

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Det er tilladt at dele PDF-filen med andre, da der ikke er ophavsret til titlen.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine flere tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

BLADE
AF
AARHUS BYS HISTORIE

AF
J. HOFFMEYER

(UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF CARLSBERGFONDET)

— — — — —
FØRSTE HALVBIND

KØBENHAVN
H. HAGERUPS FORLAG
1904

INDHOLDSFORTEGNELSE TIL I. DEL.

	Side
Fra de ældste Tider	3
Ældgamle Grænser	9
Kong Frode Haardesnude og den første kristne Kirke i Nørrejylland	13
Stenene tale!	19
Det ældste Bispedømme i Aarhus	24
Søslaget ved Aarhus 1043	33
Det andet Bispedømme i Aarhus	38
Kirker og Klostre før Reformationen	56
Biskop Ulkelds Trækirke	56
Prins Niels Basilica	73
Vor Frue Kirke paa Brobjerg	75
Nikolajkirken og Dominikanerklostret	79
Helligaands-Kirken	96
Cartheuser Klostret	100
St. Clemens Kirke	102
Aarhusgaard	118
Bymarken	148
Aarhus som Møntsted	203
»Arhusiensis Liber«	209
Aarhus Mølle	225
Aarhus i Middelalderen	284
Aarhus som Fiskerleje	284
Befæstningen	289
Aarhus som Købstad	319
Den gamle Borgerskabsbog	351
Byen Sønden Aaen i det 17.—18. Aarl.	371
Immervad og Slægten Basballe	410
Vestergade	443
Aarhusianske Storborgerslægter i Slutningen af 17. Aarhundrede....	471

TILEGNET

MIN HUSTRU!

INDHOLD AF 1. HALVBIND.

	Side
Fra de ældste Tider	3
Ældgamle Grænser	9
Kong Frode Haardesnude og den første kristne Kirke i Nørrejylland	13
Stenene tale!	19
Det ældste Bispedømme i Aarhus	24
Søslaget ved Aarhus 1043	33
Det andet Bispedømme i Aarhus	38
Kirker og Klostre før Reformationen	56
Aarhusgaard	118
Bymarken	148
Aarhus som Møntsted	203
»Aarhusiensis Liber«	209

Disse Skildringer, tilligemed nogle flere, der ville komme i 2. Halvbind, maa betragtes som Materialier til en samlet Fremstilling af Aarhus Bys Historie, der vil danne Slutningen af Værket. Andet Halvbind vil udgaa i 1905.

Det store, friske Hav, der snart sender sine graablaa Bølger hviskende, sukkende og sladrende ind mod Stranden, snart mørknes i hæftig Vrede, lægger snehvidt Skum paa sine Bølgetoppe og med alle Lidenskabers Ustyrlighed styrter løs mod den faste, trodsende Strand, snart ved Midsommerstid bryder Solnedgangens Toner som store blodrøde Pletter, snart ved Vintertide slynger Isflagerne mod hinanden, saa Skvalp og Stumper staa højt op i Luften! — De dybe Kløfter med skummel Bund, hvor Bækkene bruse og fortælle om Skovens Hemmeligheder, mens Træer og Buske hælde sig ud over Skrænten eller liste ned ad den for at høre nøjere til! — De brede Dale, hvor Aerne glide afsted som bugtende Slinger med sølverne Skæl og gøre Svinkeærinder tilhøjre og tilvenstre mellem Rørene eller ude paa Engene, som om de vilde plukke Blomster til at overrække Moder Hav ved deres Udløb! — Endelig disse herlige Skove med deres evige Foranderlighed, lyse og mørke, muntre og tungsindige, knejsende og ydmyge, venlige og vældige; disse Skove, der om Foraaret bære Haabets lysegrønne Pragt i deres Kroner og om Efteraaret langsomt fælde de gulrøde Blade som Taarer, der lægge sig paa Bundens grønne Mos! — Alt dette og meget mere af, hvad en mærkelig Forening af storslaaede Naturskønheder kan byde, er forenet i Aarhus-egnen. Der er Karakter, der er Personlighed i denne Egn, den kan tale til os, vække os af de Drømme, hvori ellers det blide Landskab saa let faar os til at falde hen, den

kan fortælle: Æventyr om gamle Tider, da Mennesker først satte deres Fødder i Landet og ad knapt udtraadte Stier vandrede til Stranden for at fiske deres Føde eller gjorde Jagt paa Elsdyr og Bjørnen, da Bæveren byggede sit Bo ved Vandløbene og Tjuren skogrede paa Fyrretrærnes Grene. Æventyr om de kraftige Nybyggere, der brød Jorden op og saaede i den, om Vikingskibe, der kom med Baal og Brand og hærjede, mens Kvinder og Børn gemte sig i Tykningerne. Om Borgersamfundene, der sendte sine Skibe paa Havet og bragte Varer hjem fra Norge og Nederlandene. Om Nutiden, hvor Dampvognens Hvin skingrer mellem Træerne, hvor Naturens Jættekraft ligger bunden for Menneskets Fødder som en ydmyg Tjenerinde, der kun kan ryste sine Lænker, men ikke slaa ned for Fode som fordum. Jeg har lyttet til disse Frasagn, jeg har levet mig ind i det gamle og i det nye, jeg er kommen til at elske dem begge, ti jeg har set, hvorledes det voksede og fik Indhold alt-sammen; de evige Tanker i denne Udvikling, som baade bag sig og foran sig har gaadefuldt uigennemtrængeligt Mørke, har jeg søgt at gribe. Som faldende Blade fra et Livsens Træ skal de ligge for deres Fod, som ville glemme den evige Kamp for Livet og lejre sig stille paa det bløde Mos og lytte.

Fra de ældste Tider.

Aarhus By ligger i Munden af en bred Dal, som strækker sig langt ind i Landet; den kan forfølges helt op til Himmelbjærgsøerne og i dens Bund findes en Række Søer; i den vestlige Del ligge Knudsø og Ravnsø, som have deres Afløb til Gudena; i den østlige Del ligger Brabrandssø, som fra Nord modtager Lyngbygaardssaa, der først løber fra Vest til Øst igennem en betydelig Sidedal, og fra Syd Aarhus Aa, der kommer oppe fra den højtliggende Solbjærgsø og igennem en temmelig snever Dal flyder ned til Brabranddalen. Brabrandssø har atter sit Afløb ved Aarhus Mølleaa, som løber igennem Aarhus. Den østlige Del af dette vidtstrakte Dalsystem har nu utvivlsomt i meget gammel Tid været en Fjord, som har strakt sig op til en Mil eller to Vest for Brabrandssø. Ikke alene træffer man Havbund med Strandskaller ved Gravning paa forskellige Steder, men de gamle Skrænter ned mod Fjorden ses ogsaa tydeligt baade mod Nord og Syd ved Brabrandssø. Midt i Fjordens Udløb laa der en større Ø, det er den Bakke, hvorpaa nu Frederiksbjerg ligger og hvis Top fordum dannedes af den nu forsvundne Skansebakke. Fjordens sydlige Udløb var i den Lavning, hvori Marselisborg Gaard ligger; det nordlige gik hen over den gamle Del af Aarhus By; Knudrisbakke er en Del af Skrænten ved Udløbet.

Senere hen i Tiden tørrede Fjorden ud, dens Rester have vi i Brabrand sø og Aarhus Mølleaa. Der er ingen Tvivl om, at Søer og Vandløb her i Danmark have været vandrigere i ældre Tid, da endnu alle de højere Steder vare dækkede med Skov, og Aarhus Aa har vistnok i Oldtiden været meget mere sejlbar end nu, men naar en livlig Fantasi ser hele Flaader manøvrere paa de danske Aaer og levere hinanden Søslag, og naar man tror, at Navnet paa Byen Skiby, der ligger ved Aarhus Aa meget vesten for Brabrand sø, skulde tyde paa at Aaen har været sejlbar for større Skibe helt herop, tager man dog vist fejl.

Sikkert er det dog, at vi her ved Aarhus i Oldtiden og den tidlige Middelalder har haft et stærkt forgrenet Net af skovløse Veje ind i Landet, netop de Veje, ad hvilke Nybyggerne foretrak at drage frem. Lad os da se, hvad man kan iagttage om Menneskets Færd her i den forhistoriske Tid.

Menneskets første Optræden i Aarhus Egnen stemmer ganske overens med dets første Optræden i det øvrige Jylland. Om der end ikke lige tæt ved Aarhus er truffet saadanne Skaldynger, som karakterisere »den ældre Stenalder«, saa er der dog truffet saa mange af denne Periodes Oldsager, baade i samlede Fund, — fra Vandværket, fra Bryggeriet »Ceres« o. fl. a. St., — og enkeltvis, at man trygt kan paastaa, at Bebyggelsen har udviklet sig her i Lighed med andre Steder paa Halvøens Østkyst. Den Boplads, der er fundet nærmest Aarhus, var en, nu sløjftet Skaldyngede ved Norsminde ved Indløbet til Kysing Fjord nogle Mil S. for Aarhus.

Fra den næste Periode, »den yngre Stenalder«, er der fundet særlig mange og rige Minder endogsaa paa selve Byens Grund. I Villaen »Montanas« Have, som nu er bebygget, har der saaledes ligget en lille lav Høj, hvorfra der optoges en Flintlanse, og paa Knudrisbakke har der været en Boplads, hvorfra der er optaget mange Oldsager. Ved Aabygaard og Fredensgaard i Viby Sogn har der ligget meget store Jættestuer med rigt Indhold. Særlig findes der dog mange Minder langs Aarhusaaen, omkring

Brabrand sø o. s. v., saaledes Bopladser ved Fiskerhuset, ved Skovdal og paa den nordlige Side af Søen, nu sløjfede Jættestuer paa Brabrand Mark og i Aarslev Skov og ikke at forglemme den prægtige Dysse ved Aarslev Vandmølle samt en velbevaret Jættestue ved Aaen neden for Ormslev By.

Flere Fund fra »Bronzealderen«, — f. Eks. et Sværd fra en nu udjævnet Høj paa Reginehøj (nu Kristiansbjerg) Mark, et Sværd fra en Stenkiste paa Vorregaards Mark, en »Celt« fra Ris Skov, — vidne tilligemed mange Gravhøje i Marselisborg Skovene om denne Periodes Optræden i Aarhus Egnen.

Men særligt maa et rigt Liv have udviklet sig her i »Jernalderen«, ti der gøres hyppigt Fund fra denne Periode. Egnen nord og syd for Egaaen er saaledes saa rig paa Grave fra denne Tid, at sikkert allerede da en meget tæt Befolkning har haft hjemme her.

Da der i Aaret 1898 gravedes Grund til det nye Teater paa Bispetorvet ved Siden af Domkirken, fandtes der 11 Fod under Bispetorvets Plan — Torvet ligger 15 Fod over daglig Vande — fast Sandbund med gamle Havstokke. Det var den gamle Strandbred mod Øst ud til Havet. Det fremgaar heraf, at Stranden i sin Tid har gaaet længere ind i Landet, nær ind til hvor Skolegyde og Domkirkens Kor nu findes. I denne gamle Strandbred fandtes flere større Fordybninger, fyldte med Møddingerester, Affald o. s. v., hvoraf optoges to stærkt forgyldte Bronzebeslag til et Drikkehorn, et skaalformet Bronzespænde, en Pilespids af Jærn, Jærnsøm, Potteskaar, mange Dyrebene, bearbejdede Stykker af Hjortetakker o. s. v. Beslagene til Drikkehornet henvise Fundet til Tiden omkring Aar 900.

Tages der nu Hensyn til, at Strandlinien ved den sydlige Side af Aaens Udløb paa Grund af de derværende Højder næppe kan have forandret sig meget i Tidens Løb, og sammenholdes hermed Strandlinien Nord for Aaen, saaledes som den altsaa har vist sig at have været ved Aaret 900, fremgaar det heraf, at Aaens Munding paa dette Tids-

punkt maa have været meget bred og derfor, ved sin Betydning som dannende en naturlig Havn med Adgang dybt ind i Landet, med Rette har kunnet give Navn til hele Stedet, nemlig Navnet »Aros«, Aamunding.

Det oven omtalte Fund synes ogsaa at vise, at der allerede omkring Aar 900 har været en større Befolkning samlet her ved Aamundingen og med faste Boliger; Aarhus Bys Tilværelse maa da altsaa føres tilbage i det mindste til dette Tidspunkt, til Oldtiden.

Undersøge vi Navnene paa vore Byer, saa vil nøjagtige Sammenligninger af de Oplysninger, man har om Byernes Størrelse i ældre Tid, vise, at de Byer, hvis Navne ende paa -løv (eller -lev), -ing (eller -inge), -løse (eller -else), -sted og -by utvivlsomt ere de største, vigtigste og vel ogsaa ældste, de rette Adelbyer, hvis Alder rækker op til langt forud for den historiske Tid.¹⁾ Den store Masse Byer, hvis Navne ende paa -torp (eller -terp, -strup, -drup) maa betragtes som Udflytterbyer, oprindelig dannede af enkelte Medlemmer af Bysamfundene, som skilte sig fra Hovedbyen for at opdyrke en ny Plet. Da slikt jo stadig maatte ske ved Befolkningens livlige Tiltagen, kan man forstaa, hvorfor der er en saa overvejende Mængde Byer med Endelsen -torp. Medens Byerne paa -løv o. s. v. alledrigst ere Kirkebyer og have været det fra ældgammel Tid, saa ere -torp Byerne hyppigst uden Kirke og smaa. Smaa ere i Reglen ogsaa de Byer, der ved at ende paa -skov, -holt, -rød (eller -red) anmelde sig som anlagte paa Steder, hvor der før har været Skov. Naturligvis findes der mange Undtagelser fra disse Regler, idet ikke blot enkelte Byer afvige fra dem, men hele Egne kunne fremvise afvigende Forhold; i Vejle og i Ribe Amter betegner Endelsen -by saaledes en ganske lille By. I Aarhus Amt derimod have Byerne paa -løv, -by og -ing gennemsnitlig dobbelt saa stort Jordtilliggende som de paa -torp.

Vi skulle nu særlig tage for os Byerne paa -løv og gøre

¹⁾ Johannes C. H. R. Steenstrup i Histor. Tidsskrift 6. Række 5. Bind.

nogle Iagttagelser om deres Opræden her i Jylland og særlig i Aarhus Egnen. Endelsen -løv findes ikke i Sverrig og Norge, men kun i gamle danske Landskaber, og desuden — mærkeligt nok, nede i Landskabet mellem Elben og Harzen i Tyskland, hvor den dog er bleven til -leben. Betydningen af Endelsen er maaske »Gods«, og da -løv næsten altid sammensættes med Personnavne, antages det at betegne vedkommende Persons »Arvegods«, men bør dog maaske rettest kun betragtes som angivende et »Gods« eller en Ejendom, der staar i et eller andet Forhold til Personen, med hvis Navn det sammensættes. Maaske har han været Høvding for den mindre Hob, der dannede det første By-samfund paa dette Sted, og Endelsen -løv synes paa denne Maade snarere at knytte sig til Anlægget af Byen end som »Arvegods« at betegne en Slags Fortsættelse af dens Tilværelse.

I Jylland findes Endelsen hyppigt i Vensyssel, Thy, Mors og Himmerland. Syd derfor bliver den sjældnere, navnlig i det vestlige Jylland. Men undersøger man Beliggenheden af Byerne paa -løv i Østjylland, ser man, at de næsten altid ligge paa Skraaningerne nedad imod Søer og Vandløb. Ved Gudenaen findes saaledes: Gudlev, Vejerslev, Vellev, Hvorslev, Erslev. Ved dens Biflod Lilleaa: Vinterslev, ved Lilleaaens Biflod Granslevaa: Granslev. — Gaa vi ind i Landet langs med Aarhus Aa træffe vi: Ormslev, Harlev, Adslev, Edslev, Endslev og Ingerslev. Hasle kunde maaske komme af Haslev, men i ældre Tid skrives det rigtignok oftest som Hasløgh (maaske af Hasselhøgh). Ved Solbjerg Sø ligger Fregerslev. Ved Lyngbygaard saa; Aarslev, Framlev, Hørslev og Sjelle (som i ældre Tid skrives Sølløf). Ved Himmelbjergsøerne er der yderst faa Byer med denne Endelse. Ved Egaa ligger Elev. Ved Odderaa: Nølev, Øvre- og Nedre Randlev.

Disse Iagttagelser synes bestemt at pege hen paa, at Aarhusdalen har været en af de Porte, ad hvilke Bebyggelsen er trængt frem. Let Forbindelse med de andre Landsdele og et godt Opland i Ryggen maa altsaa antages

at have været det, der fra de ældste Tider har givet Byen ved Aaens Munding sin største Betydning. Fremmede Handelsmænd, der kom fra Syd og ønskede at købe og sælge Varer i det indre af Østjylland, foretrak fremfor at drage derop gennem det frygtindgydende Indland at snige sig tilsøs gennem Lillebelt op til Aarhusbugten. Derfor taler ogsaa den senere Adam af Bremen om »det smalle Sund, der strækker sig fra det østlige Hav og op til Aarhus«. Herved forstaas rimeligvis Farvandet som begynder ved Fehmerbælt, derpaa deler sig i to Grene omkring Fyen og endelig ender med Samsøbælt og Strædet mellem Sletterhage og Samsø. Her kunde man næsten allevegne se Land til begge Sider, hvorfor det ogsaa kaldes »Sund«. Det var fyldt med talrige Øer, hvoriblandt Fyen, Langeland, Ærø og Samsø vare de mest fremtrædende. Herfra strakte talrige Fjorde sig ind i Jylland, og som det naturlige Endepunkt laa Aarhus med sine lette Veje ind i Landet¹⁾. Her var desuden en udmærket Station for Krigsflaader. De vare dækkede mod Nord ved det store fremspringende Djursland, og Adgangene til Aarhusbugten vare snævre og lette at forsvare.

At Aarhus har været en af Jyllands mest kendte Byer ses blandt andet deraf, at den danske Geograf Claudius Claussøn Swart paa sine Kort i Begyndelsen af 15. Aarhundrede blandt Nørrejyllands Byer kun nævner Viborg, Aarhus, Vejle, Kolding og Ribe²⁾.

¹⁾ I Gange-Hrolfs Saga findes en meget gammel Beskrivelse af Danmark, hvori det hedder: »Jotland er Danmarks største Del . . . , der ere og Aros og Vebjörg, hvor de danske Konger lyldes. Imellem Jotland og Fion gaar Alfasund (Alssund ?) eller Jotvog. (Suhm, Historie af Danmark IV, 191).

²⁾ Kgl. Dske. Vidensk. Selsk. Skrifter, 6 R., hist. o. mat. Afd. IV. 2.

Ældgamle Grænser.

Det er paafaldende saa sejlivede de administrative Inddelinger er, som ere voksede frem af Folkets egen Grund, afpassede efter Natur- og Beboelsesforhold. Sognene, Herrederne og Stifterne staa endnu her i Landet med omtrent de samme Grænser, som de havde i ældgammel Tid. Der er Dele af Landet, som f. Eks. Falster, hvor man kan paavise, at der omtrent ikke er kommen en eneste By til eller gaaet en eneste fra dem, der vare der paa Kong Valdemar Sejers Tid, ja at Byernes indbyrdes Størrelseforhold ikke engang har forandret sig i nogen væsentlig Grad. Kun de Samlinger af Jordejendom, der ere fremgaaede af de enkelte Personers Bestræbelser efter at danne afrundede Besiddelser, Herregaaarde, og som altsaa ikke ere udsprungne af Samfundsforholdene, kun de have været underkastede store Forandringer, de ere fødte, have blomstret og ere døde og gaaede til Grunde som alle Døgnets Skabninger. Ogsaa Købstæderne, som ere Frugten af det Handels- og Haandværksliv, som i Tidernes Løb har undergaaet saa stor Udvikling, vise store Forandringer som Følge af, at de mere end de andre Samfund ere afhængige af Landets Forhold udadtil, vekslende Handelsveje og Afsætningsforhold.

Den ældste Inddeling er utvivlsomt Herredsinddelingen, som findes i hele Danmark; i Jylland ned til den

ældgamle nationale Dannevirkegrænse. Navnet kommer af det gamle nordiske Ord Hær, som betyder en Afdeling paa et (stort) Hundrede, altsaa 120 Mand.¹⁾ Den skriver sig formodentlig fra Befolkningens første Sammensmeltning til et Statssamfund. Oprindeligt var det en militær Inddeling, ti Herredets Krigsmænd dannede en egen Afdeling af Hæren under sin Forstander og den faldt sammen med Fordelingen i »Havnelag«, hvoraf saa mange, som samlede skulde stille et Skib, kaldtes et »Skipæn« og stod under en »Styrismand«, der førte Befalingen over Skibet. Herredernes Navne skrive sig hyppigt fra de Byer, der indtog et fremragende Sted i Midten. Af samtlige 200 Herreder have 100 Navn efter Sognebyer.²⁾ Ved Kristendommens Indførelse fik disse Byer i Almindelighed først en Kirke og ved Herredernes Overgang til justitielle Afdelinger et Tingsted ved denne Kirke. Herredskirken blev altsaa et vigtigt Sted. Den laa ikke altid i Herredets Midte i geometrisk Forstand, men snarere i aandelig f. Eks. enten nærmest ved Færsevej eller der hvor Markedet holdtes eller nær ved det Sted, hvor det gamle Gudehov havde været. Se vi nu paa Herrederne omkring Aarhus, træffe vi Lisbjerg Herred, der i ældre Tid ikke var delt, med den højtliggende Lisbjerg Kirke, der længe hævdede sin Betydning som Herredskirke, Saghæbrokherred (nu Sabroherred) med den gamle af Kamp- og Mursten opførte Sabrokirke, der ogsaa ligger paa en Højde, Hasløggherred (nu Hasleherred) med den vidt synlige Haslekirke, der dog snart maatte afstaa sit Tingsted til det opblomstrende Aarhus. Lisbjerg laa ved den gamle Færsevej mellem Randers og Aarhus, Sabro og Hasle ved Vejen til Viborg. Syd for Aarhus ligger Ningherred, hvis Navn ikke synes at kunne udledes af nogen By.

Sysselinddelingen er sikkert yngre end Herredsinddelingen.³⁾ Det er rimeligvis kun i Jylland, at den

¹⁾ Ancher, Saml. Skr. III, 753 og Larsen, Saml. Skr. I, I, 255.

²⁾ Joh. Steenstrup, Overs. over Vdsk. Selsk. Forhandl. 1896.

³⁾ O. Nielsen. Om Sysselinddelingen i Danmark S. 7.

træffes og er maaske indført omtrent samtidig med Kristendommen paa Harald Blaatands Tid ¹⁾ som en Efterligning af engelske Mønstre. For Syslerne var der ogsaa indrettet særlige Ting, der i den ældste Tid holdtes under aaben Himmel. Imellem store Stene var der lagt fire »Tingstokke«, og herpaa sad Fogden, Skrивeren og — i Jylland — de 8 Mænd ²⁾, som skulde vidne om, hvad der skete paa Tinget (Stokkemændene). I Midten laa en Sten, hvorpaa den anklagede Forbryder sad. Paa samme Maade vare ogsaa Herredstingene indrettede. Nogle enkelte Steder ses endnu de gamle Tingstene. Over Herreds- og Sysse lting stod i Jylland Løndstinget i Viborg.

Nogle af de gamle Syslers Navne have holdt sig: saaledes Vendlesyssel (Vendsyssel), Thythe Syssel (Thy), Himmersyssel (Himmerland), Hardsesyssel. Det Syssel, hvori Aarhus laa, var Aabosyssel eller Opsyssel. Det indsluttede hele Djursland og alt Landet Sydøst og Øst for Gudenaalige ned til en Linje omtrent fra Skanderborgsø mod Øst til Kysingnor. Dets sydligste Herreder var Hjelmlev og Ningherred. O. Nielsen ³⁾ formoder, at det har faaet sit Navn af Aabo i Ormslev Sogn, hvor der har staaet en Borg, hvis Spor endnu kunde ses i det 18de Aarhundrede ⁴⁾. Aabo Sysse lting holdtes i det 13. Aarhundrede i Byen Aarhus formodentlig foran Domkirkens Hovedindgang; nær ved det Sted, hvor senere Raadhuset byggedes.

Nord for Aabosyssel laa Omungærsyssel eller Ommersyssel med Tingsted i Randers, og Vest og Syd derfor Lavredsyssel eller Løversyssel. Dettets Tingsted laa først i Virklund i Tem Sogn ⁵⁾, senere i Horsens ⁶⁾.

¹⁾ Cl. Lyschander i Westphalen Monumenta III, 695. O. Nielsen mener l. c. S. 7 at Sysse lindingen skulde skrive sig fra Tiden kort efter Rigets Samling.

²⁾ Paa Sælland var der 12. Jvnfr. forøvrigt Stemann, Retshistorie S. 211.

³⁾ l. c. S. 59.

⁴⁾ Pontoppidan, Danske Atlas IV, 111.

⁵⁾ Script. V, 274.

⁶⁾ I Fabricius »Horsens« S. 3 staa r: Ganske tæt Vest for Horsens paa dens nuværende Bymark laa i gammel Tid en Landsby »Lovby« og

Ligesom Syssegrænserne yderst sjældent skære Herrederne ¹⁾, saaledes faldt Stiftsgrænserne i de fire jyske Stifter oprindelig sammen med Syssegrænserne. Aarhus Stift bestod af Aabo- og Løversyssel, og dette Omfang har det beholdt lige til Nutiden med Undtagelse af, at i ældre Tid de østlige Herreder i Ommeresyssel gik fra Viborg Bispestol til Aarhus.

Ovenstaaende er fremhævet alt, hvad der kan kaste Strejflys over Administrationen for Aarhus Vedkommende i det 10.—11. Aarhundrede. Vi skulle dog fremhæve, at da Grænsen mellem Ning- og Hasleherred altid har fulgt Aarhus Aaen, har Aarhus altid ligget i begge Herrederne, forsaavidt Bebyggelsen fra først af har været paa begge Mundingens Sider. Vejen over Immervad førte fra det ene til det andet Herred. Derfor betalte ogsaa Bønderne i Ningherred i gammel Tid »Brohavre« til Vedligeholdelsen af Broen sammen med Aarhus By. Ifølge Jydske Lov skal nemlig hele Herredet hjælpe til at gøre Bro paa en »Herredsvej« og siden holde den ved Magt.

straks Vest derfor en Høj i Hanstedaens Dal »Løgholm«, hvis Navn vel staar i Forbindelse med Løversyssel, og hvor der vist er holdt Ting.

¹⁾ Det gamle Hald Herred var dog delt mellem Ommer og Aabosyssel.

Kong Frode Haardesnude og den første kristne Kirke i Nørrejylland.

Et af de ældste til nu bevarede Skrifter, hvori Aarhus omtales, er den saakaldte Roskilde-Krønike, hvori det hedder: »Da Kong Erik ¹⁾ var død ²⁾, kom Frothi til Herredømmet, han som den Bremer Erkebiskop Unni døbte. Straks genrejstes de tidligere ødelagte Kirker i Slesvig og Ribe. En tredje Kirke byggede Kongen til Ære for den hellige Trefoldighed ved Arusa. Der er nogle, som fortælle, at den Bremer Erkebiskop Unni skal have prædikedet for Gorm og Harald, som vare blevne Konger i Danmark, at han atter gjorde dem forsonlig stemte mod de Kristne, og at han genoprettede de længe forsømte Kirker« ³⁾.

Roskilde-Krøniken er et af vore ældste historiske Mindesmærker; den Del af den, hvoraf ovenstaaende er taget, er sikkert forfattet af en gejstlig Mand i Roskilde med Benyttelse af ældre Arkiver og i Tiden 1137—39 ⁴⁾. Da Bygningen af Kirken ved Arusa maa sættes til Midten af det tiende Aarhundrede, er altsaa Krønikens Beretning omtrent 200 Aar yngre. Det er derfor naturligt, at den maa inde-

¹⁾ 2: Erik Barn.

²⁾ I Westphalens Udgave tilføjes »A. D. 901«.

³⁾ Langebek Scriptorum I, 375.

⁴⁾ R. Usinger, Die dänischen Annalen pg. 14.

holde et og andet, der ikke er ganske klart. Navnlig har den deri nævnte Kong Frothi eller Frode foraarsaget vore Historikere meget Hovedbrud. I sin »Kritiske Historie af Danmark« ofrer Suhm ham mange Sider og Gram skriver med helt overvældende Lærdom om ham i sine Noter til Meursius Historie ¹⁾. Han nævnes blandt de danske Konger baade af Svend Aagesøn, Sakso og flere af de gamle Annaler og Kongerækker fra Valdemars Tiden. Snart kaldes han Frode den friske, snart Frode Haardesnude, et Tilnavn, der iøvrigt ogsaa tillægges andre danske Konger fra hin Tid, og som kunde tyde paa, at han hørte hjemme blandt Vestjyderne, de saakaldte »Haarder« (jvnfr. Hardeknud og Harsyssel). Den norske Historiker P. A. Munch synes desuagtet tilbøjelig til helt at benægte hans Tilværelse ²⁾ og antage Navnet fremkommen ved en Misforstaaelse af Tillægsordet »fröda« (o: den kloge), som i et gammelt angelsachsisk Digt tillægges en skotsk Konge, Constantin, og som af en engelsk Skribent, Henrik af Huntingdon i hans Oversættelse af nævnte Digt gøres til Navnet paa en »Froda, dux Normannorum«. Vor Frode har nemlig ikke lidt med Engländerne at gøre, idet han i flere af Krønikerne kaldes »Englands Overvinder« (victor Angliae). Sakso fortæller saaledes, at han tvang alle de Landskaber, der havde revet sig løs fra Danmark, igen til Lydighed. »Derpaa lod Frode sig døbe i England og forlangte Præster af Pave Agapetus i Rom, som kunde oplyse Danmark om Guds Rige. Vel naaede han ikke at faa sit Ønske opfyldt, ti han var død, førend hans Bud kom tilbage fra Rom o. s. v.« ³⁾. — I Olaf Trygvessøns Saga og i et Fragment ⁴⁾ af en anden islandsk Saga berettes »at efter Aar 929 drog den Bremiske Erkebisp Huno (o: Unni) til Kong Frode, som da regerede i Jylland, og døbte ham og Folket; og bleve da Kirkerne

1) S. 127.

2) Samlede Skrifter III, 594.

3) Danmarks Krønike fordansket af N. F. S. Grundtvig. 3. Udg., S. 414.

4) Langebek, Scriptores III, 29.

i Heide By (∴ Hedeby, Slesvig) og Ribe igen opbygde, som vare ødelagte. Da var og Kirke i Aarhus. Derefter sendte Kong Frode til Rom og lod vie tre Bisper i Jylland efter Pave Agapeti Raad. Og skete dette Aar 948«. Vi se altsaa Kong Frodes Bedrifter vokse, men endnu større bliver denne vor aarhusianske Konge hos Lyschander ¹⁾, der lader Frode den Friske (∴ den hurtige) overvinde og indtage Rusland, Sverrig, Norge, England, Skotland, Irland, Saxen ²⁾, døbes i England, drage til Danmark og føre Kristendommen did ind, i Aaret 888 sende Bud til Pave Agapetus ³⁾ om Lærere og dø Aaret efter nemlig 889; hans Dronning var en Fyrstinde af England«, — kort sagt, næsten et Verdensmonarki med Aarhus som Hovedstad!

Tage vi vor Konge nærmere i Øjesyn, se vi, at han alle vegne sættes i Forbindelse med Pave Agapetus III, som regerede 946—955. Det var ogsaa ganske rigtigt under denne Pave, at de første Biskopper i Jylland bleve indsatte, som vi senere skal se, men i hans Regeringstid var utvivlsomt Harald Blaatand Enekonge i Danmark. Man kan ogsaa nok se, at Sakse i det ovenfor anførte Sted udtrykker sig med megen Forsigtighed. Gorm den gamle »samlede Danmarks Rige«, hedder det jo, og Nutidens Historikere synes at være tilbøjelige til at antage Riget for samlet endog en rum Tid før, og nu dukker der paa engang i Harald Blaatands Tid, i denne særlig jyske Konges Tid, som boede i Jellinge og der kastede Høje over sin Fader og Moder, paa engang en jysk Konge op! Følge vi Kongerækkerne, maa Frode have levet en god Stund før Harald Blaatand, men saa kan han ikke være »Englands Erobrer«, ja ikke engang »Angels (∴ det sydlige Sønderjyllands) Erobrer«, ti ingen Krøniker melder noget om en Kong Frode i England eller Sønderjylland paa hin Tid. Han kan heller ikke være døbt af Unni og have bygget

¹⁾ S. 189.

²⁾ »saadant er let gjort paa Papiret«, siger gamle Suhm.

³⁾ som vel at mærke først døde 955.

Kirker. Antage vi derimod, at Frode har været Kristen og levet c. 950, saa kan han kun have været en jysk Underkonge, maaske hjemmehørende hos Haarderne i Vestjylland, og hans krigerske Bedrifter svinde betydeligt ind. En Begivenhed synes dog at kunne reddes ud af dette Tvivlsmaalenes stormfulde Hav, og det er, at der i første Halvdel af det 10. Aarh. er bygget en Trefoldigheds Kirke ved Aarhus, ti dette modsiges fra ingen Kanter og indeholder ikke nogen Urimelighed, især da de roskildske Arkiver, som vi senere skulle se, synes at maatte være særlig vel underrettede om denne Sag.

Inden vi gaa videre, vil det dog maaske være heldigt at undersøge, hvilken Betydning dette Punkt »Arusa« kuhde have som Bygningssted for en af de første kristne Kirker i Landet.

I Aaret 1067 kom Adam, en Tysker, til Bremen, hvor han først ansattes som »Matricularius«, en Slags Klokker, ved Domkirken, hvis Bygning fuldendtes Aaret efter. Han gjorde Tjeneste ved Alteret og passede paa Ringningen. Senere blev han »magister scholarum« d. e. Skolemester og kaldtes saa Magister Adam af Bremen. Hans Død falder ved 1076. Han skrev under Titlen »Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum« (De Hamburgske Erkebiskoppers Bedrifter) et historisk Værk, som indeholder nogle af de vigtigste Bidrag til de nordiske og nordslaviske Folks Historie. Mange af disse Efterretninger skylder han efter eget Sigende mundtlige Beretninger af Kong Sven Estridsøn (1047—1076), der skal have siddet inde med et stort Kendskab til Danmarks tidligere Historie. I Mester Adams Skrift gives der nu ogsaa en Del Oplysninger om geografiske Forhold, og de have saa meget mere Betydning, som Forfatteren maa have gjort forskellige Missionsrejser her i Landet. Det er ikke noget lysteligt Billede han opruller af Jylland¹⁾: »Landet er ufrugtbart og med Undtagelse af de Steder,

¹⁾ M. Adami Historia ecclesiastica, Erp. Lindenbruchs Udgave, S. 131. Pertz' Udgave, S. 178.

der ligge nær ved Floderne, synes alt næsten helt øde. Jorden er gennemtrængt af Salt og ubeboet vidt og bredt. Alle Germaniens Egne ere skrækindjagende paa Grund af deres dybe Skove, men Jylland ¹⁾ er dog endnu rædselsfuldere, ti tillands flyr man det paa Grund af, at Jorden intet spiseligt frembringer ²⁾, og tilsøs paa Grund af Sørøvernes Hærjning. Kun sjældent findes der dyrkede Pletter eller Steder, der egne sig til menneskelig Beboelse. Hvor Havets Arme strække sig ind, der har det dog nogle større Byer. Dette Land underkastedes i sin Tid af Kajser Otto, som delte det i tre Bispedømmer, et ved Sliasvig, som ogsaa kaldes Heithebu , et andet i Ripa og det tredje i Arhusa, der er skilt fra Fiun (∴ Fyen) ved et meget smalt Sund, som kommer fra det østlige Hav og med mange Bugtninger strækker sig mod Nord mellem Fiun og Jutland lige til Byen Arhusa, hvorfra der er Sejlads til Fiun og Seland saa vel som til Skaane, ja endog til Norge«. Senere hen hedder det: »Der er to Overfarter til Seland, den ene fra Fiun, den anden fra Arhusa, begge omtrent lige lange«.

Naar man tager Mester Adams Udtalelser om Vanskelighederne ved at berejse Landet og Faren for Angreb af Sørøvere i Betænkning, vil man let forstaa den Vigtighed, som Overfarten fra Aarhus til Fyen og Sjælland maatte have, ti her sejlede man jo beskyttet af Øer (Samsø) og nær ved Land, saa at Skibene let kunde smutte ind i en eller anden Bugt, naar et Røverskib truede med at nærme sig. Ind til Farvandet mellem Jylland, Samsø og Fyen førte kun faa og smalle Aabninger, som i Krigstilfælde let kunde forsvares.

Hovedvejen til Fyen gik vel nok fra Hedeby, men det maa ikke glemmes, at man fra Aarhus med Lethed kunde naa ned i Odense Fjord og op ad Aaen til Byen Odense, Midtpunktet for denne lille Ø, der efter Adams Mening var fuld af alskøns Overflødighed. — Overfarten fra Aarhus til

¹⁾ Ved Jylland forstaas naturligvis hele Halvøen, lige nede fra Dannevirke.

²⁾ Har Hederne været til allerede dengang? Den gamle Hovedvej førte midt igennem Jylland op til Viborg.

Sjælland gik som nu til Kalundborgfjord, der dengang hed Hærvig og hvor der vistnok holdtes Hærstævne ved visse Lejligheder. Fra Hærvig gik Vejen til den gamle Købstad inde i Landet, Høgaköping, som nu er spurløst forsvunden, (maaske Roskildes Forgænger), og senere til Ringsted, der var et Hovedpunkt paa Sjælland. Sakse fortæller saaledes om Kong Hake, der gaar i Land ved Hærvig for at paaføre Kong Sigar i Sigersted (ved Ringsted) Krig.

Hele denne her anførte Skildring af Adam passer vel nærmest paa Forholdene i Sven Estridsøns Tid, men der er ikke stor Rimelighed for, at de have været meget anderledes c. 100 Aar iforvejen, da Trefoldighedskirken byggedes ved Arusa. Der var ingen anden By, der laa saa nær ved hele Rigets Midtpunkt som den ¹⁾.

¹⁾ A. D. Jørgensen, Den nord. Kirkes Grundlægg. I. S. 203.

Stenene tale!

Slutningen af det 10. Aarhundrede, nemlig Tiden efter Harald Blaatands Død (985) var en urolig Tid i det sydlige Jylland. Den alderstegne Harald saaredes ifølge Saksnes Fortælling af en Snigmorder paa Helgenæs. Saaret førtes han til Jomsborg og døde der Allehelgensdag (1. Novbr.) 985 og begravedes i Trefoldighedskirken i Roskilde. Høvdingen Sigvalde fangede Svend Tveskæg i Grønsund og førte ham til Jomsborg, hvorfra han maatte løskøbes ved Sømmeskud fra hele Riget, Kvinderne gav deres Smykker, Mændene deres Ringe. Dette følte Svend som en haard Ydmygelse og kastede sig ind i nye store Foretagender. Han forlod sit Rige og drog paa Vikingefærd til England, hvor han sammen med Olaf Trygvesøn hærjede vidt og bredt. Den svenske Konge Erik Sejrsæl benyttede nu Lejligheden og erobrede Danmark. Han var Hedning og muligvis er det ved denne Lejlighed, at Bispen i Aarhus er fordreven, og at Menigheden da har taget en anden Biskop og sluttet sig til Ribe¹⁾. Erik indrettede sig nu paa at blive i Danmark, men da beslutter Svend sig til at komme hjem til sit Rige og belejrer Svenskernes befæstede Hoved-

¹⁾ Biskop Ekkehard i Hedeby optræder ogsaa i Hildesheim Aar 1000 som fordreven fra sit Stift.

sæde i Hedeby. Efter store Kampe om denne By (omtr. Aar 1000) lykkes det at fordrive Kong Erik. Vidnesbyrd om disse Kampe haves i Runestenene ved Danevirke og Hedeby ¹⁾.

Paa Ole Worms Tid fandtes en Runesten indmuret i en Buegang, som fra det gamle Fruekloster i Aarhus førte ind til Kirken. Den sad saaledes, at næsten Halvdelen af den var under Gulvet i Gangen ²⁾. Det var Worms Discipel, Laurids Bording, som opdagede Stenen og leverede en Tegning deraf. Senere forsvandt denne Sten, men genfandtes i 1866 i et Bolværk i Aarhus Havn og findes nu opstillet i Runestenssalen i Aarhus Museum.

Stenen er kun et Brudstykke, men den bevarede Del af Indskriften er overmaade tydelig. Saaledes som Wimmer læser den, lyder den i olddansk Sprogform saaledes:

(Ulf?) r þexla (résþe) (satti) stén þannsi æftir Ámunda (félaga) (sun) sínn, es ward döðr at Héðaby.

og kan fortolkes saaledes:

Ulv (?) »teksle« (rejste) (satte) denne Sten efter Ámunde sin (fælle) (søn), som døde ved Hedeby.

De Ord, der ere satte i Parantes, ere formodede Udfyldninger af den ufuldstændige Tekst. »Teksle« betyder en Slags Økse og bruges ogsaa andetsteds som Tilnavn.

Denne Sten, hvis Runer og Sprog bestemt tyde hen paa Tiden omkring Aar 1000, bærer altsaa Vidnesbyrd om, at Krigere fra Aarhusegnen have taget Del i Kampene om Hedeby. Maaske har den Aamund, til Minde om hvem Stenen er rejst, taget Del i Svend Tveskægs Englandstog sammen med sin Ven eller Fader Ulv Tegsle. Paa Hjemvejen er han falden ved Hedeby og Vennen eller Faderen,

¹⁾ A. D. Jørgensen, Den nordiske Kirke, S. 393. H. Olrik, Konge og Præstestand, S. 104. Wimmer, De danske Runemindesmærker, I, 118.

²⁾ O. Worm, Addihamenta ad Mon. Dan. S. 20.

som derefter er vendt ene og sørgende tilbage til Hjemmet ved Aarhus, har da søgt at forevige Mindet om den faldne Helt ved at rejse en Sten over ham. Ved Klosterets Opførelse i det 13. Aarhundrede er Stenen da benyttet som Bygningssten.

Da Aarhus Mølle i 1849 var nedbrændt, ønskede Møllens daværende Ejer, A. Weis, at gøre Vandløbet noget bredere, og ved de dertil sigtende Arbejder fandtes en stor Runesten liggende i Mølleaaen som Grundsten under et Hjørne af Vandmøllen. Det var nær ved, at Stenen var bleven ødelagt af Stenhuggerne, men Hr. Weis, som var en Mand med stor Interesse for og Kendskab til Oldsager, opdagede Runer paa Stenen, fik den reddet, rensat og opstillet i Møllens Have, hvorfra den senere er flyttet til Museets Runestenssal. Den kaldes til Forskel fra den forrige »den store Aarhussten«. Runerne ere svagere end paa forrige, men dog kunde C. C. Rafn allerede i Halvtreserne ¹⁾ gengive Indskriften ret nøjagtig. Der er Runer og Tegninger paa tre Sider. Den fantastiske Djævletegning paa den ene med sine Horn, Øren og lange Hugtænder er et lille Mesterstykke i dekorativ Tegning. I Olddansk lyder Indskriften saaledes:

Gunnulfr áuk Øygótr (Ógótr) áuk Áslákr áuk Rólfr
részpu stén þannsi æftir »Full« félaga sínn, er ward
óstr uti dóðr, þá konungar bardusk.

Gunulv og Øgöt og Aslak og Rolv rejste denne Sten efter deres Fælle »Full«, som døde østpaa paa Havet, da Kongerne kæmpede med hinanden.

Professor Wimmer, hvis Avtoritet er ubestridelig, paa-
staar med Sikkerhed, at Stenen er fra Tiden omkring Aar
1000 ²⁾, altsaa fra samme Tid som den foregaaende. Naar
der da spørges, hvad det kan have været for et Slag, hvor
Kongerne kæmpede paa Havet østpaa, er der vel næppe

¹⁾ Antiquarisk Tidsskrift 1852—54, S. 387.

²⁾ l. c., S. 133.

Tvivl om, at der maa svares: Slaget ved Svolder, hvor Svend Tveskæg, Olaf Skødkonning, Erik Jarl og Olaf Trygvesson udfægtede deres i Norden saa berømte Kamp. Ogsaa til denne Kamp har der altsaa været udbudt Leding fra Aarhusegnen, og de hjemvendte Kampfæller have da, man tør maaske sige, bevægede ved Ulv Tegsles Eksempel, rejst en endnu prægtigere Sten over deres faldne Kammerat.

Hvorledes er Stenen kommen ned i Grunden ved Aarhus Mølle? Møllen er overmaade gammel og omtales allerede 1289 som en Kongen tilhørende Mølle¹⁾. Ved en da foretagen Oprensning er der foraarsaget en Oversvømmelse, hvorved noget Jord, som tilhørte Domkapitlet, har lidt Skade. Som Erstatning skænker Kong Menved da til Kapitlet »Altorp Mølle«, om hvis Beliggenhed vi forresten ikke vide noget. Det kunde jo tænkes, at Stenen ved hin Ombygning af Møllen er bleven brugt som Hjørneste²⁾, og at den formodentlig har været opstillet ikke langt derfra, maaske paa den fra ældgammel Tid bebyggede Plads Syd for Aaen.

Ved Kolind er der fundet en Runesten, der laa som Tærskel i en af Kirkens Døre. Denne Sten skriver sig fra samme Tid som de to foregaaende og dens Indskrift »Toste, Asveds Smed rejste denne Sten efter Tove sin Broder, som døde østpaa« synes ogsaa at hentyde til Slaget ved Svolder, eller kan i alt Fald gøre det. Ogsaa Sjælle Stenen, kendt fra 1591, da den laa i Kirken og omtaltes af A. S. Vedel som en formodet Ligsten over »Svend Feldings Slægt«, bærer Bud fra hine Tider. Ifølge Wimmers Tydning har en stor Høvding Frøsten, sat den efter sin Mand »Gyrd Lange«, Sigvaldes Broder. Denne Sigvald er vel den Jarl fra Jomsborg, som tog Svend Tveskæg til Fange, og i hvis Slægt netop det sjældne Navn, Gyrd, forekommer.

¹⁾ Langebek, Scriptores VI, 397.

²⁾ Den Møllebygning, som brændte 1849, var formodentlig opført 1581, men Grundvolden kan godt have skrevet sig fra ældre Tider.

Alle disse Runestene ¹⁾ vidne om, at Aarhuseggen ved Aar 1000 har været vel bebygget og talt mægtige Høvdinger indenfor sit Omraade, og at Befolkningen har taget ivrig Del i Datidens Krigstog og Kampe.

¹⁾ Foruden de her nævnte Runestene er der endnu funden 2 i Aarhus. Den ene ogsaa fra Frue Kirke, den anden fra en Trappe i Latinskolen. Deres Indskrifter ere dog uden historisk Betydning.

Det ældste Bispedømme i Aarhus.

Ansgar, Nordens nidkære Apostel, var født 801 i Frankrig og opdraget der. Allerede i hans 14. Aar aflagde han Munkeløftet og blev saa 22 Aar gammel flyttet til det nyanlagte Kloster Korvei i Westphalen. Da i Aaret 826 den sønderjydske Underkonge Klak-Harald med Hustru og Søn og stort Følge blev døbt i Kejser Ludvig den frommes Nærværelse i Ingelheim ved Mainz, gav Kejseren Harald to Munke hjem med, og det var Ansgar og hans Ven Autbert. Saa beskedent holdt Guds Rige sit Indtog i Danmark! I Aaret 830 grundede Ansgar en Præsteskole i Hedeby (Slesvig), og 20 Aar efter byggedes der den første kristne Kirke i Danmark. Faa Aar før Ansgars Død 865 byggedes dernæst en Kirke i Ribe. Saaledes arbejdedes Kristendommen langsomt ind i Danmark ved Missionen fra Hamburg og Bremen. Men der var ogsaa andre Veje aabnede. Ved Vikingetogene kom Nordens Beboere jo paa mange Steder i Berøring med kristne Nationer, og man hører jævnlig om nordiske Kongefrænder og Høvdinge, der paa hine Tider døbes i Udlandet. 852 omtales en dansk Høvding Harald, som var døbt i Saksland, i 882 døbes en Gudfred. Særlig i England døbes der ofte Høvdinge, f. Eks. 878 den danske Konge Gudorm med sine Mænd, han antog Navnet Æthelstan. Næsten alt, hvad vi vide om Kristendommens Indførelse og Kirkens

Grundlæggelse her i Danmark, have vi lært af Adam af Bremen, og det er rimeligt, at han fortrinsvis har haft Øjet aabent for den tyske Indflydelse og forbigaaet den engelske med Tavshed, men ikke desto mindre have vi dog enkelte Tegn, der tyde paa, at den sidste lige fra de første Tider ikke har været saa lille endda. Den tyske og den engelske Mission virkede ikke ganske paa samme Maade. Tyskerne søgte først at organisere Kirkens Spidse, Præstesamfundene og Bispedømmet. Angelsachserne missionerede fra neden, idet de ved omvandrende Missionærer først og fremmest prøvede paa at skabe Holdepunkter rundt om i Folket ¹⁾.

Medens den tyske Mission valgte Hedeby og Ribe som Udgangspunkter, — udmærkede Valg, idet disse to Byer vare Jyllands Porte mod Øst og Vest, — saa synes den engelske Mission at have taget særlig Sigte paa Aarhus som Porten imod Øerne. Naar det gjaldt om at føre Kristendommen til Øerne, særlig Sjælland, og til Skaane, kunde intet Sted ligge bedre.

Den Kirke, som Kong Frode lod bygge ved Arusa, siges allevegne at have været indviet til den hellige Trefoldighed, altsaa at være en Trinitatiskirke. Dette tyder stærkt paa, at de have Ret, der sige, at Frode var døbt i England, ti netop her fandtes den berømte Trefoldighedskirke i Winchester i den sydlige Del af Landet. — Olav Trygvason var undervist af Biskop Ælfhead i Winchester, den samme, som senere blev Erkebiskop i Canterbury og til Slut led Martyrdøden for de danskes Haand. De første Daabskirker, som Norge fik af Kong Olav, nemlig Kirkerne paa Moster ²⁾ og Selø ³⁾, kaldes »Kristkirker«, men har sikkert været »Trinitatiskirker«, der kun til daglig Brug antog det kortere Navn, ligesom i Danmark og Sverrig »trinitatis« gengives ved »drottins«, formodentlig paa Grund

¹⁾ Ræder, Danmark under Svend Estridsen, S. 247 f.

²⁾ en Ø ved det sydligste Indløb til Hardangerfjord.

³⁾ en anden lille Ø i Nærheden af Stat.

af en ydre Lydlighed ¹⁾. Senere hen kom der en hel Række Trefoldighedskirker eller »Kristkirker« i Norge. Skulde det vise sig, at Kristkirkerne i Norge vare opkaldte efter Kristkirken i Canterbury, saa viser dette dog i alle Tilfælde den Indflydelse, som England udøvede paa Daabskirkerens Navne.

Trefoldighedskirken ved Aarhus har selvfølgelig været en Trækirke. Den ejendommelige Stavkonstruktion, som Professor Dietrichson har paavist for Norges Vedkommende, kan ogsaa være naaet til os gennem den engelske Mission og maa temmelig sikkert have været brugt til den aarhusianske Trefoldighedskirke, især da flere Tegn tyde paa, at der har været anvendt Stavværk i nogle af vore andre gamle Trækirker ²⁾.

Da Kirken byggedes i Aarhus, maa der være bleven dannet et Klerkesamfund sammesteds, hvis Bestemmelse det var at opdrage Missionærer. Dette Samfund har vistnok bestaaet dels af engelske og dels af tyske Præster. Om en af disse sidste ved man Besked, og det er den berømte Thangbrand, som senere kom til at spille en stor Rolle for Missionen i Norge og særlig paa Island. Islænderne, som havde Grund til at kende ham godt, fortælle om ham, at han var en Grevesøn fra »Bremen« (=: Saksland), der som Klerk fulgte med en »Biskop Albert« til Aarhus. Han var vistnok af en raa og voldsom Karakter, hvad hans senere Liv vidner om, og derfor gjorde han sig ogsaa i Aarhus snart skyldig i Drab paa en af den tyske Kejser Ottos Gisler, altsaa formodentlig i Aarene lige efter 977. Han flygtede da som landsforvist til England, der altsaa maa have haft Forbindelser med Aarhus, og sluttede sig til Kong Olav i Winchester og drog med ham til Norge, hvor han blev Præst ved Hovedkirken paa Moster. Sagaen fortæller, at han her levede over Evne og forbrugte mere end det tarveligt udstyrede Embede kunde

¹⁾ A. D. Jørgensen, Den nord. Kirke I, 338.

²⁾ V. Koch i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1895, S. 229.

bære, han øvede Hærværk mod de udøbte og lod saa sig selv og Kirkens andre Mænd leve højt af Udbyttet. Da blev Kong Olav utaalmodig og paalagde Thangbrand straks at drage til Island (998). Her vandt han stor Fremgang for Kristendommen, som han prædikede baade med Ord og med de blanke Vaaben ¹⁾ i nogle Aar, hvorpaa han omtr. Aar 1000 vendte tilbage til Olav i Norge.

Vi vende nu tilbage til Aarhus, som imidlertid var bleven Bispedømme. Efterhaanden som Missionen styrkedes og Klerkesamfundene med deres Skoler bleve kraftige, maatte man føle Trang til i Spidsen for disse at se Mænd, som kunde indvi Kirker og Præster og styre Missionen med den Klogskab, som længere Tids Erfaring kunde give. Den Bremer-Erkebisp kunde vel ogsaa nok ønske at hæve sit Stifts Glans ved at omgive sig med Lydbiskopper. To Aar efter at Pave Agapetus er kommen paa Tronen, kommer Bullen af 948, hvorved det tillades Erkebiskop Adeldag paa Pavens Vegne at indvi Biskopper »saavel i Danmark som blandt de andre Folk i Norden«. At man nu til de tre første Bispesæder valgte, foruden de gamle Midtpunkter Slesvig og Ribe, ogsaa Aarhus synes at vidne om, at den herfra udgaaede Virksomhed har været betydelig, og at man tillige i Bremen nok kunde ønske at faa Haand i Hanke med den engelske Missionsvirksomhed.

Det er ikke ganske klart, om Agapetus Bulle er kommen før eller efter Bispevielsen. Det synes i alt Fald som den slesvigske Bisp er viet allerede 946, og det var vel ikke saa sjældent, at i hine Tider de pavelige Tilladelser først indhentedes bagefter. Hvorom alting er, Adeldag indviede tre Biskopper til de jyske Hovedkirker: Haared (eller Haarik) til Slesvig, Ljufdag til Ribe og Reginbrand til Aarhus, og i Juli Maaned 948 mødte han med disse tre Lydbiskopper paa det store Kirkemøde, der holdtes af Kongerne Otto og Ludvig med 34 Biskopper fra Frankrig, Tyskland (og Danmark) i St. Remigiuskirken i Ingelheim,

¹⁾ Njals Saga og Kristni Saga.

den samme Kirke, hvori den første døbte nordiske Konge i 826 havde hørt sin første Messe ¹⁾).

Denne Begivenhed maa nu ikke betragtes som en Deling af Jylland i tre Bispedømmer. De tre Bispesæder vedbleve kun at betragtes som Udgangspunkter for Missionen i hele Danmark. Mester Adam siger selv »at Erkebispnen ogsaa anbefalede dem Kirkerne hinsides Havet paa Fyen og Sælland, i Skaane og Sverrig«. Kort Tid efter skete der en Begivenhed af ligesaa stor Betydning: Kong Harald Blaataand lod sig døbe. Ifølge Fortælling af den samtidige Widukind fra Korvej var det ved et Gæstebud og efter et Ordskifte om den rette Gudsdyrkelse, at en Klerk ved Navn Poppo overbeviste de tilstedeværende om Kristendommens Fortrin ved at bære et Stykke glødende Jærn med uskadte Hænder. Kong Harald lod sig døbe og lyste Gudsdommen til Tinge over hele Landet. Saa vidt Kongens Magt naaede, faldt da Asernes Blothuse og hellige Lunde. Hvad Stedet angaar, hvor Jærnbyrden foregik, nævne nogle Slesvig, andre Ribe; Sakse lader det være Isøre ved Isefjordens Munding. Poppo blev i Aaret 965 udnævnt til Biskop i Slesvig ²⁾, men den Haardnakkethed, hvormed han fra flere Sider gøres til Biskop i Aarhus ³⁾, hvad han sikkert aldrig

¹⁾ A. D. Jørgensen, Den nord. Kirke I, 204.

²⁾ Fra dette Aar skriver sig ogsaa Kejser Otto den førstes mærkelige Brev, udstedt i Magdeburg, hvor han fritager de tre danske Bispedømmers Jorder »fra al kongelig Tyngde og ethvert Forhold til hans Fogder og Embedsmænd«. Altsaa ganske som om det var den tyske Kejser, der var Herre i Jylland og ikke den danske Konge. Dette Brev er forøvrigt det ældste Dokument, hvori Aarhus nævnes. — hvis det da ikke er falsk.

³⁾ A. Huitfeldt siger i sin Bispekrønike, at Poppo var den første Biskop i Aarhus og at han var fulgt herind i Landet med Kejser Otto den I. Ogsaa Sakse fortæller (S. 499 ff.) at Poppo blev forflyttet til Aarhus. Men Adam af Bremen siger udtrykkeligt, at Aarhus Bispedømme blev nedlagt efter Adeldags Død og at hele Jylland blev samlet til eet Bispedømme under Odingar. — Hvorvidt Otto I nogensinde er trængt ind i Jylland er yderst tvivlsomt. (A. D. Jørgensen, Den nord. Kirke, Tillæg S. 29).

har været, lader formode, at han kan have hørt til Klerkesamfundet i denne By og derved være knyttet til den.

Om Biskop Reginbrand hører vi iøvrigt intet, og der nævnes ingen Efterfølger af denne første Biskop, saaledes som i Ribe og Slesvig, men fordi intet er optegnet, kan der dog godt være virket, og navnlig synes Grundlæggelsen af Trefoldighedskirkerne i Roskilde og Lund at bære Vidnesbyrd derom. I Roskilde byggedes den første Kirke alt paa Harald Blaatands Tid og han bestemte den til sin Gravkirke ¹⁾. Derfor maa man vistnok ogsaa i denne By have vidst nogen Besked om Trefoldighedskirkens Anlæggelse i Aarhus. — I Lund, hvor der i den hedenske Tid var et stort Blotsted, har ogsaa den ældste Kirke været en Trefoldighedskirke ²⁾. — En Biskop for det østlige Danmark fik man dog først i Svend Tveskægs Tid, han indkaldte nemlig til Roskilde en engelsk Biskop Godebald, og ved den Lejlighed flyttes Tyngdepunktet for den engelske Virksomhed bort fra Aarhus, som paa en Maade derved mister sit Opland. Egentlig flyttes Bispesædet fra Aarhus til Roskilde.

I Jylland var der imidlertid i Ribe kommen en indfødt Biskop af usædvanlig Anseelse, nemlig Odingar den unge. Han var en Søn af den for sin Rigdom bekendte Jarl Toke af Hvidernes Slægt, formodentlig fra Fyen, og en nær Frænde af Odingar Hvide, Sverrigs Biskop. Som Dreng kom han til Bremen, hvor hans Søster Aasa tog Sløret og tilbragte et langt Liv i from Forsagelse og beskæftiget med gode Gerninger. Odingar selv fulgte senere sin Frænde og blev derved oplært til præstelig Gerning. Et Sagn vil ogsaa vide, at han i sin Ungdom gjorde Rejser baade til England og Frankrig og saaledes erhvervede sig den højeste Dan-nelse Tiden kunde give. Han blev Biskop i Ribe efter Folgbert, som nævnes endnu 988. Odingar har været til Stede ved et Møde i Dortmund i Westphalen 1005 og døde

¹⁾ Langebek, *Scriptores* I, 375.

²⁾ Kirkehist. Saml. III, 303.

først 1045.¹⁾ Han har altsaa været Biskop i omtrent 40 Aar. Den store Formue, der tilfaldt ham, anvendte han til Kirkernes Bedste. I de ældste Efterretninger siges Ribe Bispestol at være funderet af hans Arvegods; Sakse siger, at han skænkede Gods til alle Jyllands Hovedkirker, og dette sidste er ikke usandsynligt. Paa hans Tid synes Bispedømmerne i Slesvig og Aarhus at være gaaede helt ind. Efter at der var kommen en Biskop i Odense, havde Slesvig ligesom Aarhus tabt en stor Del af sit Stift, og i Odingars Tid synes hele Jylland at have ligget under Ribe.

Hvis Odingars Moder, som der siges, har været en Halvsøster til Knud den store, har han sikkert havt Mødrænegods i Midten af Østjylland, hvor Kongeslægten altid har ejet meget Gods. Efter Faderen, som ifølge Sagnet ejede en stor Del af Vensyssel, men som dog nok snarere har haft Ejendomme i Vends Herred i Fyen, — ti Hviderne vare ikke udbredte i det nordlige Jylland, — kan Odingar maaske nok have arvet Gods i Østjylland, og har han skænket noget til Kirken i Aarhus, har det vel været af dette. Da vi oftere i det følgende komme til at tale om Gaver af Gods, skal jeg straks gøre opmærksom paa, at Jordejendom i hine Tider kun for en ringe Del bestod af større Gaarde og endnu mindre af samlede Godser, men almindeligvis af Strøgods, mindre Dele af Jord hist og her i Landsbyernes Jordfællesskaber, dyrkede af Forpagtere, Fæstere eller Slaver.

Der er en anden Kirke, som nu hæver sig til større og større Betydning i Jylland, og som vistnok særlig har nydt godt af Odingars Gavmildhed, og det er Kirken i Viborg. Den maa være oprettet allerede i Harald Blaatands Tid og var indviet til »Vor Frue« ligesom Kirken i Ribe og var altsaa formodentlig en Datterkirke af denne. Her i Viborg var fra gammel Tid en af Jyllands vigtigste

¹⁾ Langebek, *Scriptores* I, 375. Han var altsaa Biskop under Kongerne: Svend Tveskæg, Harald, Knud d. store, Hardeknud og Magnus den gode.

Køpinger, her var en hedensk Hovedhelligdom, her var Sejlads paa Limfjorden, og herfra førte Jyllands vigtigste Landevej, Adelvejen mod Syd ned igennem Landet. Her var fremdeles Jyllands Landsting og paa Vibjerget laa her en Sten, Danerug kaldet, hvor Kongerne efter at være valgte paa Sjællands almindelige Folketing, skulde modtage Jydernes Hylding. Tyngdepunktet i Jylland laa dengang i det midterste og det vestlige af Landet

Odingars Efterfølger Vale har vistnok flyttet det jyske Bispesæde fra Ribe til Viborg, i det mindste møder han paa en Synode i Mainz 1049 som »Biskop i Viborg«¹⁾.

Der var altsaa intet Bispesæde mere i Aarhus; kan vi da antage, at der heller ikke har været kristne Præster? Det er jo paafaldende, saa let og hurtigt Kristendommens Indførelse gik i Danmark, og dette maa skyldes den engelske Mission under Svend Tveskæg og under Knud den store. Navnlig synes Knud ingenlunde at interessere sig for Oprettelsen af Bispedømmer efter tysk Mønster, men derimod for en folkelig Forkyndelse efter engelsk Mønster. Sakso siger, »at Knud af sin egen Kasse indrettede Kannikers Bord, at han forøgede Smaacellernes Mængde med nye Samboer, samt at han udvidede Kirketjenesten paa egen Bekostning og gjorde den gejstlige Stand rigere«. Det vil altsaa sige, at Knud søgte dannet Klerkesamfund rundt om, og at han skænkede Gods til disses Ophold.

Der opførtes i disse Tider talrige Kirker rundt om i Landet, Adam af Bremen siger, at der var 300 alene i Skaane, og saa skulde Aarhus have ligget uden Kirke og uden Præster? Ganske vist maatte Byen udstaa megen Nød og megen Plyndring, Følger af dens Beliggenhed ved Havet, — Harald Haarderaade skal have brændt Kirken i Aarhus, — men det er dog rimeligt, at de Hensyn, som i sin Tid bevirkede dens Anlæg paa det udsatte Sted og Grundlæggelsen af en af de første kristne Kirker i Landet, ogsaa have ladet Byen og dens Kirke rejse sig igen af Gruset

¹⁾ A. D. Jørgensen, l. c. S. 411.

efter hver Ødelæggelse og atter samlet de forskræmte Præster. At det Klerkebo, som har været indrettet for Aabosyssel ligesom for de fleste af de andre Sysler, til visse Tider kan have været flyttet andetsteds hen, f. Eks. til Lisbjærg, er muligt, men derom vides intet.

Søslaget ved Aarhus 1043.

Den 18. December 1043 er en mørk og truende Vinterdag. Om Natten har det stormet fra Nordost, skumtoppede Bølger have fra det graalige Vand paa Bugten med stor Larm væltet sig ind mod den sandede Strand ved Aarhus. Men nu er det stilnet af. I Byen er der derimod ikke stille, men stort Gny og Bulder, ti hele Natten igennem har Bavnerne brændt paa Bakkerne Syd paa, og navnlig har det store Blus paa Jelshøj, som trods Stormen er holdt vedlige, varslet om, at Fjenden nærmer sig. Omkring de smaa Huse af Egetræs Bjælker og tækkede med store Barkstykker er der en Vrimmel af Mennesker. Krigere iførte korte Ringbrynjer og spidstoppede Jærnhuer paa Hovedet, med Stridsøksen hængende paa Ryggen og Sværd i Træskeder ved Bæltet, bringe ilende Vaaben ned til Skibene, som i lange Rækker ligge i Aaen, hvorhen de paa Grund af Stormen ere bragte fra deres sædvanlige Ankerplads paa Reden udenfor. Store Bunker af fem Alen lange Haandspyd og korte Kesier eller engelske Spyd med 2 Alen lange, brede Blade og stærkt jærnbesslaet Skæfte bringes ned i Skibsrummene, hvor der ogsaa lægges Forraad af Buer og Pile, medens de store læderklædte Træskjolde, som have været brugte til at dække de haardføre Krigere om Natten, ophænges udvendig langs Rælingen. Nede i de dækkede

Rum under Rønsen i Forstavnen og Lyftningen i Bagstavnen, hvor Styrismanden skal staa, ophobes Slynge-stene til at kaste med og flakte, tveoddede Pile. I Krappe-rummet i Midten, hvor Roerne skulle sidde, er der Lev-netsmidler under Bænkene, ingen ved jo, hvor længe Kam-pen vil vare, og om det ikke kan blive nødvendigt at ligge flere Dage paa Søen. Alle Skibene ere dog ikke saa store, mange ere kun helt aabne Baade som store Fiskerbaade, men i Masten ophænges paa dem alle det røde Skjold, Tegnet paa, at man drager i Leding.

Paa en Sten ved Stranden staar Jarlen, Svend Estrid-sen, den sidste Ætling af den gamle danske Kongeslægt, Knud den stores Søstersøn. Han har faaet Kongenavn af Øhoere og Skaaninger, medens Jyderne have hyldet Magnus fra Norge, Olaf den helliges Søn. Vel har han i Sommer maattet lide et Nederlag nede ved Ærø, men Lykken har atter været ham god, med sine Sjællændere og Fyenboer og Skaaninger er han ved Vinterens Begyndelse draget til Jylland ind i Limfjorden og er derfra over Land gaaet til Aarhus, medens Flaaden er sejlet derved langs Kysterne for allevegne at opbyde Leding og samle Skibe fra de øst-jydske Herreder. Mange Steder har Jyderne knurret, ti de mindes vel, at Aaret forud stred de ved Magnus Side paa Lyrskovhede, da Vendernes uhyre Hær sloges, og de mindes, hvor vennsæl den unge norske Heltekonge var, og hvilke Jærtegn der varslede om Sejer for hans Vaaben. Men Svend er faret frem dels med Overtalelser og dels med Trusler, mange af de Ombudsmænd, Magnus havde indsat, har han erstattet med sine Tilhængere, og ikke uden Held har han opildnet Stolthedsfølelsen hos de gæve Jyder, der kun nødig ville erkende Normændene som deres Herrer. Han er ogsaa en stolt og mægtig Skikkelse, som han staar der i Purpurkappen, med gylden Hue og gyldne Ringe og giver sine Ordre til Mænd, der bringe dem ud til Herserne, der hver samle sit Herreds Skibe under sin Befaling. Kun er det slemt for Svend, at han halter, naar han skal gaa. Efterhaanden har Lurernes Lyd samlet Mandskabet, enhver

er paa sin Plads, de tunge Aarer plaske i Vandet, og Skibene lægge ud af Aaen og komme ud paa Havet, hvor de sammenbindes med Forstavnene i mindre Grupper, medens alles Blikke forventningsfulde vende sig mod Syd.

Derude dukker alt Magnus' Flaade frem. Medens Svends Skibe i Hundredvis dække Bugtens Vande, er den fjendtlige Flaade mindre, men Skibene ere større, norske Langskibe af første Rang, og vel udrustede, ti Magnus har i Efteraaret, medens han dvælede i Sønderjylland, taget vel vare paa dem og samlet mange Folk og mange Vaaben. Forrest sejler han selv i sit pragtfulde Langskib »Visunden« opkaldt efter den vilde Urokse, som færdes i Skovene, og hvis Hoved smykker dets Forstavn. Det har over 30 Rorbænke, og baade Stavnene og deres Sider ere rigt forgyldte. Hans Folk ere krigsvante Normænd og Sønderjyder, der mindes, at naar de have stredet under Kong Magnus, have de som oftest været færre end deres Modstandere og dog ved Guds og hellig Olafs Hjælp fanget Sejr.

Udfor de Skrænter, hvor nu Marselisborgskovene lægge deres grønne Kranse paa Bakkernes Top, mødes begge Flaader, og der blev da stor Kampgny.

Nys Konningen og Jarlen
 I hæftig Træfning mødtes;
 Helt kraftig mod hinanden
 Da stødte Skjoldes Rande;
 Saa næppe kække Kæmper,
 Der Brynjer tit adsplitted,
 Et andet Slag, saa farligt
 For Folk, erindre kunde,

synger Thjodolf Skjald i Anledning af Slaget ved Aarhus. Der stredes fra Stavnene, saa at alene de, som vare der, kunde komme til at hugge eller kaste med Økserne og Sværdene. De som stode i Forrummene stak med Spyd og alle de, som vare længere tilbage i Skibet, skøde med Kesierne eller kastede med Stene af Slyngerne. De som vare bag ved Masten skøde med Buer.

Saa tæt Skudvaaben fløj,
 At Snevejrs Storm de ligned,
 Og knap for saadan Iling
 Man Hæren skimte kunde.

Kong Magnus var i Begyndelsen af Slaget i en Skjoldborg, men da han syntes, det gik for sendrægtigt med Anfaldet, sprang han frem og løb frem og tilbage paa Skibet, raabte højt og opmuntrede sine Mænd; han gik dernæst helt ud i Forstavnen, hvor man stred med Hugvaaben, men da hans Mænd saa dette, opmuntrede de hinanden, og der hørtes et højt Raab over den hele Hær«. ¹⁾)

Nu blev Striden overmaade hæftig. Svends Skib ryddedes i Forstavnen og paa begge Sider af denne. Saa gik Kong Magnus selv med sine Folk over paa Skibet og ryddede det fra Ende til anden og derpaa de Skibe, der laa sammenbundne med det. Da flyede Svend og de fleste af dem, som ikke vare omkomne i det store Mandefald, men en stor Del, formodentlig de Jyder, som nødtvungne havde taget Del i Striden, fik dog Fred. Kong Magnus erobrede syv Skibe, og medens Svend om Natten flyede til Sjælland lagde Magnus sine Skibe til Land og lod sine Mænd gaa fra Borde. »Tidlig den næste Morgen kom de ned med meget Strandhug« siger Sagaen. Dernæst forfulgte han Svend over til Sjælland, hvor han indhentede ham ved »Hafn«. Her nævnes første Gang i Historien Danmarks tilkommende Hovedstad, medens paa den Tid Aarhus Navn alt bragtes vidt og bredt om i Norden som det Sted, hvor det store Søslag stod mellem Svend og Magnus.

I Vaaren det næste Aar sejlede Magnus atter tilbage til Norge, men kommer igen om Efteraaret, hvor han paa Mikkelsdag møder Svend, der dennegang kommer fra Øerne, ved Helgenæs midt for Øen Hjælm. Svend havde da samlet en stor Flaade igen ved Bistand fra Skaaninger, Sjællændere og Fyenboer. Han har vistnok ogsaa haft vendiske Skibe med sig. Hele Natten igennem kæmpedes der, og Svend maatte atter fly. Magnus hærjede derpaa Skaane og Øerne,

¹⁾) Oldnordiske Sagaer udg. i Oversættelse, 6 B. S. 63.

medens Jylland gaar fri, formodentlig fordi Jyderne har ydet ham Støtte. I de følgende Aar har Magnus og hans Medregent i Norge, Harald Haarderaade, flere Gange været i Jylland, men maaske dog kun i Limfjorden. Saa dør Magnus 1047 og straks efter hyldes Svend paa Viborg Ting, hvad der foranlediger, at Harald Haarderaade det næste Aar kommer fra Norge og lander i Godn-ar-fjord (=: Gudenaafjord), hvorfra han i Sommerens Løb gør Plyndringstog i Egnen langs Gudenaanen og andre Steder, slaar en jydsk Bondehær ved Thjolarnæs (maaske Tjele), og derpaa brændes i Haralds Nærværelse den mægtige jyske Høvding Thorkil Geisas Gaard. Da Sagaen fortæller, at dennes Døtre føres fangne gennem »Hornskoven«, formoder Suhm¹⁾, at Gaarden har ligget ved Hornslet. Hvis dette er rimeligt, har Harald altsaa været i betænkelig Nærhed af Aarhus, og det er vel ved denne Lejlighed, at Byen og Trefoldighedskirken er bleven brændt. Adam af Bremen siger, at dette skete 1051.

Dernæst høres der intet om Aarhus, før Bispedømmet genoprettes i 1065, Aaret efter, at der er bleven sluttet Fred mellem Kongerne.

¹⁾ IV, 180.

Det andet Bispedømme i Aarhus.

Da Biskop Vale var død, fattede Svend Estridsen den Beslutning at dele det store, jyske Bispedømme i fire mindre. Dette var Frugten af, at Kong Svend ganske gav sig i Vold paa den tyske Indflydelse, som repræsenteredes af den myndige Erkebisp Adalbert i Bremen. England var tabt for bestandig, og den engelske Mission havde udspillet sin Rolle. Man har ment, at Svend ved Delingen af Jylland svækkede dettes Bispedømmer saaledes, at de fra nu af sank i Betydning i Sammenligning med de østlige Landsdeles Bispedømmer ¹⁾, og det er muligt, men paa den anden Side maa det indrømmes, at Jylland var saa vidtstrakt og Kirkernes Mængde saa stor, at en Biskop vanskeligt kunde føre det fornødne Tilsyn med dem alle, især da Kommunikationerne vare vanskelige. Delingen fandt Sted efter Syslerne. Ribe fik den største Part: foruden en lille Del af Sønderjylland fik det nemlig Almund, Varvid, Hard og Jellingsysler. Vendle Stift dannedes af Vend- og Thyde-sysler. Viborg fik Salling-, Himmer- og Omungersyssel. Aarhus blev det mindste, det fik kun Aabo- og Lovred-syssel. Grænsen mellem Stifterne var omtrent den samme som nu til Dags med Undtagelse af, at nogle af Omunger-

¹⁾ A. D. Jørgensen, Den nord. Kirke, S. 651.

syssels østlige Herreder senere ere gaaede fra Viborg til Aarhus.

Adalbert indviede de Bisper, som Kongen udvalgte og sendte ham, og dette maa være sket snart efter 1059. Biskop i Aarhus blev Kristjern, der muligvis var en Søn af Odingar i Ribe. Forøvrigt vide vi intet om ham andet, end at han deltog i det resultatløse Englandstog, som i 1069 udrustedes af Svend Estridsen. Biskop Kristjern var ombord paa den af Kongens Broder Asbjørn Jarl og hans Sønner Harald og Knud kommanderede Flaade. Muligvis er han efter nogen Tids Forløb bleven flyttet til Ribe Bispestol. Det fortælles, at hans Fader Odingar skænkede sit Gods, med Forbigaaelse af sine Arvinger, til Kirkens Brug og udbad sig til Gengæld, at Ribe Bispestol skulde være arvelig i hans Familie. Suhm anser det derfor for rimeligt (IV, 321), at man i alt Fald har ladet hans Søn blive hans Efterfølger. (Jvfr. Kinch, Ribe, S. 12). Pontoppidan mener, at Kristjern skal være begravet i Lisbjerg Kirke ¹⁾. Han støtter sig paa et Udsagn af Anders Vedel i dennes Noter til Adam af Bremen. Der staar nemlig: »Nær ved Aarhus i Jylland er der en Kirke, som kaldes Lisbjerg Kirke. Den ligger paa en høj Bakke og antages at være bygget paa Popos Tid. I den er der paa en gammel Ligsten Spor af Indskrifter, som synes at tyde paa, at den er lagt over Popos Levninger. Jeg tror dog, at det snarere er Popos Efterfølgere og ikke ham selv, som er begravet der«. Pontoppidan mener fejlagtigt, at Popo vel har været Biskop i Aarhus, men at Ligstenen dog maa skrive sig fra det ellefte Aarhundrede og altsaa være sat over Biskop Kristjern. I »Danske Atlas« nævnes ogsaa som et Sagn, at Lisbjerg Kirke skal være den første kristne Kirke, der blev bygget i Nørrejylland. Af den omtalte Ligsten er der ikke Spor tilbage, og da Pontoppidan i 1739 udgav sine »Marmora Danica«, en Samling af alle de Indskrifter, han kunde forskaffe sig rundt om fra Danmark, saa kunde han

¹⁾ E. Pontoppidan, *Annales ecclesiae Dan.* I, 160.

fra Lisbjerg Kirke ikke anføre andet end Anders Vedels ovennævnte Ord. Brudstykkerne af Ligstenen har vel alt-saa været borte allerede paa Pontoppidans Tid. Vedel udtrykker sig jo desuden med stor Forsigtighed og har næppe selv nogensinde set de »marmora«, han taler om. Men hvad har bragt ham ind paa den Tanke, at de ældste aarhusianske Biskopper skulde ligge begravede her?

I Arild Huitfelds Bispekrønike (trykt 1604) hedder det: »Anden Bisp vaar en, heed Vlkild, sad Aar 1102. Da vaar bygt en Trækircke ved Stranden paa Bierget, Tienesten holtis vdi. Da vaar oc Aarhus flyt fra Lysbierre, oc did som det nu ligger«. Her har vi den ældste Kilde til alle Fortællingerne om Aarhus' Flytning! Men Huitfeld nævner ikke med et Ord, hvorfra han har sin Efterretning, og det er meget usandsynligt, at han har Ret.

Den naturligste Mening, der kan lægges i Ordene, er den, at en By ved Navn Aarhus skal have ligget paa Lisbjerg og være flyttet derfra ned, hvor det nuværende Aarhus ligger. Paa Lisbjerg ligger imidlertid endnu den Dag idag en Landsby, som ved Ordningen af sine Gaarde og hele sit Anlæg synes at være af meget gammelt Datum. Den har givet Herredet Navn, og dette Navn skriver sig som alle Herredsnavnene fra ældgammel Tid. Men Aarhus By kunde jo have ligget et andet Sted paa Lisbjerg?

For at kunne svare herpaa, maa vi først anstille en lille Undersøgelse af Byens Navn.

I Kejser Ottos Brev skrives Navnet Arhusa, i Roskildekroniken Arusa, hos Adam af Bremen Harusa og Arhusa. I andre gamle latinske Skriftstykker findes desuden Arusia, Arus, Arosia, Aros, Arhusia, Archusia, Arhusium, Arhus, Arusen og Arhusin. — I danske Skriftstykker fra ældre Tid findes: Aars, Aarss, Aarsz, Oorss og Aarhus. Det er en broget Forsamling af Navne, og der er næppe nogen anden By i Danmark, der kan opvise en lignende. Allerede i det sekstende Aarhundrede begyndte man at udlede Navnet af »Aarer« og »Hus« og

satte det i Forbindelse med Byens utvivlsomme Oprindelse af et Fiskerleje ¹⁾).

Aarhus Bys ældste kendte Vaaben, som findes under et Dokument fra 1441, viser en Bro (eller et Vadested) med et Taarn paa hver Side og en taarnprydet tredelt Portbue over. Paa Broen ses to Mennesker, hvoraf den ene, muligvis en Kvinde, har et Anker i Haanden og rækker en Genstand (en Nøgle?) til den anden, som bærer et Sværd i højre Haand. Ovenover ses som paa mange andre Bysegel en syvoddet Stjerne og en Halvmaane i Tiltagende. Udenom staar der: »Secretum Arusiensis civitatis«.

Det er vanskeligt at forklare Betydningen af Figurerne; at de skulde forestille St. Clemens med Ankeret og St. Paulus med Sværdet synes mig lidet rimeligt. Snarere kunde jeg tænke mig, at der i dem laa en Hentydning til, at Byen er Kongens og regeres af den verdslige Magt (Sværdet), medens den indeslutter et Bispesæde, hvor den gejstlige Magt (Ankeret, Nøglen) er den raadende. Eller maaske er det 2 Sognekirkers Helgener: St. Clemens og St. Olaf. Dette er imidlertid kun løse Formodninger. Man har kun eet Aftryk af dette Segl, og det findes under en Kopi af Christoffer af Baierns Privilegier givne til Staden Aars i 1441.

Senere benyttedes et Vaaben, hvori der var et Skjold med 3 Aarer og Omskrift: Civitat. Arhus. Sigel. Pontoppidan siger i »Danske Atlas«, at Christoffer af Baiern ifølge Magister H. Rhumanns Optegnelser skal have givet Byen dette Vaaben. Mon dette ikke skulde være en Forveksling med foregaaende, som jo netop ses at være brugt under et kgl. Brev fra Christoffer. Seglet med Skjoldet findes under et Skøde, udstedt 1581.

Omtrent ved Enevoldsmagtens Indførelse ombyttedes Skjoldet med et Hus, hvori de tre Aarer ere anbragte, og

¹⁾ I et Manuskript i det store kgl. Bibliotek findes en Beskrivelse af Danmark fra omtr. 1540, forfattet af Niels Svansø; her siges der om Aarhus: »Parva remorum casis tua surgit origo« ∴ »Din Begyndelse var kun ringe, Du tog den af Smaahuse til Aarer«.

nu er altsaa Afledningen helt færdig. Dette Vaaben findes bl. a. paa det gamle Kort over Aarhus fra det syttende Aarhundredes sidste Halvdel. Omskriften lyder: »Civitat. Aarhus Sigillum«.

Et gammelt Signet, hvor der i Omskriften er anført Aarstallet 1672 har et Par Vildmænd ved Husets Sider og to korslagte Fisk nedenunder.

Nannestad siger i sine »Hilaria Aarhusiensia« (1748), at det er Kong Frederik IV, der har tilføjet Vildmændene, Fiskene og en Hjælm ovenover. Dette maa dog bero paa en Fejltagelse, da Frederik IV først kom paa Tronen 1699. I sit blomstrende Jubilæumssprog skriver N. (S. 198): »Ganske vist har Frederik IV ikke omgivet sit Aarhus med Fæstningsværker (at den fordem har været befæstet, tror jeg kun er en grim Fabel), heller ikke har han forsynet den med Tøjhuse fyldte med krigerske Maskiner, men det er dog sandsynligt, at denne tapre Konge har løjet en Hjælm til vort Aarhus fredelige Insignier, for at ogsaa vore sene Efterkommere skulle regne denne kloge Konges Tapperhed dette til gode, at iblandt os endog Bønderne, der dog ellers ere ubevæbnede, bære Hjælme og forstaa at svinge Mars' Vaaben med ikke mindre Held end at bruge Plovstjærter, Hakker og Spader«.

Navnets Afledning af Aarer og Hus var i den Grad trængt ind i Bevidstheden, at man for omtrent Hundrede Aar siden endog saa helt bort fra, at Aarhusianerne selv aldrig udtalte Aarhus med langt u, og man begyndte da at skrive »Aarhuus« med to u'er.

Dog havde allerede Torfæus gjort opmærksom paa, at Arus maatte afledes af det gammeldanske Ord »ár« i Genitiv »ár« Aaens og »os« der betyder Munding eller maaske Bredningen eller Havnstedet lige indenfor Mundingen. Dette »os« forekommer i flere andre Navne, f. Eks. i Nidaros (Trondhjem), Oslo og i flere islandske Stednavne ¹⁾, maaske ogsaa i Randaros (Randers).

¹⁾ Jvfr. Rosenørn, Grev Gert, S. 38 og 381.

Der kan næppe være Tvivl om, at denne Afledning er den rigtige.

Naar vi nu med dette Kendskab til Aarhus Navns Oprindelse vende os til Huitfeldts Udsagn om Byens Flytning fra Lishjærg, saa maa det forekomme højst usandsynligt, at der paa dette »Bjærg« skulde have ligget en By med Navn efter en Aas Munding. Ganske vist løber Egaa tæt forbi nedenfor Lishjærg, men der er ikke Spor af Rimelighed for, at der her har kunnet være et Havnedsted end sige en Aamunding, selv om man ogsaa vil antage, at Egaa har været noget vandrigere fordem end nu. Den har dog altid kun været et kort Vandløb, der tager sit Udspring fra Smaasøer og Moser ved det nær beliggende Mundelstrup, og den ligger ved Lishjærg næsten 50 Fod over Havet. Der er ingensomhelst Tegn paa, at Havet i den historiske Tid kan have gaaet saa meget højere op i Landet ¹⁾.

Ingen andre end Huitfeldt beretter noget om denne Flytning. Paa hans Autoritet støtter sig formodentlig den Beretning, der fandtes paa en Tavle, som var ophængt i det gamle Raadhus ²⁾. Beretningen lyder saaledes:

»Aarhus By fører 3 Aarer til Vaaben af Aarsage, da Kjøbstedet i gammel Tid laa en Mil længere hen ved Randers paa den nordre Side, hvor der er nu en Landsby hedder Liisberg, da havde Borgerne Huse til deres Aarer ved Stranden, hvor Købstaden er, eftersom deres Baade og Smakker laa der i Havn. Siden er Byen nedfløt formedelst Stedets Belejlighed til Søfart, hvilket skete 1102, da Ulkild var den anden Biskop«.

¹⁾ Hermed bortfalder ogsaa den af Rosenørn (Grev Gert, S. 278 og 382) udtalte Formening, at Trefoldighedskirken skulde have ligget »henimod Trige kort Nord for Lishjærg«.

²⁾ Oven over Tavlen fandtes et Prospekt af Aarhus. Hvis dette er det samme Maleri, som nu findes i Aarhus Museum, og som i Aaret 1791 skænkedes til Raadstuen af Rektor Jens Worm, er Beretningen formodentlig ogsaa af Jens Worm, der interesserede sig meget for Aarhus Bys Historie.

Den Forklaring af Flytningen, som her gives, er næppe sandsynlig, navnlig da den bærer stærkt Præg af den fejle Fortolkning af Navnet Aarhus som Aare Hus. Det kan derimod formodes, at Aarhus fra først af har været en Strandkøbing, beboet af Fiskere og Søfolk. Da der blev bygget Kirke, har man følt Trang til at holde Torv ved Kirken, og det Torv, der tidligere holdtes ved Lisbjerg Kirke, er saa flyttet hertil. Med Torvet fulgte da Indbyggere, hvis Hovederhverv naturligvis har været Agerbrug. Aarhus blev en Købstad, men bebyggedes paa samme Maade som Landsbyerne. Store- og maaske Lilletorv har været Byens Forte. Torvet er vel her som andre Steder holdt i Nærheden af Kirken. Da vi imidlertid ikke med Bestemthed kan sige, hvor Ulkelds Kirke laa, om det end maa formodes, at den laa nærmere ved Stranden end den nuværende Domkirke, saa har Torvet vel ogsaa været holdt ved Stranden. Formodentlig paa den flade Strand, der havde dannet sig ved Nordsiden af Aamundingen.

Men hvor har da den gamle Fiskerby ligget. Selvfølgelig kan der ikke siges noget med Sikkerhed derom. Det forekommer mig dog rimeligt, at dens Sted maa søges der, hvor Fiskergade nu ligger. Paa den stejle Skraaning ved Aaens Sydside var der en naturlig Plads for Fiskerhytterne.

Ved et Gavebrev, udstedt i Trelthorp en af de sidste Dage i Aaret 1203, skænker Biskop Peder Vagnsen til St. Clemenskirken i Aarhus en større Mængde dels arvede, dels mageskiftede, dels købte Ejendomme. Blandt disse nævnes »ecclesia sancti Olavi de Arus et terra in Sprakælyki, ecclesia sancti Nicholai, ecclesia beatae virginis et Tullistorp« (o: Sct. Olai Kirke i Aarhus og Jorden i Sprakælyki, Sct. Nicolai Kirke, Vor Frue Kirke og Tullistorp)¹⁾. Omendskønt det ikke udtrykkelig siges, kan der dog ikke være nogen rimelig Tvivl om, at der hermed menes tre Kirker i Aarhus. Af senere Undersøgelser vil det fremgaa, at der ved Sct. Nicolaikirke maa forstaas den Kirke, som

¹⁾ Langebek, Scriptores, VI, 404.

nu hedder Fruekirke, og ved »ecclesia beatæ virginis«, Vor Frue Kirke, Kirken der laa Vest for nuværende Frederiksgade. Paa den ældste Grundtegnning over Aarhus ses en Gyde, Jens Pedersens Gyde, som bøjer af fra Frederiksgade og gaar mod Nordvest ¹⁾ Det er formodentlig et Minde om Adgangen til denne Kirke. Naar nu St. Olai Kirke sættes i Forbindelse med »en Grund i Sprageløkke«, saa er der stor Rimelighed for, at denne »Løkke«, der jo betegner et særlig indhegnet mindre Stykke, har ligget her ved Byen. Derimod er det mindre klart, om »Tulistorp«, der sættes i Forbindelse med Frue Kirken, har ligget her eller andetsteds. Af de Stridigheder, der i det 14.—15. Aarhundrede rejste sig mellem Biskoppen og Byen om By-markens Udstrækning, og som for en Del drejede sig om »Markvard Skjernovs Lykke«, ses det, at denne Løkke muligvis kan have ligget paa »Brobjærg« c : Terrænet om den nuværende Frederiksgade. Naar jeg senere kommer til at omtale disse Processer, skal jeg nærmere paapege dette. Biskoppen og Kapitlet søgte at hævde deres gamle Ejendomsret til Løkken ved at paastaa, at den fordum havde heddet Tolstrup (c : Tulistorp eller Tolnestorp). Det fremgaar heraf med Rimelighed, at der engang har ligget et Torp, en Udflytterby, her paa Brobjerg og altsaa været en gammel Bebyggelse. — Ogsaa paa Marselisborg Markjorder træffe vi 1294 et Stykke, der kaldes »Visttorpmark« og lidt senere »Viveltorpmark« ²⁾.

Disse Bebyggelser S. for Aaen har vel næppe været betydelige, det kunde dog tænkes, at de have givet Anledning til Opførelsen af Vor Frue Kirke paa Brobjerg, hvorom senere.

Et Sidestykke til Sagnet om Aarhus Bys Flytning har vi forresten i Fortællingen om, at Randers først har været

¹⁾ Om denne Gyde er den samme, som »Hans Jensens Gyde«, der vil blive omtalt i en senere Del af dette Værk, er uvist. Jeg anser det dog for rimeligt. Hans Jensens Gyde gik fra Nr. 72 paa Skraa ned mod nuværende J. M. Morks Gade.

²⁾ Scriptores VI, 417.

anlagt paa Bakken ovenfor Byen (Flintbjerg) og senere er flyttet derned, hvor den nu er.

Indenfor den Firkant, der dannes af Aaen, Maren Smeds Gyde, Volden, Graven og Stranden, maa vi altsaa tænke os den egentlige By i det 12. Aarhundrede. Næsten alle Grundene ere her den Dag idag endnu meget store og have i deres regelmæssige Beliggenhed ikke saa lidt Lighed med de gamle Landsbyformer.

Det er naturligt, at Fiskerbefolkningen, som ønskede let Adgang til Havet for deres Baade, blev paa den søndre Side af Aaen med deres fattige Hytter, og det ser ud til at Fiskergade, som ligger paa Skraaningen og har et meget uregelmæssigt Løb, hører til de allerældste Dele af Byen:

Hvor den gamle Trefoldighedskirke har ligget, er umuligt at sige med Sikkerhed. Det ejendommelige Udtryk i Roskildekrøniken »ved« Arusa kan kun give Plads for en svag Formodning om, at den har ligget udenfor den egentlige By, men om det har været Nord, Syd eller Vest for den, er det umuligt at sige.

De gamle katolske Bisper.

Det er en statelig Række disse gamle aarhusianske Bisper. Snart vilde Krigere, der i Panser og Plade færdes paa Tog blandt Vender og Ester, snart lærde, kunstforstandige Mænd, der glædes ved Pergamentsruller med skønne, malede, snirklede Initialer eller ved Lutens Toner. Snart var det trofaste, men fattige Støtter for deres Konger, hvem de opsøgte i Landflygtigheden, og snart mægtige, rige Kirkefyrster, der kunde skænke store Gaver til Kirker og Klostre, og dog stadig forøge Bispesædets Indkomster, saa at det fra et af de fattigste blev til et af de rigeste i Landet. Ved Siden af Bisperne stod Kapitlet med den praktiske Styrelse af Stiftets Anliggender, altid lige betænkte paa at hævde Stiftskirkens Anseelse, at føre den gejstlige Ejendom uskadt gennem Tidens Trængsler, forøge Jordegodsernes Indtægter og hævde Kirkens end den kanoniske Rets Værdighed.

Det er kun lidet det vi vide om de første af Bisperne. Kristjern, Odingars Søn, der blev Biskop omtrent 1060, synes ikke at have slægtet sin store Fader paa, hvad den gejstlige Dygtighed angaar, derimod har han været hurtig beredt til at drage i Leding, og vi se ham deltage i Toget til England 1069—1070. Rimeligvis er han snart bleven forflyttet til Ribe, men ogsaa her tier Historien om ham. Hvem der er bleven hans Efterfølger i Aarhus, vide vi ikke.

Maaske har det været en af de to Biskopper, der fulgte Svend Estridsens Søn Svend paa det ulykkelige Korstog 1097 og led Døden i Syrien ved et natligt Overfald af Soliman ¹⁾).

Ved Aaret 1102 finde vi den i det foregaaende nævnte Ulkeld som Biskop. Hans Navn Ulkeld eller Ulvketil findes ofte blandt de danske Stormænds i England ²⁾ og maaske er han kommen derovre fra. Han har lagt Vægt paa i 1102 at bygge eller fuldende en Bispekirke i Aarhus, og formodentlig har han ogsaa ordnet Byanlægget. Muligvis har han anlagt Olai Kirkegaard og bygget Kirke der. Et Sagn vil vide, at han har bygget Herregaarden Klaxholm, det senere Clausholm i Galten Herred. Han var sikkert en trofast Ven af Kong Niels og hans Søn Magnus, som havde deres bedste Tilhold her i Østjylland. Da Niels under Kampene med Erik Emun drog mod de oprørske Vestjyder og slog dem ved Rønbjærg, løb Magnus ud med Flaaden fra Aarhus ³⁾, og senere dække Jyderne herfra hans Flugt efter Nederlaget ved Sejerø. Denne byggelystne ivrige Ulkeld var længe Biskop og kom af Dage i det store Slag ved Fodvig i Skaane, hvor 4 jydskes Bisper i Kong Niels Hær maatte bøde med Livet. Han har været i saa høj en Alder, at han næppe har kunnet tage virksom Del i Kampen. Rimeligvis ere Bisperne efter deres vesteuropæiske Kollegers Eksempel fulgte med den udbudte Leding fra de verdslige Len, der have været dem betroede, uden dog at have været Førere i selve Slaget.

Straks efter Kong Niels Drab i Slesvig By, kom Erik Emun derhen og udnævnte derfra ⁴⁾ en ny Biskop i Aarhus

¹⁾ Suhm, Historie af Danmark V, 49. — Suhm mener ogsaa, at der før Ulkeld har været en Biskop, der hed Arnoldus. Maaske er det ham, der har været med paa Korstoget. V, 457.

²⁾ F. Eks. i Diplomet i Regesta I, Nr. 157.

³⁾ Sakse p. 648: »Magnus aura quam eventu prosperiore ab Arusia solvit«. (M. løb ud fra A. med bedre Vind end Lykke.)

⁴⁾ Roskildekroniken, Scriptores I, 383. I hine Tider, da Domkapitlerne endnu ingen Magt havde, udnævntes Biskopperne ellers af

nemlig Illuge. Om ham vide vi meget lidt. Hans Navn findes under et Brev fra 1139 ¹⁾, hvori der sluttet Broderskab mellem St. Knuds Kloster i Odense og Klostret i Evesham i England. Han skal have slaaet Mønt, men da dette kun støtter sig paa, at der paa en Kobbermønt, maaske fra Kong Niels Tid, findes et N paa den ene og et I paa den anden Side, saa forholder det sig næppe rigtigt, ti Illuge blev jo ikke Bisp før efter Niels Død. Han levede endnu 1140.

Naar hans Efterfølger Eskild indtog Bispesædet, vides ikke, han omtales først efter at Valdemar den store er bleven Enekonge 1157 ²⁾. Der var i disse Aar Strid mellem flere Paver, og Eskild var »befængt med Skismaets Smitte«, det vil sige, han holdt ligesom Kongen og Bispen af Ribe med Pave Victor. Da senere Alexander III blev den sejrende, gjaldt det om at sikre sig et hæderligt Tilbagetog, hvilket Eskild mente bedst kunde ske ved Oprettelsen af et Cistercienserkloster i Aarhus Stift. Først skænkede han dertil en af Bispestolens Ejendomme i »Sahebroch«, det vil sige Sabro, men denne, der kun synes at have bestaaet af to »Bol« ³⁾, hvoraf det ene endda var mindre godt, behagede ikke Abbed Henrik i Vitskøl, som skulde sørge for Klosterets Oprettelse. Da Cistercienserklostrene skulde ligge langt fra Byer paa øde Steder, har maaske ogsaa Sabro været for livligt ⁴⁾. Saa fik de i Stedet en anden af Bispesædets Ejendomme ved »Smaheng«, det er Sminge i Tvillum Sogn ved Gudenaen, hvorhen saa Abbed Henrik i Aaret

Kongen efter Samraad med Keresiet og Menigheden, men de ekstraordinære Forhold har vel i dette Tilfælde bevirket en Afvigelse fra det almindelige.

¹⁾ Suhm, V, 562 og Regesta I, Nr. 181.

²⁾ Han var med i Roskilde 1157 ved Valdemars Kroning.

³⁾ det vil sige Bondegaarde.

⁴⁾ Et af Bolene i Sabro vendte iøvrigt senere tilbage til Klosteret. Kong Knud tilbyttede sig Sabro af Biskop Svend for »Thorstenisthorp« (maaske Torup ved Langaa), og skænkede det til sin Kapellan Ermer, som atter ved sin Død gav det bedste af Bolene til Ømkloster for sin Sjæls Frelse. (Scriptores V, 242 f.)

1165 sendte Munke. Ogsaa med dette Sted vare Munkene imidlertid utilfredse, men Aaret efter døde ¹⁾ deres Beskytter, Biskop Eskild paa et af de to Tog til Rygen, som Kong Valdemar og Absalon satte i Værk 1166. Da Sakse i sin Beskrivelse ikke taler om, at nogen Bisp er falden, og da han ovenikøbet antyder, at Æren for Sejrene tilfaldt Sjæl-lænderne, medens Jyderne kun deltog lidet i Kampene, er det rimeligt, at Eskild er bleven syg paa Toget, og at dette har været Grunden til hans Død. Hans Lig blev bragt hjem og begravet i Veng, hvorhen Munkene vare flyttede fra Sminge.

Under sin Fraværelse i England bliver saa Svend valgt til Biskop i 1166. Han hørte til en mægtig Slægt Udsøn, som vistnok har haft større Ejendomme i Aarhus Stift ²⁾. Det var just den Tid, da Kong Valdemar og Absalon arbejdede paa at faa Danmark gjort til et Arverige ved at lade Valdemars unge Søn Knud hyldes som Medkonge, og det har sikkert, naar man tager det meget spændte Forhold mellem Jyderne paa den ene Side og Øboer og Skaaninger paa den anden i Betragtning, været af Vigtighed at faa Bispestolen i Aarhus besat med en Kongehuset meget hengiven Mand. At Svend var i England tyder paa, at Østjylland endnu havde ikke saa faa Forbindelser med dette Land, og Svend vender ogsaa hjem med en engelsk Gejstlig i sit Følge, Briennus (Bryan?), som skulde komme til at spille en fremragende Rolle, som den første Abbed i Veng Kloster. Det var kun et fattigt Bispedømme, der dengang var i Aarhus. Saa vidt man kan skønne, have Jordejendommene kun været smaa, Tiende betaltes dengang kun af et mindre Antal Ejendomsbesiddere og næppe med Tiendedelen, hyppigst kun med Femtendedelen; og da endelig mange Sogne vare fattige, kunde Biskoppens »Gjaf« d. v. s. det frivillige Offer, kun være ringe. Det er derfor intet Under, at Svend, som det siges,

¹⁾ Langebek, *Scriptores* V, 237.

²⁾ Rosenørn, *Grev Gert*, S. 219.

i Begyndelsen var bittert stemt mod Cistercienserklosteret, fordi hans Formand havde ladet sig forlede »til at skænke Munkene Dele af Episkopatets Ejendom«. Det er umuligt andet, end at Svend maa have syslet med Tanken om at hæve sit Stift ved at bygge en Katedralkirke af Sten og skabe et Kapitel af Præster, som kunde give denne Kirke og Bispestolen den fornødne Anseelse. I Lund var Laurentiuskirken allerede indviet 1145; i 1128 var man begyndt at ombygge den gamle Klosterkirke i Viborg for at gøre den til Bispekirke, og den var nu sin Fuldendelse meget nær; i Ribe havde Biskop Thure, Ulkelds samtidige, i 1134 begyndt at opføre en stor Kirke. Roskilde og Slesvig havde forlængst faaet Stenkirker og Odense ligeledes. Rundt om paa Landet var der ogsaa bygget. Store Sysselskirker vare rejste, selv fattige Landsbykirker som f. Eks. den i Gjellerup (1140) vare pragtfulde i Sammenligning med Aarhus beskedne »Trækapel«. Svend gjorde sig en Indtægt ved at flytte Cistercienserne til det forfaldne Benediktinerkloster i Veng ¹⁾, hvorved Sminge faldt tilbage til Bispestolen. Ganske vist fik Munkene senere Sminge igen ²⁾, men maatte saa give »Karlebu« d. v. s. Kalby i Laasby Sogn til Bispestolen. Her i Veng havde Munkene mange Fortrædeligheder. Kong Valdemar I maa have haft to Halvsøskende, uægte Børn af Knud Lavard, nemlig »Grev« Erik, der er med til at grunde Klostret i Sminge, og »Margareta«, der blev gift med en Stormand Stig Hvide, som havde

¹⁾ I en skovrig Egn Nord for Morsø, ikke langt fra Gudena, laa, formodentlig alt fra Knud den stores Tid, det meget gamle Veng Kloster. I Tidernes Løb var det gaaet tilbage »baade i aandelig og timelig Henseende«, som en Pave siger. Dets Ejendomme vare dog endnu ret betydelige (30 Mark Guld), men Munkenes Antal var skrumpet ind til 3 og Abbeden Johannes førte et uordentligt Levnet.

²⁾ De byttede senere Sminge bort til Kongen, for at faa $\frac{2}{3}$ af Veng igen, som de letsindig havde solgt til ham, da de flyttede til Kalvø. Kongens Søn, Knud den VI, arvede det og gav det til sin Frille. Efter hendes Død maa det være kommen til Kong Valdemar III, ti i hans Jordebog opføres det med 60 Mark Guld.

store Ejendomme i Skaane og i Østjylland ¹⁾. Paa den Tid her er Tale om, var Margareta Enke og boede vistnok i Nærheden af Veng. Der er nu en gammel Beretning om, at Biskop Svend skal have »forseet sig med Kong Waldemars halffsøster hand forkrenchet« ²⁾. Hvis der herved hentydes til et Ungdoms Elskovsæventyr, er det jo ret romantisk, og Kærligheden maa da hos Fru Margareta senere være vendt til et Had, som gik ud over de stakkels Munke i Veng, Svends Protegeer, ti Fruen overfaldt med sine væbnede Folk Klostret, røvede Kirkens Prydelser og satte sig i Besiddelse af en Tredjedel af dets Jorder. Et Pavebrev opfordrer Konge og Øvrighed i Landet til at tvinge Margareta til at udlevere sit Rov, men dels var Kong Valdemar med de ømmeste Slægtskabsbaand knyttet til den krigerske Frue, og dels synes hun at have forstaaet ved kostbare Gaver at sikre sig Dronningens, den rænkefulde Sophias, Velvilje. Margareta gav gode Løfter, som hun ikke opfyldte, og saaledes trak Sagen i Langdrag. Ikke engang efter hendes Død synes Munkene at have faaet deres røvede Jordegods tilbage. Om Biskop Svends Stilling til denne Sag høres aldeles intet; det er jo muligt, at hans Forhold til Kongen og til Margareta har maattet paalægge ham Tilbageholdenhed, og han har siden søgt at gøre sin Svigten af Munkenes Sag god igen, ved at skænke Klosteret alt sit Gods. Jeg har lidt udførligt berettet om denne Episode, fordi den viser, hvormeget Retten endnu i hin Tid sad i Spydstagen, og hvilke Uretfærdigheder Kongefamiljens overmaade talrige uægte fødte Medlemmer straflost kunde udøve paa Grund af deres høje Forbindelser.

Efter tre Aars Ophold i Veng flyttede Brødrene til »Calue«. Man er uenig om, hvorvidt det er Kalø, NØ. for Aarhus, eller en mindre Ø i Skanderborg Sø. Vægtige Grunde tale for begge Steder. Paa denne Ø blev Munkene dog kun kort Tid, saa flyttede de til Øm, det nuværende

¹⁾ Han siges at have stiftet Essenbæk Kloster.

²⁾ Suhm, VIII, 690.

Emborg, imellem Gudensø og Mossø. Her byggede de saa et Kloster, der efterhaanden blev meget stort og rigt, og som gav Anledning til, at Byen Ry, der en Tid var Købstad, blomstrede op i dets Nærhed.

Svend var en af de sidste af de krigerske Bisper. Der kan ikke være Tvivl om, at han har valgt Absalon til sit Forbillede. Brændende Kærlighed til Kirken, men Overbevisning om, at den kun kan opbygges, naar Riget værges og gøres mægtigt ved, at Gejstligheden baade med Vaaben og personlig Indflydelse staar Kongen bi. Derfor finde vi Svend ideligt paa Krigstog mod Venderne sammen med Valdemar og Absalon. Naar Vendernes kæmpemæssige, grimme Gudebilleder efter at være nedstyrtede slæbtes med Tove ud af Templerne for at opbrændes, saa stod Svend som Sindbillede paa den triumferende Kirke ovenpaa dem i fuldt Bispeskrud. Men hjemme i Aarhus blev han i sit Livs Aften den ydmygeste Kristen, der bøjede sig, naar Herrens Mænd, de strænge Munke, gik forbi ham, der trods sin Værdighed i Kirken agtede sig selv lidet værd i Sammenligning med dem. Dog Absalons ophøjede Ro og stærke Vilje manglede Svend. Ligesaa vild og ustyrlig han var i sin Glæde over Sejren, ligesaa let var han at gøre frygtsom og usikker. Af Saksens Beretninger ses dette tydeligt. Der er vel heller ikke Tvivl om, at han har vist Svaghed ved hellig Niels Begravelse og let ladet sig lede af »de fornemme« og Folket (jvnfr. senere). Naar han blev greben af en Følelse, saa blussede han hurtigt op, og der bankede et varmt og kærligt Hjærte i hans brynjeklædte Bryst. I 1180 er han med Kongen i Skaane for at dæmpe Oprøret, der var fremkaldt ved Absalons Haardhed, og efter Sejren er det Svend, der faar Kongen til at mildne Straffen. Da han bliver gammel, finder han Glæde i at lade berede Pergament, og lade indkaldte Skrivere og Malere afskrive Bøger og forsyne disse med de kosteligste Initialer og Billeder af den hellige Jomfru, Apostlene og fromme Paver. Det var Bøger, som skulde skænkes til hans kære Cisterciensere. Saa tænkte han ogsaa paa de smaa Drengene i deres Kloster-

skole, som under den strenge Tugt nok kunde trænge til lidt Opmuntring, og sendte dem Børnebøger med herlige Fortællinger om kristne Martyrer og andre hellige Mænd. — Han synes ikke at have kendt en Mellemting mellem Brynjen og Munkekutten. Da han i sine unge Dage er syg og svagelig, falder han i Melankoli og ønsker at blive Munk, senere lader han sig betegne med Korset som Korsfarer, men maa opgive dette, fordi Tilslutningen til Korstoget er for ringe herhjemme; i sin Alderdom endelig modtager han Pavens Tilladelse til at resignere og gaa i Kloster, men inden dette kan ske, indhenter Døden ham i November Maaned 1191 paa hans Gaard Østorp¹⁾, efter at han ved sit Testamente, udstedt i Aarhus i Valdemars og Absalons Nærværelse, har skænket Klosteret store Godser i Djurs med meget Kvæg og mange vilde Stod af Heste²⁾

Svend er os et levende Billede fra det 12. Aarhundrede. Brydningerne mellem den vilde Vikingenatur, der ulmer i hans Bryst, og Trætheden, der søger Lise i Sværmeriet for Korset, hvad enten det bæres foran Hæren, der stævner til Strid i det hellige Land, eller sidder paa Munkeboets Tag. Der var store Brydninger, der fødtes store Ting, men der blev intet varigt grundlagt. Et natligt Overfald paa en af Danmarks mindste Øer var nok til senere at omstyrte hele Valdemarsrigets Herlighed! Trods Svends store Rigdomme og store Indflydelse, fik han intet gjort for den Opgave, der laa ham nærmest, nemlig at skaffe Bispedømmet en Kirke, der var det værdig; det maatte han overlade til sine Efterfølgere, fra Munkens lave Bo kunde hans Tanke ikke løfte sig til Domkirkens høje Skibe. Men desuagtet kunde han dog maaske, om ikke alt i hin Tid havde samlet sig om Kongen og Absalon, have sat dybere Spor i Fædrelandets Historie, medens vi nu kun finde Anledning til at

¹⁾ Enten den gamle Herregaard Østrup i Albæk Sogn nær Støvringgaard eller ogsaa Oustrupgaard i Røgen Sogn. Begge disse Gaarde har hørt til Bispedømmet.

²⁾ Script. V, 249 flg.

drage hans interessante Personlighed frem i Aarhus Historie ¹⁾).

Naturligvis blev han begravet foran Højalteret i Øm-kloster. Efter Reformationen er hans Ligsten flyttet til Kirkegaarden ved Sct. Sørenskirke i Ry og senere paa Foranledning af Biskop Brammer anbragt indvendig paa Kirkens vestlige Endemur ²⁾. Meget tyder dog paa, at denne Sten er senere Tiders Værk, maaske Kopi af en ældre. Indskriften lyder saaledes: »Tumulatus est venerandus in Christo pater Dominus Sveno Episcopus, fundator monasterii Carae Insulae anno Jesu Christi 1183. Cujus anima requiescat in pace« ³⁾. Ovenover Figurens Skinneben er anbragt Udsonnernes Vaaben, en Klokke i et Skjold.

¹⁾ Foruden af Sakse kende vi ogsaa meget til Svend af et gammelt bevaret Skrift, som hedder »Exordium carae insulae« (Scriptores V). og som indeholder Øm Klosters Historie fortalt vidtløftigere end noget andet dansk Klosters. Selvfølgelig roses Svend i de højeste Udtryk i dette Skrift.

²⁾ Rosenørn, Grev Gert, S. 218 f.

³⁾ »Her er begravet den ærværdige Fader i Christo og Herre, Biskop Svend, Grundlægger af den kære Ø's Kloster i Herrens Aar 1183. Gid hans Sjæl hvile i Fred«. (Meningen er, at Svend funderede Klostret 1183 ved sine testamentariske Gaver).

Kirker og Klostre før Reformationen.

Biskop Ulkelds Trækirke.

Aarhus Bys ældste Historie er kun dunkel, og særlig hviler der ikke saa lidt Mørke over vore Kirkers første Anlæg. Der er kun bevaret yderst faa Efterretninger derom, og disse ere saa kortfattede og ofte modsigende, at det er meget vanskeligt ved deres Hjælp at faa et klart Billede af, hvad der er gaaet for sig. Hovedkilden til Kirkernes Historie er Arild Huitfeldts »Bispekrønike« trykt 1604, over 500 Aar efter de ældste Kirkers Anlæg. Vi skal nu her anføre de Steder, der vedrøre disse (Folio-Udg. S. 99 o. flg.):

1. »Anden Bisp vaar en, heed Vilkild, sad Aar 1102, da vaar bygt en Trækircke, ved Stranden paa Bierget, Tienisten holtis vdi«.

2. »Femte Bisp til Aarhus vaar Svend I. leffde Aar 1140. Vnder samme Bisp leffde Claues eller Nicolaus Canuti Søn, Bisp Valdemars aff Slesvig Broder. Hand bleff begraffuen vdi den Trækircke til Aarhus, før er omtalet, ved Stranden paa Bierget. Nogen Trækaars vaar sat hannem der hos til en Amindelse. Hand, for nogen Mirackel (huorum en heel Bog findis) som skede effter hans Død, bleff siden helliggjort oc canoniseret . . . Pave Alexander 3. Aar 1160 haffuer canonicerit hannem«.

3. »Innocentius 3. vnder Canuto rege, befoel S. Clemids

Lijg at tagis aff den Trækircke, det laa vdi, oc met Process at leggis vdi den ny Domkircke, Bisp Peder haffde bygt ¹⁾, som bleff kalled Sanct Clemind Marter oc Paffue til Ære«.

4. »Forneffnde Bisp (nemlig Peder Vogenssøn) vaar met Kong Valdemar i Liffland, Aar 1219. da loffuet Kong Valdemar, icke at skulde befatte sig met hues deel, som offris til S. Clemend, som han før haffde gjort, vnder det Skin, hand vaar hans Frende«.

Hertil skal nu først bemærkes, at det er urigtigt, naar Huitfeld siger, at Nicolaus blev kanoniseret 1160. Han døde nemlig sikkert ikke før 1180 ²⁾. Der er to Pavebreve, fra Aarene 1210 og 1255 ³⁾, hvori der anordnes en Undersøgelse af Miraklerne ved hans Grav, og før denne var endt, kan Kanoniseringen i ethvert Fald ikke have fundet Sted, hvis den da overhovedet nogensinde er sket. Rimeligvis er han aldrig bleven andet end »beatiseret«, d: gjort til en Slags Halvhelgen. Det er ogsaa urigtigt, naar det siges, at Peder Vogensen var med Kong Valdemar (Sejer) i Lifland Aar 1219, ti Bisp Peder døde sikkert 11. April 1204. Det var derimod Biskop Ebbe, der var med paa Toget. Peder kan have været med Knud den 6. paa dennes Tog til Estland 1197, men derom vide vi ellers intet.

I sin Kirkehistorie skriver E. Pontoppidan 1741 (I. S. 340. Oversat fra Tysk.):

»1102 blev i Aarhus den første Kirke ved Stranden opbygt af Biskop Ulkild og viet til den ved Stiklestad faldne Konge og Martyr St. Olaf. Den laa paa en Høj, der kaldtes Sakshøj, og som senere er skyllet bort af Havet«. (Dette gentages i Danske Atlas IV, 71.)

Disse Udsagn kan kun tildels være støttede paa Huitfeld, ti denne siger ingen Steder, at den Trækirke, Ulkild byggede, blev viet til St. Olaf. Derimod siger

¹⁾ Nemlig 1201.

²⁾ Langebek, *Scriptores* I, S. 163.

³⁾ Langebek, *Scriptores* VI, 390, 393.

han bestemt (i 1), at den laa ved »Stranden paa Bjærget«, og at det var en Biskopskirke¹⁾.

I 2, som tydelig nok er taget af den Bog, som handler om hellig Niels' Liv, og som vi nu skal omtale som den ældste Kilde til Kundskab om Aarhus Kirker, gør han den Trækirke Ulkeld byggede identisk med den, der omtales i hellig Niels' Liv.

Man har nemlig en Afskrift af et gammelt latinsk Manuskript²⁾, som ødelagdes ved Kjøbenhavns Ildebrand 1728, og hvori der gøres en Del Meddelelser om hellig Niels' Liv og de Mirakler, som ere skete ved hans Grav. Dette af en Gejstlig forfattede Skrift synes at støtte sig til et dansk Skrift, som Eskil, der var Præst ved den af hellig Niels byggede Kirke, bevarede i sin Præstegaard³⁾. Her fortælles nu følgende, som vi gengive i Oversættelse fra Latin:

»Efter tidligere Skik (consueto more) valgte han (nemlig Prins Niels) at begraves i det Trækapel ved Havet, som Biskop Peder senere med Pave Innocentius den tredjes Tilladelse gjorde til Katedralkirke og indviede til St. Clemens. Helgenen gav mange Gaver til fornævnte Kapel og bad om ikke at blive begravet noget andet Sted end der«. »Da Biskop Svend af Aarhus havde hørt om hans Død, gjorde han skyndsomst alt i Stand til hans Bisættelse, og han vilde ikke have ham begravet i det lille bitte Trækapel (capellula), men i St. Nikolai Kirke, som dengang var Biskopskirke«. »De fornemme tilstedeværende (nobiles præsentes) saa, medens de udtalte, at det for kommende Miraklers Skyld var heldigst, at han fik den Grav, han havde ønsket, et stort Stjernes kud i Øst falde ned over Kappellet, og da de løb derhen, fandt de lige Vest for

¹⁾ Dette synes mig den rimeligste Forklaring af hans Ord: »Tjenesten holdtes deri«.

²⁾ Langebek, *Scriptores* V, S. 303.

³⁾ »Conscripta sunt multa de vita sua in Libro Danici sermonis, quem Eskillus Sacerdos, Vicarius Basilicae constructae per Sanctum Nicolaum, in curia sua habuit«.

Kapellet et Vand af Form som en Grav¹⁾. I Henhold til Folkets Beskrivelse heraf, blev han begravet der af Biskoppen«.

»Det er nu ikke vanskeligt at forklare sig, hvad der er sket. Prins Niels²⁾ har haft Forkærlighed for Kirken ved Stranden, hvor Folk plejede at begraves, men Biskoppen har fundet, at Trækirken var for uanselig for en Prins, og har ønsket ham begravet i Nicolajkirken, som han maaske tænkte paa at gøre til Stiftets Hovedkirke. Det kunde jo ventes, at der vilde ske Mirakler ved en saa hellig Mands Grav, og det gav jo Udsigt til gode Indtægter tillige. Men af denne samme Grund har den gamle Kirkes fornemme Velyndere ønsket ham begravet der, og da man nu tidlig paa Vintermorgenen kommer med Liget ude fra Skiby, hvor den afdøde har boet, bliver der Strid udenfor Nicolauskirken. Man ser en Stjerne falde imod Øst over Trækirken, (som altsaa har ligget Øst for Nicolauskirken), man finder en firkantet Vandpyt, og da det er en gammel Tro, at faldende Stjerner blive til Vand, gøres dette Fund hurtig til et Jertegn. Forventningen om et saadant var jo til Stede i Forvejen. Tvungen af Folkestemningen giver saa Bispem efter.

Men hvad er det for en »Nicolauskirke« her omtales? I de saakaldte »Annales Bartholinianae«³⁾, hedder det: »1080. St. Nicolaus Arusiae elevatur« 3: »1080. St. Nicolaj rejses i Aarhus«. Dette har Udgiverne af Registret til Scriptorum fortolket som gældende en Nikolajkirke i Aarhus. Derimod har C. Kjer i en iøvrigt fortrinlig Afhandling om Kirker og Klostre i Aarhus i den katholske Tid⁴⁾ ment, at der skal hentydes til Optagelsen af hellig Niels' Lig og

1) »invenerunt quasi formam sepulchri aquam fusam«.

2) Han var en uægte Søn af den Kong Knud, der var Valdemars Medkonge. Den uægte Fødsel var i hine Tider ikke til Hinder for, at han betragtedes som Prins. Alle de af Svend Estridsøns Børn, der bleve Konger efter ham, var jo uægte maaske paa en enkelt nær.

3) Trykte i Langebek, Scriptorum.

4) Kirkehistoriske Samlinger, 3. R. 5. Bd. S. 673.

dets Overførelse til Clemenskirken, som siges at have fundet Sted paa Erik Menveds Tid. Aarstallet 1080 skal da være en Fejl for 1280. Til at antage dette, synes jeg dog ikke der er Anledning. Om en saadan Overførelse af et Lig bruges ellers altid Ordet »transferre«, og om et Helgenligs Optagelse af Jorden hruges »sublatio«. Kun ved Optagelsen af Knud Lavards Lig har jeg fundet Ordet »elevatio« brugt. Ellers bruges »elevare« om Bygningsopførelser. Det forekommer mig rimeligere med A. D. Jørgensen ¹⁾ at antage, at her er Tale om Opførelsen af en af de 5 Stenkirker, som Erik Ejegod siges at have rejst.

Denne Konge drog nemlig 1098 til Italien, hvor han var til Stede ved et Koncil i Bari i den nylig fuldførte Nikolaj Kirke, i hvis Krypt faa Aar tilforn Biskoppen af Myras, den hellige Nikolajs ²⁾ Relikvier vare nedlagte efter at være erhvervede i Lilleasien. Kongen medførte ved Hjemkomsten til Danmark Stykker af den hellige Nikolajs Levninger, og Sakse fortæller, at han nedlagde disse i en Kirke, som han byggede i sin Fødeby Slangerup. Et Kloster, der sluttede sig til Kirken, indviedes til »Vor Frues og St. Nikolajs« Ære. Nu siger imidlertid en Skjald, »at den Folkets fuldtro Ven lod bygge fem lyse Mønstre af Sten«. Det er derfor rimeligt, at Kong Erik har fordelt sine Helgenlevninger til flere andre, »til vor Frue og St. Nikolaj hellegede« Kirker.

Aarstallet 1080 i Bartholins Annaler falder saa nær ved denne Tid, at vi uden at gøre stor Vold paa Beretningen kunne antage, at den gælder en Opførelse af en Nikolajkirke af Sten i Aarhus i Slutningen af det 11. eller

¹⁾ Den nordiske Kirke. Tillæg XIV, S. 83.

²⁾ Denne Helgen var overmaade anset; han havde engang paa Vejen til det hellige Land stillet en Storm ved sine Bønner og paakaldtes derfor særlig af de søfarende, og han havde en Masse Kirker og Kapeller i de nordiske Lande. Nikolajkirken i København var indviet til ham. Hornslet gamle Kirke i Nærheden af Aarhus ligeledes. I store Dele af Tyskland, Schweitz og Nederlandene fejres endnu den 6. Decbr., Nikolausdagen, ved at give Bornene Gaver.

Begyndelsen af det 12. Aarhundrede. Naar A. D. Jørgensen vil have Nikolajkirken opført paa den gamle Trefoldighedskirkes Plads, er det vel ikke umuligt, men dog kun en fri Fantasi. I Pave Coelestinus III Indulgensbrev, hvorved der gives 40 Dages Aflad til dem, der ville bidrage til den paa-tænkte Katedralkirkes Opførelse af Sten, siges ganske vist udtrykkelig, at Katedralkirken i Bisp Peders Forgængeres Tid kun har været af Træ (»cathedralis ecclesia temporibus antecessorum suorum de lignea solummodo materia constructa fuit«). Dette kan dog nok forklares, naar man antager, at Henslyttelsen af Katedralen til Nikolajkirken kun var sket ganske foreløbig af Nød, fordi den gamle Trækirke var for lille, eller fordi den maatte istandsættes. Ifølge den gamle canoniske Ret skulde Bispesædet og altsaa ogsaa Bispekirken være i en By. I 1159 blev Aarhus plyndret af Venderne, og da kan det nok antages, at den gamle Trækirke er brændt saa vel som Byens andre Trækirker, medens Nikolajkirken kun er plyndret, ikke brændt, fordi det var en Stenkirke¹⁾. Der har senere kun været Lejlighed til at opføre et Trækapel. I Nikolajkirken, som i Legendens fremhæves frem for Trækapellet ved Havet, der endog i Modsætning kaldes »capellula«, det lille bitte Kapel, er det nu Svend vil have Begravelsen. Den ligger Vest for Kapellet ved Stranden. Det viser sig nu; at i en Resolution af Christian III af 12. Novbr. 1541²⁾ siges, »at Sortebrødrekloster i Aarhus, som findes Norden og Vesten St. Nicolai Kirke, til evig Tid skal blive et almindeligt Hospital«. Der kan vel næppe være Tvivl om, at baade A. D. Jørgensen og C. Kjer have Ret, naar de gøre denne Nicolai Kirke til den samme som nu kaldes Frue Kirke. Sortebrødreklostret, det nuværende Hospital,

1) Danske Kancelli-Registre 1535—50, S. 206.

2) Ved en Stenkirke fra hine Tider maa naturligvis ikke tænkes paa en Murstenskirke, men paa en Kirke af Granitsten eller Fraadsten. Den ældste Stenkirke, som nævnes skriftligt her i Danmark, var vel Trefoldighedskirken i Roskilde, som Abbed Vilhelm indviede 1081.

hed »Vor Frue Kloster«, men Kirken kan godt have været helliget »Vor Frue og St. Nicolaj«, men almindelig være kaldt Nikolajkirke, da Byen i Forvejen havde en Frue Kirke paa Brobjerg. At en By kunde have mere end en Kirke viet til samme, ses deraf, at der i Lund paa Svend Estridsøns Tid var 3 Vor Frue Kirker, som kaldtes efter hver sin Helgen: Laurentiuskirken, Allehelgenskirken og St. Pederskirken (A. D. Jørgensen, S. 653). Efter Reformationen, da den anden Frue Kirke var nedbrudt og forsvunden, og dens Sogn lagdes sammen med en Del af det gamle Olai-Sogn, har man saa overført Navnet til den ny Sognekirke, hvad jo kunde være berettiget. Det er saa ogsaa den samme Kirke, der i 1203 bortskænkes til Kåpitlet¹⁾ sammen med Olai og Vor Frue.

Vi har nu faaet et nogenlunde fast Udgangspunkt for Undersøgelsen og vende tilbage til Huitfeld, hvis under Nr. 2 meddelte Beretning tydelig nok er støttet paa Legenden, som han maa have kendt. Han tilføjer, at Kirken, udenfor hvilken Niels begravedes, er identisk med den, som Ulkeld opførte ved Stranden; dette er jo ogsaa højst sandsynligt. At der blev sat et Trækors til Amindelse siges udtrykkeligt i Legenden. I Nr. 3 siger han, at St. Clemens Lig²⁾ blev taget af en Trækirke og ført over til den nye Katedralkirke. Dette kan ikke være berettet efter Legenden, men dennes Ord staar ikke i Modstrid dermed, og henholder vi os til dem, bliver Ulkelds Trækirke baade den, hvori St. Clemens ligger og den, hvorved Niels er begravet. For saa vidt er der altsaa god Mening i det hele. Øst for Nikolajkirken laa paa et Bjærg ved Stranden en af Ulkeld i 1102 bygget Trækirke. Oprindelig var det den, hvori »Tjenesten holdtes«, men senere synes den at være bleven forfalden eller for lille eller maaske erstattet med et lille Trækapel. Nikolajkirken gøres da foreløbig til Katedralkirke, og er det i alt Fald 1180. Da falder

¹⁾ Scriptores VI, 404.

²⁾ Kan ogsaa betyde en Del af Liget, en Relikvie.

der ny Glans over den gamle Trækirke ved de Mirakler, som ske ved Prins Niels' Grav. Bisp Peder skaffer tillige nye Helgenlevninger (St. Clemens Lig) og indvier den til St. Clemens. Han skænker 1195 sine Bøger¹⁾ til Præsterne ved St. Clemenskirken. Straks derefter maa man have fattet Planen til Opførelse af en ny stor Domkirke af Sten, ti 1197 udsteder Pave Celestinus III sit ovenfor omtalte Indulgensbrev, og samme Aar stiftes Kapitlet tildels ved Bisp Peders Gaver, hvorved 6 Præbender oprettes. I Aaret 1201 skrider man saa til Stenkirkens Grundlæggelse, men selvfølgelig varer det nogle Aar, inden Bygningen er saavidt fremmet, at St. Clemens Levninger i stor og højtidelig Procession kan føres derover. Imidlertid anses det for rigtigt, at Trækirken, indtil den nye Kirke kan tages i Brug, atter gøres til Katedralkirke. Da Innocens III først bliver Pave 1198, kan det ikke være sket før den Tid. Derimod kan det ikke være rigtigt, at Translationen af St. Clemens er sket, »medens Knud var Konge«, ti Knud den 6. døde 1202. Innocens døde 1216. I dette Aar har den Kirke, hvor Niels var begravet, endnu været Katedralkirke, hvilket ses af Biskop Ebbes Brev, hvorved han giver Afkald paa den Del, der tilkom ham af det Offer, der bragtes Katedralen af dem, der valfartede til hellig Niels (»oblaciones, quae intuitu beati Nicolai cathedrali Aarhusiensi offeruntur«. Langebek, Scriptores VI, 408.) Trækirken henstaar altsaa i længere Tid, og mange ere de Gaver, som bringes til hellig Niels' Grav, saa mange, at de vække Kong Valdemars Begærlighed, og han bemægtiger sig en Del af dem, hvad han siden i Estland i 1219 maa høre ilde for af Biskop Ebbe. Naar Huitfeldt i

1) Thorkelin, Diplomatorium I, 68. Bisp Peder tilføjer dog, at Brugen af disse Bøger skal ske med en vis Forsigtighed. »Der sker jo ofte det modsatte af, hvad man haaber«, og derfor vil han selv raade over Brugen af dem, saalænge han lever. Naar han er død, skulle Bøgerne gemmes i St. Clemens Skab (Armarium). — Han tænker maaske paa, at en af hans Forgængere, Biskop Svend I, har overladt Bispesædets Bøger til Klostret i Øm, hvad der gav Anledning til alvorlige Stridigheder. — Iøvrigt tales der i hans Gavebrev ikke noget om Bøgernes Overførelse til en ny St. Clemenskirke.

det citerede Stykke Nr. 4 siger, at Valdemar undskyldte sig med at St. Clemens var hans Frænde, saa skyldes dette en Forvirring i Udtrykket. Niels er hans Frænde, men Gaverne gives til en St. Clemenskirke. — At den gamle St. Clemens af Træ blev staaende, endog efter at den nye Stenkirke var opført, kan ikke forhavse os, naar man hører, at Trækirken i Odense ligeledes blev staaende, medens man opførte Domkirken lige Syd derfor, ja endog bevaredes hele Middelalderen igennem. — Hvor laa da Biskop Ulkelds gamle Trækirke? Vi høre kun, at den laa paa Bjærget ved Stranden, og at den laa Øst for Nicolauskirken. Vi kan desuden sige med stor Sandsynlighed, at Ulkeld ikke har opført den udenfor Byen Aarhus. Den nuværende Domkirke ligger paa den højeste Del af hele det gamle Byterrain, paa den Bakke, som endnu kaldes Skolebakken. Lige tæt ved maa vi vel ogsaa søge Trækirkens Plads, den er først forsvunden efter at Stenkirkens Bygning var skreden meget frem.

I Legenden om hellig Niels staar der nu: »Paa den Tid, da der var Røvere paa Hjelm, udgik der fra Gemmestedet for den hellige Niels' Ben en saa herlig Duft, at den opfyldte Staden¹⁾ og hele Nabolaget. Da nu Kannikerne frygtede, at ovennævnte Røvere skulde bortføre denne store Skat, toge de den op af Jorden, lagde den i en Blykiste og bragte den over i Armariet²⁾, da ophørte Lugten, og fra den Tid bleve Miraklerne ikke saa hyppige.« Denne Begivenhed maa være sket i Erik Menveds Tid, altsaa omkring 1290. Den kan ikke ligge langt borte fra den Tid, hvor Legendeforfatteren skrev, og han har sikkert vidst bedre Besked, end hans Ord vidne om. Rimeligvis har Kannikerne syntes, at hellig Niels fordunklede hellig Clemens og har derfor under et Paaskud faaet ham gemt i deres Armariet, hvor han nok skulde lade være at gøre Mirakler.

¹⁾ Da Staden her sættes først, maa Legendeforfatteren altsaa have tænkt sig Graven indenfor Stadens Omraade.

²⁾ ∴ det Skab i Kirken, hvor dens Klenodier bevaredes.

Maaske var han heller ikke, trods den ved Pavebrevene af 1210 og 1255 nedsatte Undersøgelseskommission,¹⁾ erklæret for Helgen (vi kender i alt Fald ingen Bulle derom), og Folket kunde let falde paa at spørge om, hvorledes det da egentlig var gaaet til med Miraklerne. Paaskudet med Røverne fra Hjelman var ret snedigt, ti Trækirken har rimeligvis ligget tæt ved Byens Torv, som dengang var paa det Terræn, som nu optages af Skolegadens sydlige Del, og et gammelt Sagn vil vide, at Røvere fra Hjelman engang plyndrede paa Torvet. Forresten maa det siges, at Kapitlet i alt Fald stod paa en særdeles venlig Fod med Marsk Stig, som endog udstædte Beskyttelsesbreve for Kapitlets Ejendomme paa Djursland.

Saaledes tror jeg paa en naturlig Maade at kunne opklare de gamle Kilders Beretning om den Trækirke, som Ulkeld lod opføre 1102. Forvirringen kommer først frem, naar man vil gøre den til den samme som St. Olaikirken.

Medens hverken Huitfeld eller Legendeforfatteren med et Ord nævne Olaikirken²⁾, saa gør Pontoppidan den til den samme som den gamle Trækirke og næsten alle senere Forfattere have fulgt ham heri. Pontoppidan havde jo tilbragt sine Drengaar i Aarhus og var altsaa ikke ubekendt med de lokale Forhold, og den Omstændighed, at der paa Olufs Kirkegaard stod et Kors til Amindelse om Prins Niels har vel bragt ham til at skrive som anført.³⁾ Skulde imidlertid han have Ret, saa maa Legendeforfatteren, der dog kun skrev noget over 100 Aar

1) I det andet Brev antyder Paven, at den først nedsatte Kommission ikke har gjort noget ordentlig ved Sagen. Der synes altsaa at have været Tilbøjelighed til at træne den eller, som det hedder nu, -- sylte den (»vos hujus tamen negotium minus sufficienter instructum ad Sedem Apostolicam remisistis«).

2) I Arrilds Huitfeldts Krønike (Fol. Udg.) S. 158 staar der: »hand bleff begraffven først til Aarhusz Aar 1140 udi en Kircke ud med Stranden, siden forfløt til St. Clemitz Kircke«.

3) IV Bind af »Pontoppidans Atlas« er vel udgivet af Hoffmann, men dog vistnok støttet paa Forarbejder af Pontoppidan.

efter Begivenheden, have Uret, naar han siger, at Trækirken blev indviet til St. Clemens, hvad vi med Bestemthed vide, at Olaikirken aldrig er bleven. Vi maa ogsaa forundret spørge, hvorfor nævner Huitfeldt ikke med et Ord Olaikirken, og endelig, hvorledes kan det forklares, at Biskop Ulkeld bygger sin Bispekirke udenfor den By, hvor Bispe-sædet var.

Legenden fortæller: »Tuko, der boede i Skiby, hørte tre Nætter i Træk en Stemme, der sagde: »Gør et Kors af godt Træ, som skal bringes ned og opstilles paa den Grav i Aarhus, hvor den hellige Niels' Legeme hviler.« «Ti det gamle Kors var faldet om.»¹⁾ Det er altsaa sikkert, at der har været et Kors ved Graven, og at det er bleven fornyet, efter at Niels' Ben ere flyttede bort, kan ogsaa ses af Legenden, som er skreven efter Bortflytningen, og som udtrykkelig siger, at Tukos Kors er det, som endnu staar der den Dag idag.

Olaikirken nævnes første Gang, da den i 1203 bortskænkes til St. Clemens, og senere oftere som en af Byens Sognekirker. Dens Sogn strakte sig, som det synes, over hele den nordlige Del af den ydre By. Der er intet ivejen for, at den kan være bygget af Træ i det 12. Aarhundrede. Forbindelsen med Norge i Magnus den Godes Tid har vistnok bidraget til at udbrede Olafsyndelsen i Jylland, hvor der meget tidligt vies Kirker til ham i Randers og Hjøring. Af Hensyn til de norske Flaader og Købmænd kan der godt udenfor Aarhus allerede i det 11. Aarh. have været anlagt en Kirkegaard ved Stranden og senere været opført en Kirke. Aarlige Olufsmesser, der afholdtes i Kirken den 29. Juli og 3. August, maa have samlet mange Folk fra Egnen og have givet Anledning til Afholdelsen af et

¹⁾ I H. Olrik: Danske Helgeners Levned oversættes dette Sted, som om Korset befaledes opstillet paa den Grav i Skiby, hvor Niels' Legeme hvilede, før det bragtes til Aarhus. Det forekommer mig dog, som om hele Beretningen om Begravelsen modsiger, at Niels først skulde have ligget længere Tid begravet i Skiby. (Scr. V, 308.)

»Olufsmarked« paa Kirkegaarden. Det var jo almindeligt at Markeder opstode paa den Maade.¹⁾

Det ældste Kort over Aarhus (tegnet før 1685) viser os Olufskirken som en lang Bygning, liggende et Stykke Øst for Midelgadens ydre Husrække, omgivet af en Kirkegaard, hvis Hegns halvrunde Form synes at antyde, at det er trukket omkring Foden af en rund Høj. Paa Kortet i Pontoppidans Atlas ses Kirken længere inde i Resterne af Kirkegaarden. Den ældste Olufskirke har vel været af Træ; om det er den, der faldt sammen af Ælde Fastelavns Søndag 1548, efter at den allerede ved Reformationens Indførelse var anset for ubrugelig, kan ikke siges.²⁾ Menigheden indlemmedes i St. Clemens Sogn, men Kirkegaarden vedblev at bruges, og der blev anbragt en Prædikestol under aaben Himmel til Brug ved Begravelserne.³⁾ I 1637 byggede Raadmændene Jens Christensen og Anders Lydrichsen, som begge ejede Gaarde paa Mejlgade, et Kapel paa Kirkegaarden til samme Brug. Det bestod af 6 Fag Bindingsværk og havde to Rader Stole, men intet Alter. Det maa være dette Kapel, som ses paa det ældste Kort, og da det stod til 1768, maa det være det samme, som Pontoppidan lader afbilde, men i noget forandrede Omgivelser. I 1668 blev Kapellet forbedret med »4 Bindinger Hus, 1 Loft højt«, og i 1676 købtes et Stykke Jord til Kirkegaarden ud imod Havet. Disse Forbedringer udførtes af Anders Lydrichsen og hans Enke Maren Clemensdatter, som dog ikke handlede aldeles uegennyttigt, idet de som Erstatning betingede sig »hvis som for Lejerstedet kunde falde«, det vil sige Betalingen for de Gravsteder, der købtes paa Kirkegaarden eller i

1) Rosenørn, Grev Gert, S. 94.

2) At der har været et St. Mikkels Alter i Kirken ses af, at Lensmanden, Biskoppen, Borgmestre og Raad 1558 efter Kongens Befaling sælge Hr. Rasmus Pedersen 3 af Boderne paa »Rulpis Gade«, som laa til St. Mikkels Alter i St. Olufs Kirke, tilligemed en Have mod at han skal give aarlig 15 β til Hørernes og Locaternes Underholdning i Aarhus Skole. (Kancelliets Brevb. 1556—60.)

3) Hertel, 2. Afd. 2. Hefte. XXXII.

Kapellet¹⁾. Kirkegaarden stod i det hele taget under Jens Christensens og fra 1648 under Anders Lydrichsens Forvaltning. Da Maren Clemensdatter i 1690 var bleven meget gammel og affældig, lod hun gennem sin Lavværge, Assessor Jesper Nielsen Hutfeld, Magistraten anmode om at overtage Bestyrelsen af Kirke og Kirkegaard. Der optoges da et Syn over Kapellet, som indvendig var ret vel vedligeholdt, men udvendig meget forfaldent. 50 Tagstene fattedes og i Vinduerne »som daglig af Drengene tilkastes med Sten og andet de spiller med«, fattedes 70 Ruder i østre og søndre Ende; paa Nordsiden var de helt brøstfældige, nogle fattedes ganske. Paa Kirkegaarden var »vestre Røst« helt brøstfældig, »nordre Røst« ganske forfalden. Stendiget paa søndre Side af østre Røst var forfaldent og paa nordre Side helt nedfaldent. »Crucifixen, som staar paa Kirkegaarden, befindes gammelt og fordærvet«. I 1694 optoges et nyt Syn. Da havde Kirkegaarden ud mod Havet en Længde af 175½ sjæll. Alen. Der var en 5 Alen dyb Skrænt, frembragt ved Havets Bortskylning, og et Stykke ude i Havet fandtes en Mængde gamle Pælestumper, som viste hvor langt Kirkegaarden før havde strakt sig ud. Paa søndre Side var Bredden 33½ Alen.²⁾

Magistratens Overtagelse af Kapel og Kirkegaard gav iøvrigt Anledning til en vidtløftig Proces, idet man efter Maren Clemensdatters Død i 1692 forlangte Regnskab af hendes Arvinger³⁾ for Kirkens og Kirkegaardens Bestyrelse endog før 1637, ligesom der ogsaa krævedes Erstatning for det Stykke Jord, som unødigt var lagt til Kirkegaarden. Der blev til at dømme i Sagen nedsat en Kommission bestaaende af Stiftsbefalingsmanden Grev Niels Friis og Biskoppen Johan Braëm. Dommen gik i det væsentlige Magistraten imod, idet den fastslog, at da det var notorisk, at

1) I dette begravedes 20. Marts 1659 Laurits Byfoged og »en stor Sten derpaa«.

2) En Pakke Thingsvidner m. m. i Magistratens Arkiv.

3) hvoriblandt var Assessor J. N. Hutfeld, Raadmand Jens Basballe, Morten og Rasmus Wærn, Peder Hansen Kryssing o. fl.

Kirken (o: Kapellet) var bekostet af Jens Christensen og Anders Lydrichsen alene og ikke af Kirkens Midler, kunde Arvingerne ikke tilholdes at gøre Regnskab for Magistraten, som desuden ikke saa længe efter kunde kræve saadant. Kirkegaardstaksten havde ikke været opkrævet efter andre Regler end paa de andre Kirkegaarde i Byen, og naar der intet Regnskab var for Fjendetiden i 1657, da »Sal. Anders Lydrichsen og Hustru ikke var til Stede her i Byen, men mjdidlertidig overflyttede til Kallundborg«, maatte dette passere. Derimod indrømmedes det Magistraten, at Omkostningen ved det i 1676 tilkøbte Stykke Jord burde udredes af Maren Clemensdatters Arvinger med 106 Rgsdl. 10 β , men da Jorden er indviet, bør den dog forblive ved Kirken. Desuden dømmes Arvingerne til at betale 1000 Rgsdl. Da Domkirken var meget brøstfældig, faar Magistraten Lov til at anvende disse 1000 Rgsdl. samt Indkomsten af Olai Kirkegaard til Domkirkens Reparation. (Jyske Tegn. 7. Aug. 1694.)

I 1718 beklage 16 Borgere sig over St. Olai Kirkes Brøstfældighed »for de mange salige Legemers Skyld, der baade hvile i Kirken og paa Kirkegaarden«. Kirken har ikke en Skillings Indkomst. Den Indtægt, der tilforn har været af Kirkegaarden, er for nogle Aar siden efter Kgl. Resolution henlagt til Domkirken. Kirken kunde hjælpes med nogle faa Snese Rgsdler. Hvis der skulde komme Indkvartering af tyske Folk. »kunde samme Nation, som tilforn er sket, deri holde Prædiken«. »Under Pest eller lignende kunde den bruges til Lazaret eller Karantæne«. I 1713, da de mange svenske Fanger kom hertil, blev mange Syge af Frygt for Smitte indlagt i samme Kirkehus. — Den kunde repareres for Consumptions-Overskuddet fra 1701—3. Magistraten slutter sig til Forslaget og ansøger Stiftamtmanden, som indvilger deri. Reparationen (Tagets Omlægning, østre Gavls Opførelse, nye Stole m. m.) kostede 214 Rgsdl. 1 Mk.

I 1750 var atter Kapellet saa skrøbeligt, at Ligprædikerne maatte holdes i Domkirken.

Paa Kirkegaarden begravedes i det 16. og 17. Aarhundrede to Præster af Slægten »Abildgaard«, nogle af de første lutherske Præster ved Domkirken,¹⁾ og over deres Grav blev der rejst et stort Trækors, ved hvilket den ovenfor omtalte Prædikestol blev anbragt. Saaledes beretter Hertel, at hans gamle Rektor Jens Worm i Henhold til et Manuskript, forfattet af Mag. Hans Rhuman, fremstillede Sagen.

Hans Rhuman, der var født i Kjøbenhavn 1622, hvor Faderen Wolfgang Rhuman var Professor, blev Sognepræst ved Domkirken 1653 og døde 1676²⁾. Han havde megen historisk Interesse og samlede en Del Oplysninger til Aarhus Bys og særlig Domkirkens Historie. Disse Samlinger ere aldrig blevne trykte. De bestaa af et Kvarthind, som i en meget broget Blanding indeholder Kladder og renskrevne Sider, de fleste med Rhumans Haandskrift, men en Del ogsaa med anden Skrift. Jeg har gennemgaaet dette Manuskript, som altsaa er skrevet i det højeste 60—70 Aar efter Peter Abildgaards Død. Rhuman skriver paa sin underlige Blanding af Latin og Dansk: »Crux Christi in medio coemeterio ex ligno fabrefacta erigi curarunt forte Domini Pomarii, quorum ossa infra crucem sepulta quiescunt, mens deres Epitaphium staar i Dombkirken«. (Det Trækrucifiks, som staar midt paa Kirkegaarden, er maaske besørget op-

¹⁾ Torkel Abildgaard af en bekendt adelig Familje var Vikar ved Domkirken, gik 1532 over til den lutherske Lære og blev den første lutherske Præst ved Domkirken. Han døde 1554 og blev begravet paa St. Olai Kirkegaard med sin Hustru Gjertrud Sørensdatter. Hans Søn Peter A. blev den femte lutherske Præst. Han døde 1605. Til Minde om Torkel A. og hans Broder Peter, der ogsaa var Vikar ved Domkirken, blev der i denne indsat en Sten med Indskrift, hvori der siges, at Torkel i »34 Aar tjente Herrens Kirke og vor Skole med Troskab.« (Pontoppidan, Marmora II, S. 108.)

²⁾ Han var altsaa Præst her i Krigens Tid 1657—60 og blev forarmet som alle Byens andre Indbyggere. I den Anledning bevilgede Kongen ham, at naar Sognepræsten til Viby og Thiset døde, maatte han faa Embedet og lade det bestyre ved en Kapellan. — Frederik III.s Haandfæstning af 6. Juli 1648 er underskrevet af Hans Rhuman »paa Aarhus Kapitels Vegne«.

stillet af Præsterne Abildgaard, hvis Ben hvile under Korset, mens deres Epitaphium o. s. v.). — Rektor Jens Worm syntes efter Hertels Sigende heller ikke at tro paa, at Hellig Niels var begravet paa Kirkegaarden. Om Niels siger Rhuman udtrykkelig: » . . . han bleffue begraffuen først til Aarhus Anno 1140 udi den Thrækircke ved Stranden paa Saxhøi. Siden er han forfløtt thil St. Clemidtz Kircke, mens hans Begraffuelses Sted findis icke, uden at mulig han skal ligge udi S. Nicolai Closter, som hannem der var indstiftet thil ære«. Den første Bemærkning skriver sig selvfølgelig fra Huitfeld, men den sidste er Rhumans egen. — Korset, der maa have været et Crucifiks, stod, maaske oftere fornyet, til Midten af det 18. Aarhundrede. Rimeligvis har efterhaanden i Folkets Bevidsthed Bindingsværk-Kapellet paa Olai Kirkegaard indtaget den Ulkeldske Trækirkes Plads. Der var jo meget, der kunde bestyrke denne Mening. Saa er naturligvis Abildgaardernes Kors bleven til det mirakuløse Kors paa Helgenens Grav. Pontoppidans danske Atlas, der udkom 1748, har gydt Olje i Ilden og ophøjet Formodningerne til Vished. I 1755 opførte den velhavende Købmand, Christen Hørbyes Arvinger »midt paa Terrænet« en Obelisk af Mursten, pragtfuldt udstafferet med en Nische, hvori et enkelt forgyldt Kors, og forsynet med en Marmorplade med latinsk og dansk Indskrift, forfattet af Stiftsprovsten Chr. Pontoppidan¹⁾. 16 Aar efter var dette Monument allerede forfaldent, fornemmelig ved Overlast fra Drengenes Side, som i Aarhundreder synes at have valgt den gamle Kirkegaard til Skueplads for uvorn Leg. Den 6. Jan. 1768 skriver Jens Henrichsen Kruuse til Magistraten om den »gamle Olai Kirke«: Næsten en Fjerdedel af Tagstenene er afblæst og borte, af den søndre Gavl er Halvparten nedfalden og bortstjaalen (!), Vinduerne er revne i Stykker, Karme og Rammer forraadnede og endel af Væggene ude«. Et Reskript af 1. Febr. 1696 har forbudt, at

¹⁾ Han var en Søn af Sognepræst til Domkirken Mag. Ludvig Pontoppidan. Chr. Pontoppidan, der var født 1696, blev ogsaa Sognepræst til samme Kirke og Stiftsprovst. Han døde 1765.

Domkirkens Penge maatte anvendes til Reparation derpaa, ligesom ingen Ligprædiken maatte holdes deri. »I sal. Marcus Mørches Tid blev Olai-Kirken repareret og sat i fuldkommen Stand for omtr. 400 Rgsdl., som Menigheden havde gjort Forskud til«. (Aarhus Magistrats Journal). Som Følge af denne Erklæring blev Kapellet nedbrudt samme Aar og for Domkirkens Regning opsat et Plankeværk mellem Simon Assendrup's Have og Kirkegaarden. I 1770 udsteder Magistraten en skarp Advarsel mod den »i Svang gaaende utilladelige Omgang, som en Del af de om Olai Kirkegaard boende har vist ved paa Kirkegaarden at indkøre hvad Skarn, som maatte samles paa Fortove og i deres Gaarde, efter Beretning passeret endog af dem, som sligt ikke burde ventes af«. Der er derfor nu opsat en Port med tilbørlig Lukkelse, og for Overtrædelse af Forbudet skal første Gang betales 1 Mk. i Mulkt, anden Gang og senere 2 Mk. — 1791 skal Havet have bortskyllet særlig meget af Kirkegaarden. 1797 opstilledes saa paa Domkirkens Bekostning et nyt Monument paa den vestlige Side til Minde om »den paa St. Olufs Kirkegaard begravede Prins Niels«, som det udtrykkelig hedder i Indskriften. Samme Aar lod Domkirken, hvis »Assistenskirkegaard« Olai Kirkegaard nu var bleven til, denne indhegne med perlefarvet Stakit. Da havde den Form af et Kvadrat, nogle og tresinstyve Alen til hver Side. Der maa altsaa være gaaet store Stykker fra baade mod Nord og Syd. Ved Udgravninger til Grunden for Stedet paa Hjørnet af Olufsgade og Skolebakken viste det sig tydeligt, at Kirkegaarden havde gaaet et Stykke ned paa Skolebakken. Her førte nok en lille Bro over det Vandløb, som i ældre Tid løb forbi Malermester Kruses nuværende Ejendom. — Monumentet fra 1797 var $3\frac{1}{2}$ Alen højt og 5 Kvarter i Bredden til alle Sider og løb op i en Spids foroven. Paa Siden ud imod Havet var der indmuret en uanselig brun Sten med en længere dansk Indskrift. — I 1847 blev paa Byens Bekostning det Granitkors opstillet, som endnu findes der. — Yderligere Indskrænkning i Stør-

relse led Kirkegaarden ved Bortsalget af Grund til den romerske Badeanstalt og ved Olufsgydens Udvidelse.

Selv om vi maa frakende Olai Kirke og dens gamle Kirkegaard det historiske Præg, der kunde hvile over den som »den første Kirke«, der blev anlagt i Aarhus og som hellig Niels' Begravelsessted¹⁾, saa hører den dog med i Aarhus Historie, og Kirkegaarden er senest anlagt i Slutningen af det 12. Aarh. Slægt efter Slægt har fundet sit Hvilested i den gamle Kirke og den Jord, der omgav den. Lige til henved 1820 benyttedes den til Begravelser. Der er vistnok yderst faa andre Byer i Danmark, der er i Besiddelse af Rester af en Kirkegaard, benyttet i 700 Aar. Det er derfor beklageligt, at man i den allerseneste Tid har berøvet den sidste Rest af dette ærværdige og interessante Fortidsminde sin Karakter af en stille Kirkegaard med gamle Træer og sjunkne Grave og forvandlet den til et smilende, aflukket Blomsterparti.

Prins Niels Basilica.

Der staar i Legendens om Prins Niels, at han byggede en »Basilica«. det vil vel sige en Trækirke. Naar Rosenørn mener²⁾, at det har været denne, som Peder Vagnsøn senere indviede til Domkirke, tager han sikkert fejl, hvad der fremgaar af det ovenfor udviklede. Chr. Kjer mener, at Kirken har ligget i Skiby. Ganske vist har Niels til Tider opholdt sig i Skiby, hvad der kan ses af Legendens, han har ogsaa haft en Frugthave (»pomarium«) i Skiby, men der er paa den anden Side saa meget, der knytter ham til Viby, at det ikke er uberettiget at antage, at han har bygget sin Basilica der. Niels' Fader, Kong Knud, har staaet i særlig nært Forhold til Aabosyssel. Østjyderne, der altid

¹⁾ Denne vor Anskuelse deles ogsaa af Hans Olrik i hans »Danske Helgeners Levned« [jvnfr. Noten S. 301.).

²⁾ Grev Gert, S. 118.

viste stor Troskab mod Magnus, Kong Niels's Søn, overførte denne Troskab paa hans Søn Knud. Vestjyderne holdt sig derimod mere til Kong Valdemar. Efterat Knud med Østjyderne havde lidt Nederlag ved Viborg, afsluttedes Forliget i denne By, hvorved Knud som sin Del af Riget foruden Herreder i Skaane og Sjælland fik hele Aabosyssel. Han har haft sit fornemste Tilhold der og formodentlig ejet den gamle Kongsgaard i Viby. Den laa Syd for Kirken, og i det 17. Aarh. fandt man endnu ved Pløjning Rester af den ¹⁾. I 1176 holdt Valdemar I Ting i Aarhus ²⁾, hvor en stor Del af den danske Adel var nærværende, og til hvilket Prins Magnus, Erik Lams Søn, var stævnet paa Grund af hans og flere andres forrædderske Anslag mod Kongens Liv. Ved denne Lejlighed gav Kongen et Gæstebud for Adelen paa Kongsgaarden i Viby, som Sakse fortæller. Ifølge Kong Valdemars Jordebog havde Valdemar III en stor Ejendom (60 Mk. Guld) i Viby. Efter Faderens Død har Niels muligvis arvet Godserne i Viby og trukket sig tilbage dertil, da man vel næppe har villet tillade ham at forøge Kronprætendenternes Antal. Det siges udtrykkelig i Legendens, at det var i Viby Skov, at der fældedes Træer til Opførelsen af Basilikaen. Denne Skov laa lige Vest for Marselisborg og den nu saakaldte »Fredskov« og var til endnu henimod Slutningen af det 18. Aarhundrede. Rimeligvis hør den strakt sig helt over ad Fiskerhuset til, hvor der endnu er smaa Levninger af Skov ³⁾. Det er næppe rimeligt, at man har fældet Træer i Viby Skov til en Kirke i Skiby, som selv havde Egeskov i sin Nærhed. Der var ogsaa i Viby en til Niels helliget Kilde ⁴⁾. Jeg anser det

¹⁾ Ifølge et Sagn skal der paa Gaarden have boet tvende Jomfruer, som der lode bygge et Kapel (?), hvori en Munk ved Navn Markor sang Messe.

²⁾ Ikke i Viby som Rosenørn mener.

³⁾ De Enge ved Aaen, der høre til Viby, kaldtes fordmulig »Høskov-Mark«. Gaarden »Skovdal« minder ogsaa ved sit Navn om Viby Skov.

⁴⁾ Ikke den Nicolaus-Kilde, som laa i Skrænten ud mod Havet Syd for Aarhus, og som nu desværre er ødelagt.

derfor for rimeligst, at Niels' Kirke har ligget i Viby. Legendens nævner Præsten Eskild, der var ansat som Vicar ved den, og som »i sin Præstegaard« gemte det danske Skrift, der handlede om Niels. Dette synes ogsaa at vidne om, at Kirken i alt Fald ikke laa i Aarhus. Skiby, der nu hører til Harlev Sogn, har ingen Kirke og synes aldrig at have haft nogen.

Vor Frue Kirke paa Brobjerg.

Den fjerde Kirke, som omtales i Aarhus i det 12. Aarhundrede, er den »Vor Frue Kirke«, som alt tidligere er nævnt, og som laa Syd for Aaen »paa Brobjerg«. Den nævnes 1203 sammen med St. Olai og St. Nikolai, men iøvrigt ved vi saare lidt om den. Frederiksgade hed jo fordem Brobjerg, og dette Navn nævnes allerede 1304, i hvilket Aar en »Medborger« Asger Brobjerg sælger Kapitlet en Toft »Formistoft« paa Syvnummark, en Del af Marselisborg Jorder.¹⁾ Formodentlig er Brobjerg bleven bebygget i meget gammel Tid ligesom Fiskergade.

At Kirkerne i 1203 overlades til Kapitlet af Biskop Peder Vagnsøn²⁾ vil sige, at dette fik deres Indtægter, men saa til Gengæld skulde sørge for Gudstjenestens forsvarlige Besørgelse ved en Vikar eller Præst. Dette maa dog vist være faldet Kapitlet besværligt, ti 1397 give 13 Biskopper, der i Anledning af Unionen ere forsamlede i Kalmar, 40 Dages Aflad til alle dem, der ville understøtte Vor Frue Kirke;

¹⁾ Script. VI, 418.

²⁾ Kirken nævnes mellem en Del af Peders »arvede, mageskiftede og købte« Ejendomme, som han overlader Kapitlet. Af disse skal »Skjalthovet med Tilliggende (?), hvad han ejer i Hasløgh (∴ Hasle), Swenhoc med Mølle, St. Olafs Kirke i Aarhus og et Stykke Jord i Sprakaelyki, St. Nicholai Kirke, Vor Frue Kirke og Tulistorp, Hallum Kirke med Gaarden Akcre (∴ Haldum og maaske Gaarden Eggelund) med Mølle og Skov i Bocnes (∴ Bogens paa Mols), Bjørnstorp (?) og Uthy i Roxø (∴ Udby i Rougsø Herred)« tjene »ad vestitum præbendorum«, d. v. s. til Kannikernes Klædedragt. Script. VI, 404.

hertil føjer Biskop Bo endnu 40 Dage for sit Vedkommende. Det varer heller ikke længe, inden Vor Frue, ligesom Nikolajkirken overlades til Klostre. Rimeligvis har Olafskirken, Nikolajkirken (den nuværende Frue Kirke) og Vor Frue paa Brobjerg været Sognekirker.

Ret mærkeligt er det, at i 1485 (Aaret efter en stor Pestilens) giver Pave Innocentius den ottende i Rom paa flere Kardinalers Forbøn Hundrede Dages Aflad til alle dem, der besøge »Hellig Kors Kapel paa Vor Frues Kirkegaard i Aarhus«. Dette foranlediges ved Ønsket om, at Kapellet skal blive hyppigt besøgt og nyde stor Ære og paa passende Maade kunne vedligeholdes og forsynes med Bøger, Kar, Stager og alt andet til Gudstjeneste nødvendigt ved at de besøgende selv hjælpe med dertil. — I 1489 faar Hellig Kors Kapellet igen af næsten alle de danske Biskopper 40 Dages Aflad.¹⁾ — Iøvrigt vides intet om dette Kapel, som dog rimeligvis har ligget paa Vor Frues Kirkegaard paa Brobjerg og ikke ved den senere saakaldte Frue Kirke. — Borgerne i Byen byggede iøvrigt paa egen Bekostning et Helligkors-Kapel Nord for Byen, som de efter Reformationens Indførelse fik Tilladelse til at nedrive.

Til Vor Frue Kirke paa Brobjerg sluttede sig formodentlig det »Marianerkloster«, som stundom omtales. Det var utvivlsomt et Karmeliterkloster. Denne Orden kaldte sig »Vor salige Frues Brødre« og i det bevarede Segl fra en af Priorerne staar Ordenens Navn tydeligt nok. Karmeliterne indkaldtes til Danmark af Erik af Pommern 1410 og fik Klostre enkelte Steder i Skaane, Sjælland og Fyen. Klosteret i Aarhus har været deres eneste Hjem i Jylland. De kaldtes ofte »de hvide Munke«, fordi de gik med en sort og hvidsribet Ordensdragt. Iøvrigt gave de sig meget af med Studeringer og Ungdommens Undervisning, og flere bekendte lærde Mænd i Danmark, saasom Paulus Eliae og Frands Vormordsen hørte til dem. Den første af disse opholdt sig

¹⁾ Pontoppidan, Annales II. 683 og 691.

i længere Tid i Aarhusklosteret og udgav derfra flere af sine Stridsskrifter. Første Gang kom han hertil, da han 1522 havde fortørnet Kristiern II ved paa Slottet at prædike for ham om Herodes og Herodias, og i Aarhus virkede han for Kongens Fordrivelse, som han senere forsvarede i et Skrift. — En anden Mærkelighed ved Klosteret paa Brobjerg er, at herfra udgaves en af de første trykte Bøger i Danmark. Bogen synes ikke at eksistere mere, men i de Bartholinske Samlinger siges, at den hed »Historien om Hellig Jørgen, Patron for den hellige Jomfru Marias Kirke paa Brobjerg i Byen Aarhus, trykt 1499 i Helligaandshuset, medens Niels Klausen var Biskop«. ¹⁾ Ifølge Aarsberetninger fra det Store Kgl. Bibliotek I, 77 er Bogen gaaet tabt ved Kjøbenhavns Ildebrand 1728, men Arne Magnussen har set den, og i hans Optegnelser staar der, at Hellig Jørgen først havde et ringe Kapel, men efter nogen Tids Forløb knyttede denne til sig alle Jomfruens Jomfru, Frelserens Moder. ²⁾ Dette maa vel forstaas saaledes, at Hellig Jørgensklostrets Karmeliter af Kapitlet har faaet Tilladelse til at benytte den gamle Vor Frue Kirke. C. Kjer gør opmærksom paa, at i 1438 kaldes Dominikaner Klostret (Hübertz Aktst. I, 13) endnu simpelt hen »Aarhus Kloster«, hvilket tyder paa, at St. Jørgensklostret dengang endnu ikke var oprettet. Mon ikke den St. Jørgens Gaard paa Brobjerg, som Hertel siger blev nedbrudt efter Reformationen, og hvis Gods og Ejendele skulle være blevne indlemmede 1552 i det almindelige store Hospital i Aarhus, ³⁾ har været det gamle Karmeliterkloster? I Kgl. Brev af 5. Novbr. 1541 hedder det: »Finge samme Borgere (nemlig de, der havde fanget Skade af Ildebrand) Brev, at Kgl. Majestæt haver givet dennom til Bygnings Behov igen, hvis Sten, Tømmer og anden Del, som findes

¹⁾ Nannestad (Hil. p. 23) siger, at den var forfattet af en Munk ved Navn Laurentius Olai, som kaldte sig Monachus ordinis Mariani.

²⁾ Sibi attraxit omnium virginum virginem, matrem Salvatoris.

³⁾ Hertel, Beskrivelse II, XXIII. I Nannestad, Hilaria S. 39 staar, »at det saakaldte St. Jørgenshus, efterat Indbyggerne (coloni) vare bortvandrede 1532, bestemt til et tilkommende offentligt Hospital«.

i Scti. Jørgens Kiercke og Kloster udi Aarhus, som de maa nedbryde«. ¹⁾ Ti Aar før dette Tidspunkt havde »Konventsbrødrene i Jomfru Marie Kloster i Aarhus, liggende paa Brobjerg, for nogle mærkelige Aarsagers Skyld, opladet fra dem og til Biskop Ove Bilde og sammes Efterfølgere samme Kloster og Sted med Grund, Kirke, Kirkegaard, Huse, Bygning, Toft og Humlegaard og al anden Ejendom«. ²⁾ Denne Ejendomsoverdragelse som Len til Bispesædet, formodentlig foranlediget ved Munkenes Udvandring, fik uagtet den under 14. Novbr. 1531 blev samtykt og stadfæstet af Kongen ikke meget at betyde, idet Bispelenene ved Reformationen indtoges under Kronen. Kongen kan derfor skænke Borgerne Bygningerne og 3. Juni 1542 giver han Borgmester Knud Galthen Ejendomsbrev paa en Kronens Lykke og Jord, Munkenes Lykke kaldet, som ligger Vesten St. Jørgens Klosters Kirkegaard og er inddiget paa alle Sider op til Kirkegaarden. ³⁾ Heraf synes at fremgaa, at i alt Fald Kirkegaarden har ligget paa Brobjergs vestre Side. Rimeligvis har ogsaa Kirken og Klostret ligget der. ⁴⁾ Gamle Murrester tyde paa, at det har været i Gadens sydlige Del og at Klostrets Ejendom har indtaget en Del af Bispetoften. Klostergrunden har ogsaa strakt sig mod Syd til Møllevejen, der førte op til Klostret, ti 1506 bortbytter Klostret en Abildgaard, som Markvard Brun havde skænket det, mod en Kaalhave, som tilhørte Byen og laa Sønden ved Møllevejen. Da denne vistnok dengang gik ind til Brobjerg noget nordligere end den nuværende Vester Allé, maa Kaalhavens Plads formodentlig søges paa de yderste Grunde af Frederiksgades Vestside.

¹⁾ Hübertz I, 134.

²⁾ Fred. I. Registranter S. 293.

³⁾ Dsk. Kancelliregistranter 1535—50.

⁴⁾ 1552 give Lensmanden Peder Ebbesen og Superintendenten Mester Mats Søren Pind et Stykke Jord paa Brobjerg at bygge paa. Han skal give til Skoletieneres Underhold 1 Mk. danske. Mon dette ikke har været en Del af Klosterets Grund?

Nikolajkirken og Dominikanerklosteret.

I det 12. Aarhundrede træffe vi ingen Klostre i Aarhus. Det siges dog, at der allerede under Knud den store begyndte at komme Munke til Danmark, og kort efter omtales ogsaa flere Benediktinerklostre, deriblandt Voer Kloster i Aarhus Stift, maaske det ældste af disse Klostre i Danmark. Der manglede ikke Interesse hos Kongerne for disse Klostre, men der anlagdes dog ingen i de jyske Købstæder, særlig har vel Aarhus med sin udsatte Stilling været mindre tiltrækkende. I den sidste Halvdel af Aarhundredet sværmede man stærkt for Cistercienserne, en Munkeorden, der var udgaaet af Benediktinerne, men som havde en meget strængere Regel at leve efter. Da de imidlertid helst skulde anlægge deres Klostre paa øde Steder, hvor de først selv maatte rydde Jorden, saa var det naturligt, at de ikke søgte til Byen Aarhus, uagtet dog, som vi har set, de to Biskopper i Aarhus, Eskil og Svend, interesserede sig særdeles meget for dem.

I Begyndelsen af det 13. Aarhundrede komme Dominikanerne til Danmark, og da dette er paa Foranledning af en virkelig Aarhusianer, vi kan sige den første berømte Mand født i Aarhus, skulle vi opholde os lidt ved ham.

Dominikanerordenen var indstiftet af den hellige Dominicus i Toulouse i Aaret 1216, og dens Formaal skulde være Evangeliets Prædiken, Kætters Omvendelse, Troens Forsvar og Kristendommens Forplantelse¹⁾. Pave Innocens III gav sit Samtykke til Ordenens Stiftelse, og den fik en meget streng Regel. Der skulde iagttages bestandig Tavshed, stadig Faste, i det mindste fra 14. Aug. til Paaske, og til enhver Tid Afholdenhed fra Kødspiser. Linnede Klæder maatte ikke bruges, kun Uld, og den strængeste Fattigdom iagttages. Dragten skulde være en hvid Kjortel og hvidt Skulderklæde, derover en sort Kappe med Hætte. Paa Grund af deres Iver for at prædike, kaldtes Munkene senere

¹⁾ Særlig skulde Ordenen modvirke de dengang i Sydfrankrig udbredte Valdensere.

som oftest Prædikebrødre og paa Grund af Dragten Sortebrødre¹⁾. Deres Underhold skulde de erhverve sig ved Tiggeri. I denne Orden var det nu, at Salomon, født i Aarhus i Jylland, indtraadte under Paaskefesten 1220 i Verona. Naturligvis vide vi ikke, hvem hans Forældre var eller hvad der har drevet ham til Italien, men naar vi betænke, hvor ofte der i hine Tider gik Bud frem og tilbage mellem Rom og Gejstligheden i Norden, kan det ikke have været saa vanskeligt for en rejselysten Aarhusianer at komme ud og se sig om i Verden. Da Salomon var bleven Dominikanermunk, besluttede han først at gaa til Ungarn sammen med en Broder Paulus, der var Prior for et Kloster der. Da de kom til en By i Kærnthén fandt de der et Kloster, som var stædt i Nød, fordi dets Prior og Præst »ved Satans List var bleven draget ud i det verdslige«. Saa gjorde Prior Paulus Salomon til Prior og Præst ved dette Kloster og rejste selv hjem til Ungarn. Salomon blev der dog ikke længe, ti allerede Aaret efter findes han ved det andet almindelige Ordensmøde, som Dominicus lod afholde i Bonn. Herfra sendtes han saa til Kong Valdemar og Ærkebiskop Andreas i Lund med Anbefalingsskrivelser fra Paven og Ordenen. Paa Vejen stiftes et Kloster i Køln, men da han ikke herfra kan faa Rejseselskab til Danmark, gaar han til Paris, hvor han maaske af Erfaring vidste, at der ofte fandtes studerende Danske. Sammen med en lombardisk Student rejser han saa til Flandern, hvor han er saa heldig at finde et Skib, der skal til Danmark. Paa Grund af Uvejr og Taage sættes Skibet ud af Kurs, forfejler den danske Kyst, tumles i mange Dage om paa Voverne, indtil det endelig lander ved — Trondhjem i Norge. Da Skibet kastedes om paa Bølgerne, som næsten syntes at skulle slaa det i Stykker, anraabte alle ombord værende Herren, og da saa Broder Salomon den hellige Dominicus selv, der samme Aar var død og vandret til de himmelske

¹⁾ Dette Navn tillagdes forresten ogsaa af Almuen andre Munkeordener her i Danmark.

Boliger, tage Skibet i sine Arme og løfte det hen over de fraadende Søer. Fra Trondhjem hjalp senere Skule Jarl Broder Salomon til København (Copendehaafn), hvorhen Rejsen dog ogsaa var yderst farlig og besværlig. Her fandt han Erkebispem, som efter at have læst Anbefalingsbrevene, tog meget vel imod ham og sagde: »Du er velkommen, gid vi dog i enhver Kirke i mit Stift havde en af Din Orden«. Der var just i de Dage en Kardinal Gregorius de Crescentia som pavelig Legat i Danmark, og denne tog straks Salomon i sin Tjeneste som Tolk ved hans Prædikener, ti Salomon var baade dannet og vel skaaren for Tungebaandet. Han vandt nu fuldstændig Kardinalens Gunst og allerede næste Aar ved Pintsetider faar han af Ærkebispem et Sted i Lund, hvor han saa bygger det første Dominikanerkloster i Danmark. Der kommer Munke dertil fra Paris og Bonn samt nogle, som tidligere vare sendte til Sverrig uden dog at have udrettet videre der, og Salomon vælges til deres Prior¹⁾. Naar han er død vides ikke, men Ordenen bredte sig med rivende Hastighed i Danmark, og i 1246 sendes der, i Henhold til Beslutninger paa et Konvent i Ribe, Brødre til Liffland fra Klostre i Lund, Randers, Viborg, Horsens, Aarhus²⁾ og Roskilde. Naar er nu Klostret stiftet i Aarhus? Mellem 1221 og 1246 maa det være. Pontoppidan angiver, at det er sket 1227 eller i et af de nærmest følgende Aar³⁾.

Nikolajkirken, over hvilken Biskoppen har haft Patronatsret ligesom over de andre Aarhuskirker, var i 1203

1) Fortællingen om hans Liv er gengivet efter en gammel Historie om Prædikebrødrene i Danmark, som meddeles i Langebek, *Scriptores* V, 500 ff. I Nye kirkehist. Saml. I, S. 198, har J. Fenger meddelt en Indskrift fra en Dørkarm af Granit i Huseby Kirke paa Lolland; her staar »Salomon me fecit monasterium«, hvilket kan betyde »Salomon gjorde mig til et Kloster«. Den her nævnte Salomon er efter al Sandsynlighed vort berømte Bysbarn.

2) Fra Aarhus sendes Broder Angelus o: Engel.

3) *Annales*, I, 642, *Danske Atlas* IV, 85.

skænket til Kapitlet, det vil sige, dens Indtægter gik i Kapitlets Kasse mod at dette besørgede Gudstjenesten. Snart har man vel fundet sin Regning ved at lade Prædikebrødrene benytte den som Klosterkirke og altsaa overtage Gudstjenesten. Kapitlets Indtægter vare endnu smaa og Medlemmernes Antal kun lille. Det er en stor Grund, der skænkes Klosteret. Foruden den, der endnu optages af Hospitalet og dets Have, havde en Grund, der gik helt hen til Vestergade og Grønnegade. Forøvrigt høres ikke meget om dette Kloster. I 1255 faar Prioren det Hverv at undersøge hellig Niels' Jærtegn, i 1267 gøres han til Voldgiftsdommer i Striden mellem Biskop Tyge og Øm Kloster¹⁾. I 1268 betænkes Klosteret i Fru Groes Testamente²⁾. I en gammel Statuthog for Dominikanerordenen, funden i Sverrig, gives der enkelte Meddelelser, ogsaa om Aarhusklosteret³⁾. 22. Aug. 1291 er der her i Aarhus afholdt et Provincial-Kapitel. Vi lære af Beretningen, at der er læst Messer for »Biskoppen af Aarhus⁴⁾, der hædrede Kapitlet med sin Nærværelse og i tre Dage førte Forsædet, og for hans Kirkes Fremgang. Ligeledes læstes der Messer for talrige danske, norske og svenske Fyrster, Adelsmænd og Gejstlige. Man ser af dette gamle Dokument, at Munkenes Tal i Aarhus ikke har været ringe, i alt Fald flyttes mange derfra andetsteds hen. 1252 gaar Johannes Parvus herfra til Lund, 1254 Broder Baado til Haderslev, 1275 Johannes Næs til Bergen. At ogsaa literære Studier engang imellem er trivedes indenfor Klosters Mure ses deraf, at der omkring 1275 nævnes en Broder Finvid som »lector Arusiensis«, det vil sige den, der skulde holde teologiske Forelæsninger for de unge⁵⁾. — I Aaret 1300 sælger Prioren Helmerik Klosters Andel

1) Suhm, X, 590.

2) Suhm, X, 995.

3) Kirkehist. Saml. I, 562.

4) Johannes Askersen, † 1/4 1306.

5) I Liber daticus Lund vetustior (Script. III, 477) nævnes Lector Knud af Prædikebrødrenes Orden fra Aarhus.

i en Kro¹⁾, det har altsaa nu begyndt at faa Ejendomme og Forpligtelsen til absolut Fattigdom synes ikke at genere saa meget. Vi kunne ogsaa tænke os, at man nu er begyndt at opføre den store, pragtfulde Klosterbygning med Gaarden tildels omgiven af prægtige Buegange, (der tildels nedbrødes 1770) og med det hvælvede Refectorium (Spisesalen), hvoraf Levninger endnu ere bevarede.

I Aaret 1405 blev der afsluttet et ejendommeligt Forlig mellem en Ridder, Jens Nielsen af Avnsbjærg, som havde ihjælslagen en anden Ridder, Jens Jenssøn af Clausholm, og dennes Slægtninge. Forliget lyder saaledes:²⁾

Jeg, Jens Nielsen af Avnsbjærg, Ridder, bekender udi denne nærværendis Skrift og udi saadan Maade, som herefter stander skrevet, at have dagtinget, begrebet og endt en evig Sone imellem Herr Jens Andersen af Assendrup, Ridder, Anders Jensen og Lauge Jensen og deres Venner og Frænder paa den ene Side, og mig og mine Venner og Frænder paa den anden Side, om Jens Jensens Død af Clausholm, hans Søn og deris Fader (hvis Sjæl Gud have). Først skal jeg gøre en evig Messe for hannem udi S. Clemens Kirke udi Aarhus med tre Læster Korn i Opsysselmaal og Loversysselmaal; og det Altar, som Messen fore holdis, skal fornævnte Jens Andersens Børn og deris Arvinger have Jus patronatus til. Item en evig Messe udi Sorte Brødre Kirke udi Aarhus, som fornævnte Jens Jensens Lejersted er. Item skal jeg og lade hannem begaa det fejrste og bedste som jeg kan, og skal der bydes begge vores Venner til. Item 30 fattige Folk skal jeg klæde samme Dag, og de skulle holde 30 Blus i denne samme Begengelse. Item skal jeg gøre en Mand til Røm og een til Jerusalem, en til S. Karine og en til S. Jacob, een til Vilsnack, een til Aken. Item 9 Mand indenlands i disse tre Riger. som er een Mand til S. Knud, een til Wadsteno, een til Rye, een til S. Hjelpere, een til S. Oluf. een til S. Erik, een til S. Envold, en til S. Lauritz udi Lund og een til vor Frue i København. Item skal jeg og forbede Hr. Jens Andersen, Anders Jensen og Lauge Jensen med 200 Riddere og Svende og sige saa: Var jeg den bedste og den mægtigste Ridder i Danmark er, og de havde slaget min Fader i saa Maade, da vilde jeg hente en lige saadan Sone af dennem derfor. Item skal jeg fornævnte Jens Nielsen forbede af dennem og Fru Idde, Jens Jensens Hustru og hendis Børn med gode Mænds Bøn og Knæfald. Og saa skal jeg give dennem og Fru Idde og hendis Børn, hver dem et Klenodie efter min Formue. Item skal jeg antvorde Hr. Jens Andersen, Lauge

¹⁾ Suhm XI, 361.

²⁾ Huitfeldts Kronike (Folio Udg.) S. 627.

Jensen og Anders Jensen et draget Sværd eller Kniv og falde paa Knæ for dennem og bede dennem ydmygeligen for Guds Skyld, at de forlade mig deres Vrede og fordrage mig Freden o. s. v.

Dette Forlig er sluttet i Helsingborg i Dronning Margretes Nærværelse og er vistnok bleven fuldbyrdet. I Sortebrødreklosterets Kirke, den nuværende Frue Kirke, findes indmuret en Ligsten i Vestgavlens Ydermur, hvori der er indhugget et Sværd, hvilket ifølge Sagnet skal minde om Jens Niensens Afbigt, hvad der dog er tvivlsomt. »Sværdet« er vistnok et Kors, og Ligstenen skriver sig ligesom de Ligstene, der sidde i Domkirkens Kormur, formodentlig fra det 12. Aarhundrede. Jens Nielsen var 1396 bleven Landsdommer i Jylland og skal have hørt til Slægten Løvenbalk og var gift med Ellen, Peter Munks Datter. Ægtefællerne begravedes paa Franciskanernes Kirkegaard i Viborg¹⁾ og skænkede en Skriftestol til Viborg Domkirke.

Naar Kongerne under deres Besøg i Aarhus ikke har villet gæste Bispegaarden, synes de at være tagne ind i Sortebrødreklostret. I 1489 holder saaledes Kong Hans Ting her i Anledning af Stridigheder mellem ham og Biskop Eiler²⁾.

Under et Besøg i Aarhus 1520 lod Kong Christian II Adelsmanden Mogens Thomsen til Damsgaard paa Mors, som var flygtet for sine oprørske Bønder³⁾ og havde søgt Frelse i Klostret i Aarhus, hvor han var død, grave op af Kirkegaarden og hænge i en Galge paa Lilletorv tæt ved det Sted, hvor der dengang stod en Pumpe. Faa Aar efter lod Frederik I Levningerne igen nedtage af Galgen, som blev nedbrudt, og lod dem for anden Gang standsmæssig begrave paa Klosterkirkegaarden⁴⁾. Denne Kirkegaard indtog den Grund, som er den nuværende Fruekirkeplads. Den strakte sig helt hen til Vestergade, fra hvilken den

¹⁾ Pontoppidan, Marmora, III, 210.

²⁾ Hübertz, Aktstykker, I, 68.

³⁾ Han var nok forresten ogsaa beskyldt for Falskneri.

⁴⁾ Nannestad, Hilaria, S. 36.

var skilt ved en Mur¹⁾, og benyttedes som Begravelsesplads indtil en Snes Aar ind i nittende Aarhundrede. I 1808 begravedes her adskillige af de »Spanioler«, som vare indkvarterede her i Byen, og som bukkede under for det uvante barske Klima. Den Husrække, som nu ligger imellem Vestergade og Kirkepladsen, er for den største Dels Vedkommende opført i den første Halvdel af forrige Aarhundrede. Dog solgtes endnu i 1850 en Grund (det nuværende Nr. 10 paa Vestergade) til Bebyggelse, hvorved man desværre aldeles spærrede Udsigten til Kirken fra Vestergade²⁾.

I Aaret 1517 blev der foretaget en Undersøgelse af Biskopperne Boe's og Stygges Begravelse i Kapellet Nord for Domkirkens Taarn, og til at foretage denne Undersøgelse udnævntes Lector Johannes Tygesen og Prior Oluf Andreasen af St. Nikolajs Kloster i Aarhus, Lector Peter Henningsen og Broder Kristjern af Vor Frues Kloster sammesteds samt Hr. Andreas Duus fra »Møllekiær«³⁾.

Den sidste Sortebroder, vi høre Tale om i Aarhus, var Jens Andersen, der i 1520 blev sendt til Rom med et Stipendium paa 200 Gylden. Han var nemlig en meget begavet Mand, og under Munkevæsenets Forfald i hine Tider var sligt vistnok en Sjældenhed, saa man haabede i ham at faa et velkomment Redskab til at gendrive Kætterne. Udfaldet blev imidlertid helt anderledes, ti Jens Andersen besøgte paa sin Tilbagerejse Wittenbergs Universitet, hørte Luther og Melanchton, og efter Hjemkomsten gik han over til Lutheranismen og har formodentlig prædiket Evangeliet her i Aarhus. Han blev senere Præst i Lemvig, giftede sig og blev Fader til en bekendt theologisk Forfatter, Andreas Lemvig (Lemvicus)⁴⁾.

I Aaret 1529 skænkede Frederik II Klosteret som Len til Biskop Ove Bilde, det vil sige til Bispestolen⁵⁾; det synes da

1) Rester af Muren skulle være fundne noget indenfor Gadelinjen.

2) Aarhus Stiftstidende 1897, Nr. 315, 18. Novbr.

3) Poulson, Bibliotheca Aarh., S. 29.

4) Pontoppidan, Annales III, 770.

5) Fred. I. Registranter., S. 240, 244.

at have været forladt af Munkene og 7. Jan. 1530 faar Ove Bilde Kvittering for 100 Lod Sølv, »som han lod fornøje af det Sølv, som var beskrevet i Sortebrødre Kloster i Aars«. Forholdet til Byens Borgere havde ikke altid været ganske fredeligt. I 1438 var der stor Trætte, fordi Borgerne »havde fanget Hans Guldsmed, som havde søgt Asyl i Klosteret«¹⁾, og umuligt er det ikke, at Munkene ere blevne fordrevne af Borgerne, men nogen Beretning om Voldsomheder i Aarhus ved Reformationens Indførelse haves dog ikke. Bygningerne have været anselige, derom vidne de ikke ubetydelige Rester af det gamle Kloster, som endnu findes i Hospitalet. En Omgang har der været om flere Sider af Klostergaarden ligesom i andre Dominikanerklostre i Danmark f. Eks. det i Ribe. I Klostergaarden stedtes de afdøde Brødre til Hvile. Men Kirken, hvorledes har den set ud? Om den tie alle Dokumenter i forbavsende Grad, det er ligesom den store Domkirke har absorberet hele Interessen her i Aarhus. Det synes dog, som om Kirken har været enskibet og uden Taarn. Det sidste, som mærkeligt nok er bygget ved den østre Ende, er tydeligt en senere Tilføjelse, men findes dog paa de ældste Tegninger af Aarhus. Naar de nordlige Sidebygninger ere opførte, kan ikke siges. De skrive sig i ethvert Tilfælde næppe alle tre fra samme Tid. Altartavlen, paa hvilken blandt andre den hellige Dominikus findes, skriver sig fra Slutningen af det 15. Aarhundrede.

Bispedømmet fik ikke længe Tid til at glæde sig over Tilbagegivelsen af Kirken og Klosteret. Efter Reformationen blev det Kongedømmet, der kom til at disponere over dem. Kirken blev Sognekirke for Frue Sogn, hvortil ogsaa henlagdes den Syd for Aaen beliggende Del af Byen²⁾. Mon ikke ved den Lejlighed dette Sogns Navn er overført paa Kirken, som derved har faaet Navnet Frue Kirke. Herom

1) Hüb. Aktst. I, 13.

2) 1529 tillod Frederik I Viborgs Indbyggere at beholde Sortebrødre Kirken til Sognekirke.

eksisterer forresten ingen Beretning. Derimod vides det, at Kristian III i 1541 gør Klosteret til et »almindeligt Hospital« for fattige og syge i Aarhus, Randers og Horsens. I Gavebrevet staar¹⁾: »vi unde og tillade, at Sorte Brødre Closter i fornævnte Aars met hves Huse, Plann, Bygning og Abelgaard, som findes Norden og Vesten Sancti Nicolaji Kyrke . . . her ephther til et almindeligt Hospital blive skal«²⁾. Jeg tænker mig, at Hospitalet er kaldet »almindeligt Hospital« for at betegne, at det ikke alene skulde være for Spedalske, saaledes som den nærliggende St. Karens Gaard. I den katolske Tid var det almindeligt at pleje »spedalske« Mennesker i St. Karens- og St. Gjertrudsgaarde, som tilsammen benævnedes »St. Jørgensgaarde« og Lemmerne i samme kaldtes St. Jørgens Bedere (∴ Tiggere). De havde en lovlig Ret til at tigge, hvilket dog indskrænkedes, da Tiggermunkene kom ind i Landet. Om Aarhus har haft noget St. Gjertruds Hospital maa anses for meget tvivlsomt. Hertel siger ganske vist, at han med Møje har læst nogle gamle i Stiftsarkivet opbevarede Skøder paa »Kaalgaarde«, som laa Nordvest for St. Gjertruds Hospital og af deres Ejere skænkedes til ovennævnte Hospital. Ellers haves ingensomhelst Efterretninger om St. Gjertruds Hospitalet, og ovennævnte Dokumenter, som Hertel siger vare næsten ulæselige, kunne næppe bruges som Bevis for et saadant Hospitals Tilstedeværelse i Aarhus. Om St. Karens Gaarden vide vi derimod ikke saa lidt. I Aaret 1512 faar den Aarsafgiften af syv Herreder, hvilket bekræftes i en Bulle fra Pave Julius den anden³⁾. I 1523 faar Biskop Ove Bilde Tilladelse til »at nyde, beholde og forlene« Hospitalets ∴ St. Karens, Gaard og Gods, efterat han ved fremlagte Breve og Bevisninger har vist, at det tidligere havde været

1) Nannestad, Hilaria, S. 54.

2) Brevet findes ogsaa trykt i Hofmanns Fundatser Tom. III, S. 103, men her staar der mærkelig nok »St. Olai Kirke«, hvilket dog sikkerlig maa være en Fejlskrift. Ligeledes er det urigtigt, naar Hofmann henfører Brevet til 1552.

3) Nannestad, Hilaria, S. 23.

saadan¹⁾. Faa Aar efter er Svend Mogensen Forstander for Hospitalet, og han faar i 1526 Viby Kirke²⁾, som dog efter hans Død skal komme tilbage til Kronen igen til Skanderborg. Senere overlader samme Forstander 8 Gaarde i Klosterets Sogn »Heygellskowg« til Priorissen i »Østerlev« (?) Kloster³⁾. I 1531 er Svend Mogensen bleven Provst til Vestervig Kloster og oplader nu til Oluf Hammer »Kronens Hospital og Gaard, S. Catharine Gaard« med al Tiliggelse: »Maarslet Kirke, Købstadgods, Landgods inden Aarhus By og uden«. Oluf Hammer maa nyde samme Hospital og Kirke i hans Livstid, dog at han holder deraf sliig Tynge med syge Folk, som der plejer at holdes, og bygger og forbedrer Gaarden⁴⁾. Ved Reformationen er altsaa denne Stiftelse gaaet over til at blive Kronens Ejendom og »bortforlenes« nu til en verdslig Forstander. Fra en stor Del af Jylland vare Klokkerne fra de nedlagte Kirker bragte til Aarhus og henlagte i St. Karens Gaard. En af disse Klokker faar nu Oluf Hammer af Kongen⁵⁾. I det Aar (1541), hvor Kongen gør Sortebrødreklostret til almindeligt Hospital, faar Oluf Hammer St. Karens Gaard at nyde paa Livstid, men »Spitalsrenten« maa han ikke befatte sig med⁶⁾, den var nemlig overladt til Hospitalet, som nu formodentligt overtog Forsørgelsen af de syge. Fra nu af tie Efterretningerne om St. Karens Gaard. Gaarden er formodentlig snart efter forsvunden og Grunden gaaet over til privat Ejendom eller lagt til Hospitalet.

»Almindeligt Hospital« blev altsaa oprettet 1541 og faar Gavebrev paa Sortebrødre Kloster og al det Gods og

¹⁾ Frederik den førstes Registrander, S. 2.

²⁾ Fr. I. Reg., S. 120.

³⁾ Fr. I. Reg., S. 255. Hejlskov i det nuværende Lime Sogn (Sønderhald Herred) der fra meget gammel Tid var Kapitlets Ejendom. 1309 bliver Lime Sogns Kirke, der var helliget St. Clemens, underlagt Provsten i Omunger-Syssel. Endnu den Dag idag ejer Aarhus Katedralskole Tienden af Lime.

⁴⁾ Fr. I. Reg.

⁵⁾ Fr. I. Reg., S. 465.

⁶⁾ Dske. Kirkelove I, 184.

al den Rente, der hidtil har ligget til Hospitalerne i Randers og Horsens. Samtidigt faa de 7 Herreder Ordre til at aflevere »Plovkornet« til dette Hospital i Stedet for til St. Karens Gaard. 1542 faar det Tredjeparten af nogle Tiender¹⁾ og Brev paa nogle Kirker til Erstatning for »Frue Kirke, som Hr. Thomas Riber har opladt til Underholdning for Sognepræsten«²⁾. Ligeledes faar det et Stenhus i Horsens, »som de syge nu ligge i«; det laa paa Sancte Hans Klosters Kirkegaard, sønden fra Kirken mod Stranden. Endelig faar Hospitalet den saakaldte Mølleeng i Aarhus. Det er »en Eng liggende næst sønden og vesten ved Aarhus Bys Mølleende, langs nord og vester imellem Mølledammen og den lille Lykke, som ligger paa den vestre Side, udenfor Brobjerg«³⁾. I 1636 vil Aarhus Møller Bernt Klodt have Kongen til at skænke ham Kloster-Eng mod en Afgift til Hospitalet, men da det berettes Kongen, at Chr. III har givet Engen til Hospitalet »at græsse deres Køer paa til Mælk, Vælling, Grød og anden Nødtørft«, saa befaler han Bernt Klodt at afholde sig fra Engen (Hüb. A., II, 73). 1651 faar dog Mølleren, Henrich Møller, Lov til at fæste Mølleengen mod Afgift til Hospitalet (Hüb. A., II, 145). 1548 faar Hospitalet fri Oldengang til 50—60 Svin i Kronens Skove, og Kapitlet giver det en Gaard i True⁴⁾. Jordejendommene har sikkert været betydelige, i 1551 faas ved et Mageskifte med Mariager Kloster 2 Gaarde i Kolt, 2 i Tystrup og 1 i Ingerslev⁵⁾. Trods alle Gaver synes dog Hospitalets Tilstand ikke at have været saa god som den burde være, ti 1552 faa »de fattige, syge og saare Mennesker i det alm. Hospital i Aarhus, hvis Tavle i nogen Tid har været nedlagt, Lov til at lade deres Tavle gaa i Aarhus og paa Landet«. Rimeligvis har man følt Ulemperne ved kun at have et Hospital for Horsens, Aarhus og Randers, ti 1558 oprettes der et i

1) Danske Kirkelove, S. 215 flg.

2) Dette Sted er det første, hvor jeg har fundet Tale om »Frue Kirke«.

3) Hübertz Aktst. I, S. 134.

4) Danske Kirkelove, S. 286. Kronens Skøder, S. 35.

5) Kronens Skøder, S. 39.

Randers, som faar tilbage de Indtægter¹⁾, der tidligere laa til Helligaandsklostret der, og som vare givne til Aarhus Hospital, der ganske vist faar Erstatning derfor af Aarhus Lehns Indkomster, men disse vare, som Erfaringen havde vist, temmelig usikre²⁾. Ligeledes opbygges der igen et Hospital i Horsens, som ogsaa faar tilbage sit tidligere Gods.

Ved Hospitalets Oprettelse nævnes M. Thomas Riber som dets Forstander. Under 10. Juli 1553 »tiltror« Kongen Anders Nielsen at være Forstander. I Almindelighed har der vistnok været to, ti 1560 skrives der til Jacob Klejnsmed og Jens Byg som Hospitalsforstandere om at opsøge nogle Skøder. 1573 bliver Kongen vred paa Jacob Klejnsmed, »fordi denne har villet lade ham tro, at Plovkornet af Houlberg Herred var tillagt ham, skøndt det i Kongens Faders Tid er lagt til Hospitalet i Randers«. Dette er ret mærkeligt, ti Houlberg hørte netop til de 7 Herreder, hvis Plovkorn udtrykkelig skænkedes til Aarhus Hospital. Det næste Aar begærer da ogsaa Jacob Klejnsmed Afsked »paa Grund af Alder og Skrøbelighed«, og Jacob Havemester beskikkedes i Stedet³⁾.

Vi vende nu tilbage til det almindelige Hospitals Tilstand. I 1560 faar det alt det gamle Inventarium paa Silkeborg Slot, og — hvad der utvivlsomt var bedre — et stort Stykke Grund inde i Byen. Da dette Gavebrev har nogen topografisk Interesse, skulle vi her meddele det vigtigste deraf⁴⁾. Frederik II skænker de Fattige i Hospitalet

»en vor og Kronens Jord liggende i Aarhus, med tvende Boder, som derpaa bygt ere, og strækker samme Jord sig udi Bredden ud til Gaden fra Morten Møllers Bod og til Klostrets Hummelgaard 22 $\frac{1}{2}$ Alen, item ud til Graven i den nørre Ende, ogsaa i Bredden, vesten fra Hr. Peder

¹⁾ 41 $\frac{1}{2}$ Mk. 7 β dsk. af Jordskylden i Randers og 1 Fiskegaard udenfor Byen.

²⁾ Kronens Skøder, S. 59. Dske Kirkelove. S44, 548. Nannestad Hil., S. 73.

³⁾ Kanc. Brevb.

⁴⁾ Efter Hübertz, Aktst. I, S. 102.

Fyglands Gaard og til Klostrrets Hummelgaard $30\frac{1}{2}$ Alen, og midt i Gaarden tvært over $30\frac{1}{2}$ Alen, item den vestre Side næst Hospitalets Hummelgaard i Længden fra Gaden og til Graven $107\frac{1}{2}$ Alen og paa den østre Side ogsaa i Længden fra fornævnte Mort. Møllers Bod og til Graven vesten op til Hr. Peder Fyglands Gaard 93 Alen . . . «

Klostrrets Humlegaard og Hospitalets Humlegaard er aabenbart det samme. Hvor den laa, ved vi, det var Vest for Grønnegade. Helt ind i det nittende Aarhundrede kaldes dette Terræn endnu af og til Humlegaarden. Naar den udtrykkelig kaldes »Hospitalets«, synes det at tyde paa, at den i 1560 tilhørte det almindelige Hospital. Den »Gade«, der tales om, kan kun være den nuværende Vestergade. Men hvad er da det for en »Grav«, der nævnes. Den gamle saakaldte Borrebæk kan det ikke være, den ligger for langt borte, og ved den har der næppe ligget nogen Gaard (»Hr. Peter Fylands«). Der synes derimod paa gamle Kort at være en Antydning af, at der har gaaet et Vandløb gennem den nuværende Hospitalshave, og dette kunde nok passe med Beskrivelsen. Derved kommer man ogsaa til at tænke paa det Vandløb, der nævnes i Christian III's Brev, hvor der tales om det almindelige Hospitals Oprettelse. Hospitalet faar »desligeste det Vandløb, som der kommer igennem Muren fra St. Karine Gaard«. Det er ikke godt at vide, hvad Glæde Hospitalet kunde have af et eje dette Vandløb; men er min Formodning rigtig, at det har løbet igennem Hospitalshaven, kastes derved noget Lys over St. Karens Gaards Beliggenhed. Den maa nemlig da have ligget tæt Vest for Hospitalets Have, muligvis netop paa den Grund, som Kongen ser sig i Stand til at skænke bort 1560 efter Oluf Hammers Død. At den har ligget her gøres yderligere sandsynligt ved, at den Del af Grønnegade, som udgaar fra Vestergade, i gamle Skøder stundom kaldes »Karens Gade«. — Hvis der har været Vand i den Grav, som i ældgammel Tid maa have gaaet der, hvor Gaden Graven nu er, Nord for »Nørrevold«, saa er Vandet maaske kommet derhen igennem Klostrrets Vandløb. Ved Gravningsarbejder paa Mejlgade mener jeg at

have kunnet se Spor af et virkeligt Vandløb, der har løbet tværs over Gaden og ned igennem den lille Gyde ved Siden af Maler Kruses Ejendom, hvilket ogsaa tydeligt betegnes paa Kortet i Pontoppidans danske Atlas. I Aarhus Jordskyldbog fra 1562¹⁾ nævnes »Mester Thomas Ribers²⁾ Grund paa Nørregrave og Volden«, »Mester Laur. Bertelsens³⁾ Grund paa Nørrevold«, »Maren Knuds⁴⁾, Knud Galthens Efterleverskes Urtehave paa Nørrevold«, »Maren Mikkels Grund paa Volden og Nørregrave«, »Peder Ringden, det Stykke Jord hans Hus paastander paa Nørrevold«. Iøvrigt tales der ogsaa om Grunde »paa Graven«, hvilket synes at tyde paa, at Gravens nordlige Side har været bebygget. Huset paa Graven Nr. 16 har været et meget gammelt Stenhus, maaske Abbeden af Essenbæks Gaard. Herfra fører en underjordisk, nu tillukket, Gang ind under Gaden. Denne Gang har rimeligvis været et Gemmested for Kostbarheder under Krigsuroligheder. Saadanne var ikke ualmindelige i ældre Tid. Nørrevold har formodentlig drejet om mod Syd og gaaet et Stykke langs Mejlgade. Der, hvor nu Grosserer Bertelsens Gaard ligger, var der langt ind i det nittende Aarhundrede en Høj, hvorpaa der laa nogle Smaahuse, som kaldtes »Prædikestolen«, fordi man skulde op ad en Trappe for at komme til dem. Gaar man fra Graven ind i Klostergade, som i ældre Tid altid hed »Bag Klosteret«, saa finder man langs Sydsiden en meget uregelmæssig Bebyggelse. Baade Volden og Badstuegade gør nogle underlige Drejninger, inden de munde ud i Klostergade, og paa de gamle Kort er Terrænet helt anderledes bebygget end nu. Studsgade er vel nærmest Badstuegades Fortsættelse. Det var

1) Hübertz Aktstykker I, 105.

2) Hvis dette er ovennævnte Hospitalsforstander, maa han være gaaet af før sin Død, ti 1560 nævnes der jo to andre Forstandere.

3) Han var en Bondesøn fra Harsyssel, født 1514. Blev Rektor for Aarhus Skole 1547, Sognepræst til Frue Kirke 1550, Biskop i Aarhus 1557. Død 1588.

4) Knud Galthen blev Borger 1816 og senere Borgmester. Han ejede en Del af den saakaldte »Bechs Gaard« ved Borgporten.

Vejen, der fra Immervad gik mod Nord udenom Borgen eller Befæstningen. Vest for Guldsmedgade betragtedes alt som staaende i Forhold til Klosteret, og det er ikke saa mange Aar siden, at baade Tangen og Klostergade kaldtes i Flæng »Bag Klosteret«¹⁾. I Aaret 1313 skænker Provst Johannes til et nyoprettet Alter i Domkirken en Gaard i Aarhus »apud fratres« (ɔ: ved Brødrene), hvilket formodentlig er det samme som »Bag Klosteret«. I Februar 1898 blottedes ved Gravning i Læderhandler Richters Gaard paa den nu nedbrudte Side af Guldsmedgade (Nr. 3) Levninger af to jævnsides gaaende Tøndehvælvinger. De vare opførte af Munkesten og i Munkeforbandt. Til den ene havde der tydelig nok været en Nedgang fra Gaden. Det var Spor af en meget gammel Bebyggelse af denne Gades Vestside.

Hvor er Klosterets Vandløb kommet fra? Der kan vel ikke være Tvivl om, at dets Begyndelse har været den saakaldte Borrebæk. Den kommer oppe fra Brændstrupvejen. I ældre Tider kaldtes den »Skidden-Sig« og løb ned tværs over nuværende Nørreallé og højede derpaa omtrent under Ny Grønnegade i en ret Vinkel imod Nordøst, gennemløb alle de gamle Haver, indtil den ved Studsgade forenede sig med det Vandløb, der kommer ned gennem Vennelyst. Begge Løb gik saa ned til Havet tværs over Studsgade og Mejlgade. Det er kun faa Aar siden, at hele dette Vandløb forvandledes til en lukket Kloak. Med Hensyn til Navnet er der megen Vaklen. Vennelystbækken kaldes oftest Borrebæk eller Borgerbæk, den anden hed blot »Bækken« eller »Renden«. Den rette Vinkel, som »Bækken« dannede ved nuværende Ny Grønnegade er aldeles unaturlig og paa ingen Maade begrundet i Terrænforholdene. I det 17. Aarhundrede dannede den i Tofterne bag Byen flere Fiske-damme, der 1695 tilhørte Marcus Mortensen Læssøe og Jørgen Andersen Høvang. For at have tilstrækkeligt Vand i Dammene anlagdes Dæmninger tværs over Bækken, saa

¹⁾ I et gammelt Skøde kaldes Klostergade for »Den nordre Gade bag Klosteret«.

at Vandet stoppedes. Ligeledes plejede Beboerne i Studsgade og Mejlgade at kaste deres Renovation ud i den¹⁾, saa at den ikke havde frit Løb. Deraf blev saa Følgen, at Vandet søgte ned over Hospitalets Grund, fyldte Borgernes Kældere og »incommoderede Frue Kirke og Kloster«²⁾. I Aaret 1745 klage otte Borgere over, »at Podemesteren Zacharias³⁾ gør Beboerne paa Vestergade Skade derved, at Vandløbet, som fra Arildstid skulde tage sit rette Løb igennem hans Have, ved hans Opfyldning afvises og nu maa søge Klosterhaven og derved gaar ned i Kældere og op i Baghuse og bedærver Grundene«. Alt dette synes at vidne til Gunst for min Antagelse, at Bækken oprindelig har løbet gennem Klosterets Have. Grunden til, at den senere er ledet en anden Vej, og naar dette er sket, kan jeg ikke angive.

Efter denne lille Udflugt i det gamle Aarhus' Gader og Stræder, skal jeg vende tilbage til Hospitalet og dets Tilstand efter 1560.

I 1575 er Hospitalet kommen i stærkt Forfald og har ikke Raad til selv at restaurere sine Bygninger. Kongen giver derfor Lensmanden Bjørn Andersen Lov til at lade det gøre paa Kongens Bekostning. Desuden faar det Afgiften af Kronens Part af Rug- og Bygtienden af Vejlby, Søften, Grundfør, Holme, Tranbjærg, Koldt og Viby Sogne samt Mollerupgaard, der laa under Aarhusgaard, til Avlsgaard⁴⁾. Fra nu af synes Hospitalet at komme til Kræfter; hvad vi vide derom i næsten et Aarhundrede er en lang Række af Mageskifter, hvorved det har søgt et samle sine Ejendomme. Af et Skifte ses, at Hospitalet i sin Tid har

1) Da Renovationen i hine Tider ikke afhentedes, var det almindelig Skik om Natten at smide den ud i Bækkene eller i de smalle Gyder, hvoraf der jo var ikke saa faa. Der klages idelig over denne Uorden.

2) Af gamle Tingsvidner.

3) Han boede vist ved Munkegade.

4) Hofm. Fund. II, S. 144 flg. Mollerupgaard maa vel være den samme Gaard i Lisbjerg Sogn, som Superintendent Mester Mathis Lang 2. Juni 1542 fik Brev paa for sin og Hustru Karine Matses Levetid.

ejet en Gaard i Skaade med Skov til 99 Svin, altsaa formodentlig en Del af nuværende Skaade eller Mosgaard Skov. Den bortbytttes til Niels Friis til Skumstrup (∴ det nuv. Vilhelmsborg) for to Gaarde i Vormslev med Skov til 90 Svin.

Af Hospitalets Regnskab ses, at det i 17. Aarhundrede havde Indtægten af de Bøder, som Kvinder i Aarhus Stift maatte betale, som »laa deres egne Børn ihjel«. Denne Indtægt var stundom ikke lille. I 1651 betalte 37 Kvinder Bøder med i alt 34 Rgsdl. 4 β.

Af de Lemmer, der 1660 faar fuld Kost, findes 5 sengeiggende, 4 afsindige, 3 blinde, 2 »rørte«, 1 »taabelig«, 1 »den faldende Syge«. Halv Kost faa flere værkbrudne, vanføre, stærblinde o. s. v.

Aar 1719 angives Hospitalets Indtægter, som hidrørende fra 320 Td. Hartkorn Bøndergods, Kongetiende af 6 Sogne, Rug-, Byg- og Kongekvægtiende af 12 Sogne og en By¹⁾, trods de betydelige Tab det havde lidt under Krigen i det 17. Aarhundrede. Saa synes det imidlertid atter at være gaaet tilbage. Viby Kongetiende solgtes, 1781 Søftens og Grundførs, 1802 Koldts. 1778 var dog Lemmernes Antal 61, hvoraf omtrent Halvdelen opholdt sig i Hospitalet, de øvrige i Hjemmet.

Paa en af Hospitalets Gavle stod der følgende Indskrift:

Sorte Brødre Kloster til et Hospital udlagt 1552.

Af tvende høilovlige Konger anseligen begavet 1558 og 1575.

Efter Krigstiden paa sine Indkomster kiendeligen forringet 1661.

Under saa ulige Skæbne nu i 200 Aar vedligeholdet 1752.

I 1651 udarbejdedes en ny Jordebog for Aarhus Hospital (den gamle var bleven borte, formodentlig under Krigen). Heraf ses, at Michel Langballe betalte af en Gaard paa Vestergade (nuv. Nr. 1—3) 5 Mk., Maren sal. Laurs Møllers paa Vestergade »af St. Karens Grund paa samme Gade« 1½ Ort, Niels Kopsætter paa Vestergade 1 Mk. 4 β, af Niels Møllers

¹⁾ I 1705 kunde Hospitalet underholde 27—28 Lemmer. (Hübertz Aktst. 3, 23.)

Gaard paa Vestergade 4 β , sal. Oluf Niensens Hustru paa Vestergade »af Klostermuren« 4 β og 3 β , Niels Bundisen af Klostermuren 4 β , Oluf Villadsens Gaard paa Vestergade af Klostermuren 2 β ¹⁾, Chr. Felbereder bag Kloster af Klostermuren 4 β , Maren sal. Laur. Møllers paa Vestergade af et Stykke Jord af Klosters Humlehave 2 β . Nogle af disse nævnte have altsaa købt eller lejet Dele af den gamle Klostergrund, Dele, som maaske har været beliggende mellem Frue Kirkegaard og »Vestergades Ende«. Der betales desuden ogsaa Jordskyld af »sal. Clements Gaard paa Medelgade, af Jens Christensens Gaard paa Studsgade, Christen Kedelførers Gaard paa Medelgade, Peder Basballes Ejendom ved Volden samt nogle Gaarde paa Brobjerg. Endelig »gives af Mølleengen aarlig 40 Rgsdl., af 2 Gaardsavl i Aarhus Mark 8 Rgsdl. og af Klosters Humlehave«, som Hospitalsforstanderen er forundt 8 Rgsdl. ²⁾)

Helligaands-Kirken.

Helligaandsordenen er af meget gammel Oprindelse, den blev stiftet af Guido de Montpellier 1178. I Danmark var den meget udbredt og dens Klostre kaldtes i Almindelighed »Helliggeisthuse« eller »Helligaandshospitaler« (»domus spiritus sancti«). Brødrene kaldtes ofte »Duebrødre«. Deres Huse vare Tilflugtssteder for Syge og Fattige. At Aarhus har haft et saadant Helligaandshus fremgaar klart af et Skøde, som er bevaret i Aarhusbogen ³⁾). Dette Skøde fra Begyndelsen af det 14. Aarhundrede er udstedt i Aabosyssel, og ved det skænker Ridderen Peter Gødesen til Præsten Thomas Henriksøn, Canonicus og Provisor for

¹⁾ Rimeligvis har der i Muren været indbygget smaa Boder. Noget saadant var ikke usædvanligt. Jeg har i min Barndom set saadanne Boder i Muren om »Helliggeist« Kirkegaard i København.

²⁾ I 1648 anføres i Regnskabet: »Avlet af Hospitalets Humlehave 13 Skæpper Byg, som formedelst den store uformodendes Vandflod fordærvet samme Sæd.« Aars Leje af Klosters Smedje 6 Rgsdl.

³⁾ Script. VI, 482—83.

Helligaandshuset i Aarhus, en Del Jordejendomme¹⁾ paa Djursland »til Genopbyggelsen og Restaureringen af Helligaandshusets Kirke«, imod at Husets »Procurator« skal lade læse to Messer aarlig for Giveren og hans Hustru Cæcilia samt deres Slægt. Dette kan ikke misforstaas, Aarhus har haft sit Helligaandshus med en Kirke. Rimeligvis er den ovennævnte Bog af 1498 om Hellig Jørgens Historie, som siges at være trykt »hos den Hellig Aand« («apud S. Spiritum»), trykt i dette Hus. Der er et Tingsvidne fra Aar 1400 fra Støvringherreds Ting, hvori Hr. Niels Jonsøn, Kannik i Aarhus og Forstander i Helligaandshuset sammesteds, beviser, at af de to Gaarde i Rolsted, som høre til Helligaandshuset i Aarhus, er der ikke afgivet Leding i i de sidste 40 Aar.

I Aaret 1540 skænker Kongen Biskop Mads Lang »en øde Gaard, nemlig det Helligaands Hus, som hører til Helligaandskapellet i Aarhus, og som ligger Vesten for Emmervad derfra, hvor Per Olsens Gaard tager ved, og saa i Sønder ned til Aaen«²⁾. Dette Hus har altsaa ligget der, hvor senere Basballernes store Ejendom kom til at ligge. Her tales altsaa udtrykkelig om et »Helligaandskapel«, som eksisterende endnu i 1540, altsaa efter Reformationen, men hvor det laa gives der ingen Antydning af, med mindre man vil forstaa det saaledes, at Kapellet eller Kirken var en Del af det bortskænkede øde Helligaandshus, hvad der jo ikke er ganske urimeligt. Hertel siger i sin Aarhus Domkirkes Beskrivelse (I, S. 20), at »Domus Sancti Spiritus« laa Syd for Domkirkegaarden paa Hjørnet af denne og Skolegaden, og at det »i gamle Dokumenter« kaldtes Sten-

¹⁾ En Gaard i Dolmer, som aarlig giver 2 Øre Korn, en Gaard i Brestrup, 4 Gaarde i Grenaa samt 3 øde Grunde og en omgrøftet Eng sammesteds, to Gaarde i Ebdrup. Gaven bekræftes af Kong Valdemar 1354 paa Landstinget. (Script. VI, 484). De to Gaarde i Ebdrup forpagtes 1398 til Henrik Prip, mod at han opbygger den ene, som ere øde og giver aarlig en Øre rent Mel. (Script. VI, 498).

²⁾ Dsk. Kancelliregistranter 1535--1550, S. 134. Bispnen skulde betale Jordskyld til Hospitalet.

huset. Disse Dokumenter kender jeg ikke, men denne Beliggenhed stemmer ikke med Kancelliregistrantens ovenanførte Ord. Hertel anfører ingen Grunde for, at dette Stenhus skal have været et Helligaandshus. Det er formodentlig det samme, som omtales i Liber Aarhusiensis »De domo lapidea, quam fecit Episcopus«¹⁾. Erkedegnen, Provsten og hele Kapitlet gør 1286 vitterligt, at Johannes, Provst i Himmersyssel og Kannik, har til sin Sjæls Frelse bygget et Stenhus ved Siden af det Stenhus, der tidligere er bygget i Kapitlets Gaard. Dette Stenhus vil Johannes efter sin Død give til Kannikernes fælles Brug, naar de ere syge (*usui communi canonicorum, quos infirmari pro tempore contingeret*). Kapitlet advarer nu Erkedegnen og andre af Kannikerne mod i kommende Tider at betragte dette Hus som nogen af dem særligt tilhørende. Denne Gave bekræftes i et Dokument fra 1298 af Kong Erik Menved. I dette siges Huset, der ligger mod Syd lige ved St. Clemenskirken, at være skænket af Biskop Johannes frit til Kannikerne med alt sit Bohave, undtagen det, han har givet bort ved Testamente. Hertel tager helt forvirret paa denne Sag. Biskop Johannes gør han til Biskop Jens Ivarsen, og i en Oversættelse af den latinske Tekst indfører han, at Huset er givet til et Konventhus, hvad der slet ikke er Tale om²⁾. Hertels Formodning om, at Kannikerne, medens de vare regulære, boede i Stenhuset og først senere i Kannikegaardene, er grundløs, da det er tydeligt nok, at Johannes, medens han var Kannik, har bygget sig sin egen Gaard og skænker senere denne til et Hospital for Kannikerne.

Meget lidt staar der om det andet Stenhus, der alt tidligere var bygget i Kapitlets Gaard (*facta prius in curia nostra*). Er dette maaske et Konventshus? Har det ligget der, hvor Bispegaarden kom til at ligge efter Reformationen, eller er det maaske den grundmurede Bygning, hvoraf der fandtes betydelige Rester, da Grunden til Theatret

¹⁾ *Scriptores VI*, 415.

²⁾ Hertel, Aarhus Domkirkes Beskr., 2. Hæfte, S. 144.

udgravedes paa Bispetorvet. Det er først i 1305, at Kapitlet faar Lov til at nedlægge den Gade, Torngaden, som førte uden om Bispetorvet hen foran Kirkens Indgang, og det kan ikke antages, at Kannikegaardene Vest for den senere Bispegaard og i Kannikegade dengang vare opførte.

Vist er det kun, at der laa et stort 2 Etages Stenhus eller grundmuret Bygning paa Hjørnet af Domkirkegaarden og Skolegade. Den, saa vel som en Række Boder ned til Hjørnet af Kannikegade, tilhørte Kapitlet og blev i 17. Aarh. brugt til Residens for Sognepræsten ved vor Frue. I 1681 blev det solgt til Private. I Skattelister fra 1733 tales der om »Stenhuset, der før har tilhørt Kapitlet, men nu Jens Olesen Skødstrup«. I 1740 er det nedrevet og afløst af 6 Boder, som 1760 sælges til Biskop Hygom til Nedrivelse og Udvidelse af Bispegaardens Have. De Boder, der gik ned til Kannikegadens Hjørne, har formodentlig længe tilhørt Bispeembedet (NB. det protestantiske), som 1796 faar Lov til at bortsælge dem. Samtidig sælger det et Stykke Jord ved Folmersgyde (udgik mod Øst fra Frederiksgade), 3000 □-Alen, til Stiftsphysicus Hahn for 100 Rbd. (!) Da Biskoppen imidlertid ikke kan undvære Jord til Græsning, har han købt en Toft ganske nær ved Byen, den saakaldte Bispetoft¹⁾, for 1300 Rbd. Denne Toft overlader han Bispeembedet, som skaffer de 1300 Rbd. tilveje ved ovennævnte og nogle andre Salg²⁾.

Jeg har ikke kunnet finde noget som helst Spor af, at »Stenhuset« har været et Helligaandshus og maa antage, at det eneste Helligaandshus, som har været her i Aarhus, har ligget paa Vestsiden af Immervad. Det har ikke haft saa lille en Grund, i et Skøde fra 17. Aarh. benævnes en Grund ved Aaen et Stykke Vest for Frederiksbro »den Hellig Aands Have«³⁾. Fund af Menneskeknogler bag de

¹⁾ Denne Benævnelse, som har forledet adskillige til at tro, at Toften har tilhørt de gamle katholske Bisper, er altsaa kun lidt over 100 Aar gammel.

²⁾ Jydske Tegnelser, 27. Jan. 1796.

³⁾ Michel og Søren Langballe skøder 1689 et Stykke Jord i den Hellig Aands Have, som ligger næst Sønden op til Hans Vinters Baggaard

første Gaarde paa Vestergades Sydside kunde tyde paa, at her har været Kirkegaard, og jeg er ikke tilbøjelig til at tro, at Helligaandshusets Grund i meget gammel Tid har strakt sig henimod østre Møllesti. Hvorvidt det »Domens Hus«, som Marine Knuds ifølge Jordskyldbogen af 1562 betaler 2 Skilling af, har været »Domus Scti. Spiritus«, skal jeg lade være usagt. Det blev jo efter Reformationen skænket den første lutherske Bisp, Mads Lang, men synes snart at være gaaet over i andre Hænder.

Cartheuser Klosteret.

Næsten alle de ældre Forfattere ere enige om, at der har været et Cartheuser Kloster i Aarhus, men noget Bevis derfor er ikke bragt tilveje, det nævnes ikke i noget kendt Dokument. Daugaard, der har skrevet saa meget godt om de danske Klostre, vil gøre det til et med Nicolai-Klosteret, hvad der dog er umuligt. Hertel lægger det der, hvor den latinske Skole nu ligger, og siger, at straks efter Reformationen blev Klosters søndre Fløj brugt til Latinskole. Han tilføjer, at han selv som Dreng har set tilmurede Indgange til Munkeceller i den gamle Skole¹⁾. — Dette forholder sig nu ikke rigtigt. Længe før Reformationen har der der, hvor Latinskolen nu ligger, eksisteret 2 Bygninger, som begge brugtes til Skole. De omtales allerede 1415, hvor Simon Gideonsen skøder en Gaard, bygget paa St. Peters Altars Grund »juxta scolas« 3: ved Siden af Skolerne, til dette Altar for Messer²⁾. Da Rektor Morten Børup døde 1526 (altsaa inden Reformationen) blev han begravet paa den østlige Side af St. Clemenskirken midtvejs mellem Kirken

og strækker sig i en Linie Sønder ned til Aaen, til Borgmester Michel Michelsen Malling. — Michel Langballe ses 1651 at have betalt Jordskyld til Hospitalet (5 Mk.) af sin Ejendom paa Vestergade (nuværende Nr. 1—3) ligesom Mads Lang.

¹⁾ Beskr. af A. Domk. II, Indledning XIV.

²⁾ 1461 nævnes blandt de af Præster eller Kanniker beboede Gaarde »Scolegardh, som Fru Kirsten i boor«. (Hüb. I, 22).

og Skolen¹⁾. Den ene af Bygningerne laa i Øst og Vest langs det lille Stræde, der nu hedder Skolegyde, og som tidligere har haft andre Navne f. Eks. St. Peders Stræde. Den anden Bygning, der synes at have ligget langs Gaden, har da formodentlig ligget lidt nordligere. I et Register over alle Kannike- og Vicarie-Gaarde i Aarhus fra omtr. 1552 hedder det udtrykkelig »Schollen och skolegorden er vell bygdt«. »Skolegaarden« brugtes formodentlig i det 17. Aarhundrede som »Rectors Residens«²⁾. Nord for den laa et mindre Sted, som af Apoteker Jacob Gesius 18. Oktbr. 1695 skødes til Latinskolen »til et Værelse for Hørerne at blive«. Endelig var der N. for dette, paa den nuværende Rektorholigs Grund, en Gyde, der løb ned til Havet »til det Sted, der kaldes Skoletrappen«. — Under Krigene i det 17. Aarhundrede brugtes Skolen til Hestestald og alle indre Skillevægge nedbrødes. Til at faa den bragt i Stand maatte man efter Krigen anvende flere Legater, f. Eks. et af Dorthe Doctors Legater. I Midten af det 18. Aarhundrede var vistnok den nordlige af Bygningerne næsten fuldstændig falden sammen, saa at man maatte give Skolens Lærere Penge til Huslejhjælp i Stedet for de Kamre, de egentlig skulde have i Skolegaarden. Der indsamles i 1757 frivillige Gaver blandt Gejstligheden i Aarhus Stift til en ny Skolebygning Opførelse, og der indkom i alt 781 Rgsdl. 4 Mk. 4 β³⁾. Ved Hjælp af disse og en ved den baade dygtige og praktiske Rektor Jens Worm opsamlet Kapital paa 2200 Rbd. kunde man skride til Værket. Frans Murmester vil med sine øvrige Laugsbrødre paatage sig at nedbryde den gamle Skole »tillige med den halve endnu staaende Længde af Kammerne ud til Gaden« for 50 Rbd. Man havde helst bygget den nye Bygning langs ud med Gaden i 2 Etagere og der indrettet Bolig baade for Conrector og Hørerne,

1) Altsaa der, hvor Monumentet nu staar.

2) En ældre Rectorresidens maa være solgt før 1639, ti i dette Aar ejede Domkirken 400 Dl., »de Penge, som Rectors Residens var solgt for«.

3) Blandt disse indgik ogsaa 100 Rgsdl. fra Apoteker Selmer »for erholdte Privilegium«.

men det blev for dyrt. Man maatte nøjes med en Etage og en dobbelt Kvist, hvor der kunde blive et Læsekammer for Rektor, et for Conrector og et til Bibliotek — om et saadant engang kunde samles. I denne Skikkelse fuldførtes Bygningen 1765. Først i 1848—50 tog man fat paa at sætte en Etage til og bygge Gymnastikhus¹⁾.

Det kan slaas fast, at paa dette Sted har der været Latinskole i mindst 500 Aar. Kan Traditionen nu ikke have Ret i, at der før denne Tid kan have været Cartheuser-Kloster? Disse Munke kom jo hertil allerede 1169 paa Biskop Absalons Tid. Hvad der muligvis kunde tale noget for, at her har været Cartheuser-Kloster, er den Omstændighed, at der var to Bygninger. Det var nemlig en Ejendommelighed ved disse Klostre, at der var en Bygning, hvori Kamrene fandtes, og en anden, som laa ved Siden af Kirken, og som brugtes til Sammenkomster²⁾. Jeg skal forøvrigt villigt indrømme, at dette kun er et ringe Bevis for, at der her har været et Cartheuser-Kloster, det eneste i Danmark.

St. Clemens Kirke.

Hvorvidt den gamle Biskop Svend har haft Tanker om at opføre en ny Katedralkirke i Aarhus vides ikke. Der forlyder intet derom. Svend hørte til Udsønnernes Slægt, der maa have besiddet store Rigdomme i Østjylland, men af sit Arve- og Købegods skænkede han store Ejendomme i Djurs Sønderherred (Hyllested, Rosmus, Ørup, Attrup, Enegaarde, Hoed) til Øm Kloster, tilligemed Godset Karleby³⁾ (i Nørreherred ved Glæsvig). Der er ikke op-

¹⁾ I den Anledning blev Skolegyden noget udvidet, mod at Byen til Gengæld paatog sig at opføre en Mur ud mod Skolegyden og en lille Udbygning paa selve Skolebygningen.

²⁾ Jvnfr. Helyot, Kloster u. Ritterorden, 7. Bd. S. 444.

³⁾ Han siger, at dette Gods dog kun havde ringe Værdi, fordi det laa ved Stranden og var udsat for Hedningernes Strandhugst. Reg. I, Nr. 343—45.

bevaret noget om, at han har skænket Gaver til nogen Kirke i Aarhus. Der hvor nu St. Clemens Domkirke ligger eller nær ved laa dengang sikkert kun en ringe og forfalden Trækirke, som dog rummede St. Clemens Relikvier og — paa sin Kirkegaard — den hellige Niels' Grav. Den har været saa ringe, at Nikolaj-Kirken en Tid benyttedes som Katedralkirke.

Svends Efterfølger paa Aarhus Bispestol blev Peder Vagnsen eller Ingridsen, Kannik i Lund. Han hørte til en mægtig og berømt Slægt. Bedstefaderen (Peder Thorstensøn til Pedersborg (ved Sorø) var gift med Cecilia, Asker Rygs Søster. Moderen Ingrid eller Ingegerd var altsaa Søskendebarn til Absalon og Esbern Snare. Hun var to Gange gift, og en af hendes Sønner af første Ægteskab var Karl, svensk Hertug, en anden var Skjalm, der senere ogsaa blev Biskop i Aarhus. De førte et 8-eget Hjul i Sølv i deres Vaaben, hvilket ses af Malerierne i Sorø Kirke. I andet Ægteskab var hun gift med Vagn, som formodentlig var af en østjydske Slægt i nær Familie med Biskop Svend, maaske en Udsøn ligesom han, altsaa med en Klokke i Vaabenet ¹⁾. Baade fra Hviderne og fra Udsønnerne er der sikkert tilfaldet Peder sællandske og østjydske Ejendomme, han kaldtes ogsaa snart efter Moderen (Ingridsen) og snart efter Faderen (Vagnsen). I Sorø Kirke nævnes han som en af Kirkens store Velgørere ²⁾. Hans Hovedværk blev dog Grundlæggelsen af Kapitlet og Domkirken i Aarhus. I 1195 skænker han sine Bøger til den hellige Clemens til Brug for de tilkommende Præster i dennes Kirke, men forbeholder sig dog Værgemaal for dem indtil sin Død, efter hvilken de skulle opbevares i Kirkens Skab ³⁾. Det er ikke klart, om han tænker paa den St. Clemens Kirke, der den-

¹⁾ Udsønnernes Klokke førtes af Esbern Vagnsen i Aarhus Stift † 1268 og i 15. Aarhundrede af flere Medlemmer af Aarhus Kapitel og flere Stormænd i Stiftet (Rosenørn, Grev Gert, S. 219),

²⁾ >hujus domus benefactores præcipui<.

³⁾ >libros beato Clementi conferimus in profectum servientium in illius ecclesia ministrorum futurorum<. (Script. VI, 405).

gang var til, eller den vordende. Jeg er mest tilbøjelig til at tro, at det er den St. Clemens Kirke, som han alt dengang omgikkes med Tanken om at bygge. Hvorfor skulde han ellers foreløbig forbeholde sig selv Bøgerne? I Aaret 1203 skænker han derimod de oftere i ovenstaaende omtalte Ejendomme udtrykkelig til Kapitlet ved den hellige Clemens Kirke i Aarhus. Til selve Kirkebygningen skulde der ogsaa skaffes Penge. Derfor formaar han den gamle 92-aarige Pave Coelestinus III. til i Aaret 1197 at love alle dem, der i Danmark vilde støtte Kirkeopførelsen, 40 Dages Aflad. Det hedder i den pavelige Bulle¹⁾, »at Biskop Peder har bestemt, at der skal bygges en Katedralkirke af Sten, medens den i hans Forgængeres Tid kun har været af Træ. Dette koster imidlertid der i Landet meget Arbejde og mange Penge«. Rimeligvis har Peder ogsaa skænket af sin egen Ejendom til Bygningen, men herom haves der ikke Efterretninger. — I den sidste Del af det tolvte Aarhundrede banede et nyt Bygningsmateriale sig Vej her i Danmark. En Indskrift paa en Blyplade i Valdemar den stores Grav i Ringsted nævner udtrykkelig blandt denne Konges mærkelige Gerninger, at han »byggede Muren paa Danevirke og Taarnet paa Sprogø af brændte Tegl«. Det var rimeligvis en fra Nordtyskland indført Skik. Cistercienserne, »de hvide Munke«, byggede alt i 12. Aarhundredes Slutning Murstenskirker i Sorø og Esrom. I Aarhus var der ganske vist ingen Cisterciensere, men Biskop Peder stod ved sit Slægtskab med Hviderne i saa god Forbindelse med dem, at han let maa have fattet Ideen til at bygge St. Clemenskirken af Mursten. Maaske allerede 1197, ti om en Murstensbygning vilde Paven maaske nok have Anledning til at sige, at den særlig her i Landet ikke kunde opføres uden stort Arbejde og Bekostning. Brændingen af Stenene til Domkirken er maaske alt i hine Tider foregaaet i »Kirkens Teglgaard«, som laa der, hvor nu Knudrigsgade ligger. Det har formodentlig været et af de

¹⁾ Scriptores VI, 387.

første Teglbrænderier i Jylland, idet St. Clemenskirken vistnok er den første større Bygning, der er opført af Mursten i Nørrejylland. Datidens Mursten var som bekendt altid røde og ikke saa lidt større end Nutidens. De lagdes i et særegent Skifte (»Munkeforbandt«), nemlig to Stene paa langs og en paa tværs (»to Løbere og en Binder«). Til Kirkens Fodstykke har man dog her som andetsteds benyttet tilhugne Kampesten, ligeledes til Søjler, Søjlehoveder og lignende. De brændte Sten bleve hurtigt almindelige i Danmark, de vare jo ganske anderledes billige og holdbare i vort Klima end Kalk- eller Sandsten. De muliggjorde tillige en rigere Udsmykning af Baand og Buer. Men hvorfra kom Bygmestrene? Har det været Cisterciensere fra Sorø eller fra Frankrig? Der er dog et og andet i Kirkens første Anlæg, der tyder paa, at Englændere har været tilkaldte. — Vi ved saa lidt om Aarhus' Udseende i hine Tider, at vi kun vanskeligt kan anføre Grunde, hvorfor Domkirken just opførtes der, hvor den nu ligger. Paa nogle Steder har Byen vel strakt sig noget længer ud i Havet — dog næppe ret meget. Paa den anden Side ser den sydlige Del af Skolegade ud til at ligge paa et senere opfyldt Terræn. Strandbredden har maaske gaaet med et Sving der, hvor nu Teatret ligger, mod Nordøst, hvor en mindre Bakke sprang frem, ovenpaa hvilken Trækapellet med Hellig Niels' Begravelse og Olaikirken laa. Ved Stranden nedenfor Brinken lagde naturligvis Skibene til, og her var vel det egentlige Torv. Hvor mange af Byens Gader, der dengang har eksisteret, ved vi meget lidt om. Af Legendens om Hellig Niels synes det at fremgaa, at Trækapellet var særlig yndet af Byens søfarende Befolkning, som begravedes paa dets Kirkegaard, medens Olaikirken maaske har spillet en større Rolle for de norske Gæster. — Grunden, hvorpaa Domkirken tænktes opført, var god. Aarhus By ligger jo i Munden af en gammel Fjord. I Tider, da Havet stod højere end nu, dannede der sig i Fjordens Udløb en mægtig Sandbarre, og det er denne, der i Tiden kom til at danne en lav Bakke, som mange Aarhundreder senere var Byens

Værn mod Havet, der kun kunde naa at gøre sine nedbrydende Tendenser gældende, efterhaanden som det lykkedes det at æde sig ind i de marselisborgske Lerkliner. Hovedpunktet i Byen maa vi dog næppe søge her ved Stranden, men snarest der, hvor Vandvejen ad Aaen naaede op til Hærvejen ad Immervad og Brobjerg. Byen var vel Bispernes Residens, men de opholdt sig sikkert forholdsvis sjældent her. Ligesom Kongerne laa de stadig paa Rejse og nød deres Underhold rundtom i Stiftets Præstegaarde og Klostre eller paa deres Ejendomme. Fra saadanne Steder ere ogsaa i Reglen deres Gavebreve eller Befalinger udstedte. I Aarevis deltog de stundom i Krigene.

I Overensstemmelse med de kanoniske Regler skulde Kirken bygges i Øst og Vest, med Hovedalteret i den østlige Ende, saa at Præsten, naar han stod for Alteret, kunde vende Ansigtet mod den opgaaende Sol. Solen staar jo imidlertid kun ved Jævndøgnstider op lige i Østpunktet, og Kirkerne behøvede derfor ikke at ligge lige i Øst og Vest. Stundom lagdes de saaledes, at de pegede mod det Sted, hvor Solen stod op den Dag, der var Navnedag for Kirkens særlige Helgen. St. Clemenskirken blev ikke vendt mod det Punkt, hvor Solen staar op paa St. Clemensdagen den 23. Novbr., men snarere mod det, hvor den staar op ved Solhvervstiden paa Johannes den Døbers Dag. Hvad Grunden har været hertil, ved vi ikke nu, det kan være begrundet i de lokale Forhold. Da Gothiken med sine spidse Buer først begyndte at optræde i Frankrig netop omkring Aar 1200, har det selvfølgelig fra først af været Meningen at bygge en romansk Kirke. Under Bygningen, som stod længe paa, har Cistercienserne, som ikke uden Grund kaldes »Spidsbuens Missionærer«, formodentlig faaet Lejlighed til at gøre deres Indflydelse gældende og derved er St. Clemens bleven opført i blandet Stil.

Der er ingen Grund til at forkaste den almindelig antagne Tradition, at St. Clemens er grundlagt i Aaret 1201, Absalons Dødsaar, han døde i Sorø den 21. Marts. Grundstenens Nedlæggelse er rimeligvis sket paa St. Clemensdagen

den 23. November. Som Skik og Brug var, har man sænket tærningeformede Stene ned med indhuggede Kors, enten der hvor Højalteret skulde staa eller ved Kirkens Hjørner.

Det gik kun langsomt med Opførelsen af Kirken. Knud VI døde 1202 og hans Efterfølger, Valdemar II Sejer, var indviklet i stadige Krige. Korstogene til Østersølandenes Kyster lagde Beslag paa alle Landets Kræfter. 1204 døde Peder Vagnsen. Hvor han blev begravet vides ikke. Paa den langt senere lagte Ligsten over Absalon i Sorø Kirke ses to Biskopper ved Absalons Fødder. De skal forestille Peder og Skjalm, hans nære Slægtninge, men der forlyder intet om, at Peder er bleven begravet i Sorø ved hans Side. Langt senere ere Peders Levninger blevne optagne og nedlagte i en Grav ved Siden af St. Clemens Højalter. Her findes en muret Forhøjning, dækket af en sort poleret Marmorsten. Ved en Undersøgelse i 1830 opdagedes i et muret Rum under Dækstenen en Blykiste, som indeholdt Benene af et Lig, indsvøbte i Sølvbrokade. Paa Laaget laa en Blyplade med en Indskrift, der meldte, at i Aaret 1204 den 11. April døde Peder Vagnsen. Denne iøjnefaldende og fremtrædende Begravelse synes ikke at kunne være indrettet før Ombygningen af Koret, der skete i Slutningen af det 14. Aarhundrede, og det kan antages, at Peders Grav har været foran Højaltet i det gamle Kor, men ved Ombygningen er bleven forstyrret, og at hans Levninger da ere blevne anbragte i denne Forhøjning. Paa Blypladen findes Aarstallet for Døden angivet med mange ejendommelige Omskrivninger¹⁾, som meget minder om den kunstige Gravskrift, der fandtes paa Bo Magnussens Grav fra Begyndelsen af det 15. Aarh.

Efter Peder blev Skjalm, formodentlig hans ældre Halvbroder og Provst i Aarhus Kapitel, hans Efterfølger. Han har sikkert arbejdet meget for Kirkens Opførelse. Han

¹⁾ »Aar efter Herrens Byrd 1204, i det andet Aar af Kong Valdemars Regering, da Søndagsbogstavet var C, efter Skuddagen (?), i den 81de Indiktions syvende Aar, som havde 17 Epacter, da Maanen var i sin syvende Dag«.

skænkede Kirken alle de Grundejendomme, han ejede i Byen samt Gaarde i Aaby og Brændstrup med Skoven »Stath«, som han havde arvet efter sin Broder Jens Vagnsen. De 6 Kanniker bekræftede han i Nydelsen af de Indtægter, som Peder alt havde skænket dem, navnlig Bispetienden af Bispegaardene Terp, Vellev, Katstrup, Fjarstorp, Taastrup og Egaa¹⁾. De Gaver, der vare strømmede ind til Hellig Niels' Grav, havde man tidligere dels udlaant til Kongen og dels ladet gaa i Biskoppens Kasse. Herover fandt Skjalm sin Samvittighed betyngt, idet han forment, at han havde beholdt til sit eget Brug, hvad der egentlig tilkom Kirken. I den Anledning gav han til Kirkens Bygning Gods paa Sjælland, nemlig Valby Mølle, Næsby og Heininge (ved Slagelse). Den store Pave Innocents III formaaedes 1209 til atter at give 40 Dages Aflad til dem, der vilde hjælpe til Kirkens Opbyggelse; »der var begyndt paa en temmelig kostbar Maade«²⁾. Da Ebbe i 1215 blev Skjalms Efterfølger, overtog ifølge hans Anmodning Kronen ved en Herredag paa Samsø det ovennævnte sjællandske Gods og overdrog til Gengæld Domkirken den med store og vildtrige Skove bevoksede Ø Thunø³⁾, som saa i mange Aar vedblev at være Kirkens Ejendom. Nu blev det ogsaa bestemt vedtaget, at $\frac{2}{3}$ af Hellig Niels' Gaver henlagdes til Kirkens Bygning. Det varede dog ikke længe, inden Ebbe fik andet at bruge sine Kræfter til. I 1219 drog Kong Valdemar paa Tog til Estland med 1500 Skibe og maaske 160,000 Mand. Han led-

¹⁾ »Stath« er utvivlsomt Skoven ved Constantinsborg, som tidligere hed »Stadsgaard«. Rosenørn formoder, at Fjarstorp er en Fejllæsning for Statetorp eller Staustrup, som ligger lige i Nærheden, saavelsom Katstrup i Koldt Sogn. Registret til Scriptoris mener Fjerup i Nørager Sogn.

²⁾ Hertel skriver i den Anledning i sin Aarhus Domkirkes Beskrivelse I, S. 10, at Datidens Kristne »betlede for at kunne bygge og byggede for at kunne betle«. En højst mærkelig Misforstaaelse af Tidens Aand!

³⁾ Retten til Vrag paa Øen, en Ret, som Kongerne ellers holdt stærkt paa, blev ogsaa bortgivet til Domkirken. Som Vidner ved Skødningsen anføres bl. a. Dronning Berengaria og Palne Erkedegn i Aarhus.

sagedes af Biskopperne Niels af Slesvig og Ebbe af Aarhus som Kanslere. Det var disse to, der under Slaget ved Reval støttede den gamle Erkebiskop Andreas' Hænder, da han løftede dem til Himlen for at anraabe om Sejer for de Danske. Ebbe har vistnok efter Sejren gjort sin Indflydelse gældende. Domkirken, der byggedes ved Reval, blev en Frue Kirke ligesom den gamle Kirke i Aarhus, og Kong Valdemar maatte love ikke mere at »laane« af Hellig Niels Gaver. Ebbes Indtægter bleve sikkert ogsaa forøgede ved, at adskilligt af det Bytte, der tilfaldt Sejerherrerne i Estland, blev givet til hans Stift. En »Nicolaus danus de Arus« fik saaledes Tiendedelen i 3 Byer¹⁾.

Byggede man nu paa Domkirken? Næppe meget hurtigt. Ebbe efterfulgtes af en Række lidet betydelige Bisper, strenge Tider kom over Landet efter Kong Valdemars Tilfangetagelse, og endnu mere under Erik, Abel og Kristoffer. I Aarhus Kapitel var der flere Gange Strid. Biskop Peder Elafsen (1224—46) vilde ikke erkende Kannikernes Ret til at vælge nye Kanniker, og Striden herom blev saa hæftig, at Kapitlet klagede til Paven, og at Biskoppen satte dem i Band. Erkebiskoppen maatte i 1245 selv tage over til Aarhus med en Del Prælater og Kanniker for at mægle Forlig. Efter Biskop Peders Død 1246 stod Bispestolen ledig i 3 Aar paa Grund af indre Stridigheder i Kapitlet, indtil det lykkedes Peder Ugedsøn at blive Biskop. Da han døde 1262 var det atter umuligt at faa en Bisp valgt. Saa udnævnte Ærkebiskop Jacob Erlandsen Abbeden Arnfast i Ryd Kloster i Sønderjylland til Biskop i Aarhus, men Dronningen forkastede Udnævnelserne, fordi Arnfast var mistænkt for Deltagelse i Kongemord. Imedens søgte forskellige andre Bispeemner ved Nærværelse i Rom at sejre over Medbejlerne, og det lykkedes tilsidst Tyge for høj Betaling at faa Pavens Vielse. Han kom saa til Danmark 8. Septbr. 1262, og Udgifterne ved hans Romerrejse — 600 Mark Sølv — maatte Stiftet senere betale. Under saadanne Om-

¹⁾ Jvnfr. Rosenorn. Grev Gert, S. 250 o. flg.

stændigheder er det forklarligt, at der ikke kunde anvendes stort paa Domkirkens Bygning. Utvivlsomt har den dog været saa vidt fremmet, at den har kunnet benyttes til Gudstjeneste. Tyge blev indviklet i bitre Stridigheder med Øm Kloster, hvis Abbeder nægtede ham et Gæsteri, som han mente at kunne gøre Fordring paa. I den Anledning holdes der flere Gange Møder i Domkirken, f. Eks. i Febr. og Maj 1263. En Ridder Johannes Kanne, der var en Ven af Øm Kloster, bad nemlig Abbeden Bo om at følge med ham til Aarhus, for at han og andre Venner kunde prøve paa at stifte Forlig mellem Bo og Biskoppen. Der var mange gode Mænd komne sammen i Staden den Dag, den 24. Febr., men det kostede megen Møje at faa Biskoppen til at møde til Forlig. Endelig lykkedes det at bringe en Sammenkomst tilveje i et Kapel ved Domkirken. Her fremkom nu Tyge med svare Beskyldninger mod Bo og svor paa, at Arnfast havde været skjult i Øm, og at Munkene ved Biskoppens Besøg derude havde ringet med deres Klokke for at tilføje Tyge Overlast. Abbeden svor paa, at han aldrig havde set Arnfast, og at man aldrig havde tænkt paa at anfælde Bispen ude i Øm. Dernæst rejste han sig i Hæftighed, lagde sin Stola om Halsen og udtalte Forbandelse over dem, der i dette Tilfælde for med Usandhed. Nu opstod der en voldsom Bevægelse blandt de Tilstedeværende i Kapellet, alle for op og raabte i Munden paa hverandre, højest dog Biskoppen, som var rasende over, at nogen vovede at lyse Forbandelse over ham i hans egen Kirke. Adelsmændene maatte lægge sig imellem, og et Møde blev fastsat til den næste Dag ved Dover Kirke. Det er ikke her Stedet til at forfølge denne mærkelige Strid mellem Biskop Tyge og Øm Kloster videre, det anførte skal blot tjene til at vise, at i 1263 maa Domkirken dog alt have staaet nogenlunde færdig, hvilket flere Fundatser for nye Altere ogsaa vidner om. I 1306 tillader Kapitlet, at nogle Jorder i Omungersyssel, som i sin Tid ere skænkede til at lønne Præsten ved et Alter i Domkirken, mageskiftes med nogle, der ligge bekvemmere »for den

Kapellan, som nu skal betjene dette Alter«. I 1313 skænker Provst i Kapitlet Johannes nogle Ejendomme til Oprettelsen af et Alter for Maria, Katarina og Margrethe.

Nogen Tid herefter er Kirken helt eller delvis afbrændt, ti i Udtoget af et Brev, som Pave Johan XXII har udstedt 1330 om Domkirkens Reparation, hedder det, at Kirken ved en ulykkelig Hændelse er brændt for nogen Tid siden, og Biskop og Kapitel faar Tilladelse til at oppebære en Tredjedel af Kirketienderne i 5 Aar¹⁾.

Kirken er næppe brændt helt, ti endnu er der i Murene og Grunden tydelige Spor af den første Kirke, der er endog saa meget tilbage, at vi kan faa en ret god Forestilling om, hvorledes den har set ud.

Det har været en hvælvet, treskibet Basilika med Korsfløje af samme Udstrækning som den nuværende. Som Grundform for Bygningen har Kvadratet gjort sig gældende. Efter det kvadratiske Vaabenhus følger i Langhusets Midtskib tre Kvadrater af samme Størrelse, og i Krydsningen af Korset haves det femte. Sideskibenes Længde i Koret er lig 2 Kvadratsider. Korsskibets Længde er nøjagtig lig tre Fjerdedele af Langskibets. Sideskibenes Bredde det Halve af Midtskibets. Det er ikke, fordi der er noget usædvanligt i dette Grundanlæg, at jeg anfører det, men fordi det tyder hen paa, at Udstrækningen og Leddelingen af den oprindelige Kirke har været den samme, som i den senere opbyggede. Derimod har den oprindelige Kirke været helt romansk. Gennemgaaende har den sikkert været omtrent $\frac{1}{3}$ lavere end den nuværende.

Midtskibet har paa hver Side haft otte rundbuede Arkader ind til Sideskibene. Hveranden Arkadepille var forstærket, for at bære de 3 Fag Krydshvælvinger. Højkirkens rundbuede Vinduer vare grupperede to og to i hvert Hovedfag. Til disse svarede Vinduer i de temmelig lave Sideskibe.

¹⁾ At Kirken har været brændt 1325, derpaa tyder maaske det, at et Dokument i dette Aar er udstedt »i St. Clemens Sakristi, det vil sige i Kapitelhuset«. (Scriptores VI, 502.)

Helt forskelligt fra det nuværende har Koret været. Sideskibene har ganske vist fortsat sig som Sidekor helt ud til Kirkens østre Ende og aabnet sig ind til Højkoret med 3 runde Buer, men Afslutningen mod Øst har muligvis været tilvejebragt ved en halvrund Udbygning (Apsis)¹⁾. Korsfløjenes Gavle have haft høje, rundbuede Vinduer og Sidemurene hver tre lavere. Kapellerne i Hjørnerne mellem Korets Sideskibe har sikkert været til Stede fra første Anlæg og haft halvrunde Afslutninger mod Øst²⁾, og muligvis har der i Stedet for de to ydre, meget senere opførte Kapeller, ogsaa været Apsider, der knyttede sig til Korsfløjenes Sidemure. Kirken har altsaa mod Øst været afsluttet med 3 eller 5 saadanne Apsider, et højst ejendommeligt Anlæg, hvis Forbillede siges nærmest at maatte søges blandt de engelsk-normanniske Kirker³⁾.

Midtskibet har vistnok været adskilt fra Korsskæringen ved en Skranke med Granitsøjler. I Korsfløjenes Indre ses endnu Resterne af den gamle romanske Kirke, dels i de skønne, runde Arkader, der føre ind til Kapellerne og dels i det paa 2 Granitpiller hvilende Galleri, som findes indenfor den nordlige Gavl. Det ovenover værende mindre Galleri er derimod af nyere Oprindelse.

Det siges almindeligvis, at det var Biskop Peder Jensen Lodehat (Jernskæg), Bisp i Aarhus 1386—95, som tog fat paa Domkirkens Ombygning. Det turde dog være muligt, at Ombygningen er begyndt tidligere, men Peder har vel drevet paa den med mest Energi⁴⁾. Baade Langhusets og Korsfløjenes Ydermure, som vare skaanede af Ildebrande, bleve styrkede og forhøjede, og paa den gamle romanske Fod

¹⁾ En anden Mulighed er Cisterciensernes kvadratiske Kor.

²⁾ Ved en af Worsaae foretagen Udgravning i 1868 fandtes Fundamenterne af det nordlige Kapels Apsis.

³⁾ Aarb. f. nord. Oldk. 1895, S. 241.

⁴⁾ At de kirkelige Stridigheder her i Landet og Dyrtiden med den sorte Død har virket hæmmende paa Domkirkens Genopførelse følger af sig selv.

byggedes Arkadepillerne ligeledes op til større Højde. Alle Hvælvinger, Arkader og Vinduer bleve nu spidsbuede. Det var dog navnlig Koret, som fik et helt nyt Udseende. Højkoret afsluttedes med en halv Sekskant, Sidekorene med lige Mure; Sidekorene fik samme Højde som Højkoret, fra hvilke de skiltes ved mægtige Piller. Det blev en lys, gotisk Kirkehal, hvis Mage ikke findes i nogen anden nordisk Kirke. Korets Ydermure deltes ved Støttepiller i 4 slanke Fag, som foroven afsluttedes ved Spidsgavle med Blendinger¹⁾. Baade mod Øst, Nord og Syd indsattes pragtfulde, høje Vinduer. I Hjørnerne mellem Højkorets og Sidekorenes Afslutninger opførtes to runde Taarne, hvorved der bødedes paa den noget fattige Østmur²⁾.

Biskop Peders Efterfølger, Bo Magnussen (1395—1423), byggede det store Kapel Nord for Taarnet ved Kirkens Vestside³⁾, og under ham blev Kirkebygningen understøttet ved rige Gaver af Dronning Margrethe. Biskop Jens Iversen Lange († 1482) genopførte det gamle, mægtige Taarn og Kapellet Syd derfor⁴⁾. Taarnet, som skal have haft et Spir, der hævede sig til 340 Fods Højde⁵⁾, prydede han med St. Clemens Anker og sit eget Vaaben med de tre Roser. Kapellet indviedes til vor Frue. Samtidig sørgedes for en mere pragtfuld indre Udstyrelse. Jens Iversen skænkede

1) I Korets Ydermure indmuredes en Mængde Granitkvadre og Overdelé af rundbuede Vinduer. De kan ikke skrivne sig fra den gamle Kirke, men fra en eller anden nedbrudt Kirke. Efter den sorte Døds Tider nedbrødes jo mange Kirker rundt om i Landet.

2) En lille Oplysning om Kirken haves i et Dokument fra 1360, hvorved Stig Andersen til Bjørnsholm grunder et Jomfru Maria Altar »in medio pavimenti exterioris sub penultima testudine«, d. s. »midtpaa Gulvet i den ydre Kirke under den næstsidste Hvælving«. 1359 indstiftes en daglig Morgenmesse for »St. Clemens Altar ved Siden af Indgangen til Koret«. Dette Altar har været det saakaldte Sognealtar, der i gamle Kirker laa ved Siden af Opgangen til Koret.

3) Det indviedes til Trefoldigheden, St. Jacob og St. Agnes.

4) Helliget Jomfru Maria. Et andet Altar sammesteds kaldte han Ihrim-Jerusalem.

5) Nannestad siger i Hil. Aarh., at det havde en Højde af 340 Alen, hvad der i hvert Fald maa være en Fejltagelse.

1479 den skønne Altertavle¹⁾; Kroningen af denne skænkedes 1514 af Biskop Niels Clausen, som siges at være afmalet derpaa²⁾. Ogsaa den store, syvarmede Lysestage er skænket af ham. Den pragtfuldeste af hans Gaver var dog det store Pulpitur, som han lod opføre ved Indgangen til Koret, og som sprang 4 Alen frem i Korskirken og hvilede paa lave Granitpiller. Af dette Pulpitur, der nedbrødes 1775, giver Hertel en Beskrivelse efter en Tegning, som han siger at have været i Besiddelse af. Midt paa det fandtes en firkantet Udbygning, udenpaa hvilken Kristus, Maria og Døberen Johannes vare afbildede i rigt forgyldt Træskærerarbejde. Paa Siderne fandtes 12 Helgenbilleder og ovenover Stensøjlerne 4 store Træfigurer forestillende de 4 store Kirkefædre (Augustinus, Ambrosius, Gregorius og Hieronymus). I Katholicismens Tid benyttedes Pulpituret til de aarlige Banlysninger af de halsstarrige Syndere i Menigheden samt formodentlig ogsaa til Kirkesang o. lign. Da denne Pragtbygning blev nedreven, foreslog den kgl. Bygmester, at den skulde flyttes hen over Korsfløjens sydlige Indgang. Dette skete desværre ikke. Alt det smukke Snitværk, som prydede Ciborierne, hvori Billederne stod, er vistnok ødelagt. Af selve Billederne ere nogle bevarede. De 4 Kirkefædre staa endnu ovenpaa Gitteret ved Indgangen til Koret, og nogle andre Helgenbilleder have været opstillede paa Vindfanget udenfor Kirkedøren i Vaabehuset (!). At Udsigten til Højalteret skjultes, var ikke stødende for den katolske Opfattelse. I de gamle Kirker fandtes jo det egentlige Sognealter udenfor Koret ved Siden af Indgangen til dette. Til Højalteret nærmede Menigheden sig i Almindelighed ikke.

¹⁾ Udført af Bernt Notke fra Lübeck.

²⁾ Som Altarbord anvendtes en gammel Ligsten over Biskop Jens Assersen († 1306). Jvnfr. Aarb. f. nord. Oldk. 1887, S. 113. Det kan tænkes, at hans Grav er bleven forstyrret ved Ildebranden. Ligstenen er forsynet med indhuggede Kors i Hjørnerne, hvilket bestemt tyder paa, at Alterbordet er brugt til Relikviegemme. Om dette nogensinde er undersøgt, ved jeg ikke. Mon St. Clemens eller Hellig Niels Levninger ikke skulde findes her?

Jeg vilde ønske, at jeg kunde ende Domkirken Historie med dens Fuldførelse kort før Reformationen. Ingen Kongers Ben hvilede i den, ingen store historiske Begivenheder havde fundet Sted indenfor dens Mure, men den stod som et pragtfuldt, helstøbt Symbol paa »Ecclesia triumfans«, paa Kirkens Sejer ved den store Gejstligheds Magt. Hvorfra vare Midlerne komne til dens Opbyggelse? Fra Gejstligheden og de frommes Ofre. Naar vi tage i Betænkning, at Kirkebygningen har staaet paa i henved 300 Aar, saa vil det forstaaes, at selv et mindre aarligt Bidrag kunde blive til noget betydeligt.

Ganske anderledes gik det efter Reformationen. Bispens og Kapitlets Rigdomme svandt ind, og Kirken kunde ikke mere vente Hjælp fra den Side. Den var henvist til de faa Jordejendomme, den havde beholdt, eller som efterhaanden — men kun sjældent — tilfaldt den ved testamentariske Bestemmelser. Indtægter maatte skaffes ved Betaling for Begravelser, Ringning med Klokker og lign. Men hvad der var værre, Forstaaelsen af Kirkebygningen gik tabt. Symbolikken blev efterhaanden fremmed. En saadan gammel katolsk Domkirke er selvfølgelig i den Grad vokset ud af den katolske Aand, at den ikke i en Haandevending kan blive protestantisk. Det var ikke Vandalisme, Billedstormerne forøvede i sin Tid, det var let forstaaeligt Udslag af Følelsen af, at Kirken maatte grundig forandres for at passe til den protestantiske Aand. Det var ikke saa underligt, at man i sin Tid tænkte paa at lade Kapellerne nedrive. Hvad er de nu? mørke, tomme, uhyggelige Udbygninger. Men i den katolske Tid, da de vare fulde af Altare, da Vokslysenes Skær faldt fra dem ud i Kirken, da Røgelsen svævede i lette Skyer under deres Lofter, mens Præsternes Messesang tonede ud aarle og silde, hele Dagen igennem, saa fra et Kapel og saa fra et andet, da var der Mening i dem. Den store, vide Gulvflade, hvor Menigheden kunde knæle, mens de prægtige Processioner skrede forbi, dækkedes efter Reformationen af grimme Stole, hvor Menigheden knapt kunde sidde, end mindre knæle, og bag

hvilke Pillernes Fodstykker gemtes. De brogede Malerier paa Væggen overkalkedes, de farvede Ruder erstattedes af halvklare Glas eller ogsaa tilmuredes Vinduerne halvvejs; i Stedet for Altarskabene med deres jærnesbeslagne eller udskaarne Døre kom der gabende, betydningsløse Huller i Murene. Epitafiernes Tid begyndte, disse skrækelige Epitafier med deres uhyggelige Malerier og stilløse Rammer. I Stedet for at henvises til Sidegange og Kapeller, hængtes de ostentativt op langs Kirkens Midtergang ligesom Skilte paa et Marked. Forfatteren heraf er Protestant med Liv og Sjæl, men netop derfor staar det ham klart, hvor lidet den protestantiske Aand passer til disse gamle Kirker.

Og dog — vi kan ikke andet end elske dem. De har givet Ly til en Fromhed og en aandelig Trang maaske langt stærkere end vor Tids. Lad være, at Præsterne i gamle Tider holdt deres 3—4 Timers Prædikener for en halvsovende Menighed, som kun engang imellem oplivedes ved Kvindernes Strid om, hvem der var fornemmest nok til at have Ret til at sidde yderst i Stolene, det var dog det eneste Sted, hvor der dengang løftedes i Sjælene. Her sad man saa godt, under Fødderne hvilede Levningerne af de salige Forfædre. Man kunde sidde ovenpaa sin Bedstefaders og sine Forældres Begravelse. Oppe under Hvælvingerne kunde man lige skimte Vorherre og hele hans hellige Engleskare, og midt imellem stod den gode Præst, der kunde tale saa kraftigt baade til Vorherre, Menigheden og de salige Forfædre. Og hver Tid prydede Kirken paa sin Maade. Foruden Epitafierne i alle Stilarter, lavede man snart snørklede Gavle og snart Trappegavle. Snart rev man lidt ned og snart byggede man andet op i en anden Stil. Saa trængte man til fri Udsigt og rev Biskop Niels Clausens Pulpitur ned, saa byggede man smaa Fuglebure op i Arkaderne og kaldte dem Pulpiturer, saa satte man højt Spir paa Taarnet og saa satte man et lavt, saa syntes man, at et Par smaa byzantinske Løgkupler kunde passe paa Peder I.odehats smaa Taarne, kort sagt, Kirken blev en Slags Slægtebog, hvor hver Slægt havde beskrevet en Side og mældt om sin

Fødsel, sin Smag, sit Ægteskab og sin Henfart. Det var ikke mere de store fornemme Bispers Kirke, det blev det lille Samfunds store, rummelige Forsamlingshus og Familiebegravnelse.

Ogsaa vor Tid har skrevet paa sin Side af Bogen. Det man har skrevet, er Pietet for Forfædrenes Værk. Man har søgt at genfremstille den gamle Kirke. Men hvilken? er det Peder Vagnsens eller Peder Jensen Lodehats? ja, det ved man jo ikke saa lige, men man har gjort det med Pietet, om end Hensynene til den misforstaaede eller glemte Symbolik ofte ere tilsidesatte for de arkitektoniske. Men har Restaurationen gjort det lettere for Menigheden at sætte sig ind i den gamle Kirkes Storheds Aand? Har Korset med sine Arme mod Nord, Syd, Øst og Vest, den store Omgang gennem Sideskibene og Koromgangen, der er ligesom Rejsen gennem Livet, Gangen fra Vest mod Lyset i den høje Hal i Øst, de gotiske Hvælvinger, der ligesom tvinge Sjælene til at løfte sig mod det højeste, er alt dette blevet mere levende i Menighedens Aand end før? Ja det maa den svare paa i sin egen Samvittighed. For kort Tid siden fyldte Kirken sine syv Hundrede Aar, men ubemærket gled Dagen forbi, selv ikke med det mindste Ord mindedes Højtiden.

Aarhusgaard.

Hvor de første Biskopper og Præster har boet i Aarhus, vil næppe kunne oplyses. Iøvrigt førte Biskoppen jo et stadigt Vandreliv. Hans Missionsvirksomhed var jo betydelig og optog den væsentligste Del af hans Gerning. Talrige Kirker byggedes rundt i Landet, som skulde indvies og tilses. De ved Bispesædet oplærte Præster skulde prøves og anbringes, og Forholdene i deres Præstekald ordnes. Bispens Indtægter bestod nærmest af den »Gjaf«, det vil sige frivillige Gave, der ydedes ham af Menighederne og af det Underhold, Præsterne maatte give ham, samt Betalingen for Kirkeindvielsen. Først efterhaanden fik Bispens Jordegods ved Sjølegaver eller ved at rige Stormænd kom til at beklæde Bispesæderne og overlod deres Ejendomme til Embedet. Endelig maa det erindres, at før det 13. Aarhundrede var Bispens tillige Krigsmand, saasnart Leding udbødes, maatte han støde til Hæren med saa mange rustede Mænd som muligt. Der var ikke megen Tid til at dvæle i fredelig Ro i en Bispegaard.

Alt dette forandredes dog efterhaanden i det 12.—13. Aarhundrede. Ved Oprettelsen af Domkapitlerne blev Bispedømmernes Styrelse ganske anderledes centraliseret end før, fra at have været gejstlig Kriger blev Bispens gejstlig Politiker, der med sin Stab af Prælater og Kanniker fra sit faste Sæde søgte at gribe ind i ikke blot Stiftets, men ogsaa i hele Landets Styrelse. Store Jordejendomme opdyrkedes

og Gaarde indkøbtes rundtom, hvorved Indtægterne steg efter en rivende Maalestok. Domkirkerne opførtes, og Bispen følte Trang til at rejse sig selv en Borg ved Siden af, saa meget mere som det ofte kunde være nødvendigt for ham at værge sig mod Borgere og Bønder, som ikke godvilligt vilde lægge det gejstlige Aag paa sine Skuldre.

Den første Bispegaard her i Aarhus som Historien mælder om, maa være opført Nord for Domkirken i det 13. Aarhundrede paa den Tid, Domkirkens Korsfløje bleve byggede. Det romanske Galleri, som findes i den nordlige Korsfløj, har nemlig været bestemt til at danne Vej for Bispen, naar han fra sin Gaard gik over i Kirken. Bag Galleriet førte to rundbuede Aabninger, — man kan endnu tydelig se Tilmuringerne af dem i Gavlen, — ind til en storslaaet Arkadegang, der hvilede paa tre Buer, der bares af seks fritstaaende, murede Piller. Den stødte op til de to østligste Fag af Bispegaarden, som strakte sig i Øst og Vest omtrent der, hvor nu den forrige Stiftsprovstebolig er, men længere fremme mod Gadelinjen. Det er naturligvis muligt, at Bispegaarden kan have været bygget før Domkirkens Korsfløje, men hele Anlægget synes at have dannet en saadan Helhed, at det maa antages for rimeligt, at alt er bygget paa samme Tid.

Uagtet denne, den ældste Bispegaard, først blev nedbrudt 1765, har det ikke været mig muligt at opspore noget om, hvordan den har set ud. Jeg maa holde mig til Hertels sparsomme Oplysninger¹⁾. Han fortæller, at han som Skolediscipel har kendt den nøje, men siger kun, at den var grundmuret og havde to Etager. Han siger ogsaa, at Buegangen var omtrent 16 Alen lang, havde Vinduer til begge Sider og var belagt med Bly.

Efter Reformationen tabte denne Buegang og Galleriet al Betydning; Trappen, der fra Galleriets vestlige Ende førte ned i Kirken, blev nedbrudt, og selve Buegangen forfaldt. I 1660 ansøgte Biskop Brochmann Kong Frederik

¹⁾ Hertel, Domk. Beskr. I, 54.

III om Tilladelse til at maatte lade den nedrive, hvad han ogsaa fik. Tømmeret og Stenene bleve 1661 anvendte til Udvidelse og Forbedring af den lutherske Bispegaard Syd for Kirken¹⁾. En Egetræs Dør med Stenramme blev ved den Lejlighed indsat i det næstsidste Fag af den gamle Bispegaards nederste Etage. Den daglige Indgang laa derimod omtrent der, hvor endnu den østlige Indgang til forr. Stiftsprovstebolig er. Buegangen kan endnu tydeligt ses paa det gamle Maleri af Aarhus, som hænger i Musæet, og som altsaa derved viser sig at være ældre end 1660.

Hvad blev der nu af denne ældste Bispegaard efter Reformationen. Den omtales ikke før henimod Midten af det 17. Aarhundrede. Det er dog muligt, at det er den Gaard, der nævnes 1661 i en Beretning om Byens Tilstand, og hvori det hedder »Borgmester Anders Lydrichsen, en Del af Aarhus Bispegaard (En dansk Skolemester iboer).«²⁾ Omtrent 1670 ejedes den af Sognepræsten ved Domkirken, Mag. Claus Andersen Trondhjem († 1684)³⁾. Vel havde Sognepræsterne faaet Sacristiae Præbende med den dertil hørende »Residens« paa Skolegade (nuv. Nr. 9) anvist efter Reformationen, men denne Præstegaard blev snart saa vanrøgtet og forfalden, at Præsterne ikke mere kunde bo der, men lejede den ud til fattige Folk for 4 Rbd.⁴⁾ Mag. Rhuman, Claus Andersens Forgænger, boede i en af de gamle Kannekegaarde S. for Kirken, og Cl. Andersen har maattet købe eller leje den gamle Bispegaard. Efter hans Død ejes den af Stud. theol. Erdtmann Rhode, som sælger den til

1) Herom meldte en Indskrift paa dennes nordlige Side. Indskriften forsvandt ved en senere Reparation.

2) Borgmester And. Lydrichsen var Ridefoged paa Aarhusgaard.

3) Født i Norge. Han laa i svare Stridigheder med de andre Præster ved Domkirken om Embedsindtægterne. Paa Christian den 5.s Befaling maatte Stiftamtmanden, Erik Rosenkrantz og Biskop Erik Grave lægge sig imellem og faa Striden bilagt. (Nannestad, Hilaria S. 174).

4) 1720 sælges den ved Auktion til Jens Olufsen Skødstrup. Der var 9 Fag Hus og N. for den en lille Gyde, som løb ned til Havet. (Nannestad, Hilaria, S. 202).

Jomfru Agathe Rodsteen. Af Skødet ses, at Grunden strakte sig helt hen til Mejlgade. Den næste Ejer er Sognepræsten Mag. Ludvig Pontoppidan († 1706).¹⁾ Hans Enke Else Spend lader den ved Avktion 1709 sælge til Efterfølgeren, Mag. Laurits Thura. Han blev Biskop i Ribe 1713. Gaarden blev 1730 solgt til Borgmester Christen Basballe; ved Avktion 1733 kommer den med tilhørende Frugthave i Stiftsprovst Nannestads Besiddelse²⁾. Ved sin Forflyttelse skænkede han Gaarden, som han havde ladet sætte i god Stand, til sine Efterfølgere i Embedet, og fra nu af bliver den altsaa Stiftsprovstebolig. Efterfølgeren, Dr. Christian Pontoppidan (Søn af ovennævnte Ludv. P.) lod i Gaardens største Værelse ophænge en stor Tavle til Minde om Nannestads Gave. I Stiftsprovst Peter Monrads Tid blev saa endelig Gaarden nedrevet 1765 og den nuværende Gaard opført. Denne havde dengang en lang, lav Sidelænge, som strakte sig ind paa det nuværende Raadhus Grund.

Nannestad siger i sine »Hilaria«, at den Stiftsprovstebolig, som han ejer og beboer, kun er en lille Del af den gamle Bispegaard, som nærmest kan lignes ved et Slot. Det var ogsaa rigtigt, den ovenomtalte Bispegaard var den ældste, men Vesten for den laa en mægtig 3 Etages Bygning i Syd og Nord paa den Grund, der nu indtages af Nationalbanken og Hotel Cimbria. Dette var den rette »Bisgaard« eller »Aarhusgaard«. Hertel mener, at den er bygget i det 14. Aarhundrede, fordi Bisperne fandt den gamle for lille. Hvorpaa han støtter sin Talangivelse, ved jeg ikke, jeg antager det dog for rimeligt, at Opførelsen kan have fundet Sted i 14. Aarhundredes Slutning samtidig med Domkirkens Ombygning. Paa gamle Malerier af Aarhus ser man tydeligt denne store Gaard, der havde en Længde af 73 og en Brede af 16 Alen. Den maa have strakt sig lige fra Rosens-

¹⁾ I denne Stiftsprovstebolig fødtes vistnok 1698 den berømte Erik Pontoppidan, † 1764.

²⁾ Ligesom Cl. Andersen en født Normand. Han blev Stiftsprovst 1732 og var gift med Martha Vissing, en Datter af Ejeren af Aarhus Mølle. 1748 blev han Biskop i Trondhjem. Forfatter til Hilaria Aarhusiensia.

gade (hvis østl. Del i gamle Dage hed »Bag Bisgaard«) og ud til Domkirkegaarden. Øst for den laa der en Borggaard, formodentlig med mange mindre Bygninger. Hovedindgangen til Borggaarden har vist været fra Rosensgade. Denne Gades Navn kan maaske skrive sig fra en Blomsterhave (Rosen-gaard), som engang har ligget Vest for det store Hus. Nederst i dette var der høje, hvælvede Kældere. I de store Sale og mørke Kamre i de andre Stokværk har det 15. og 16. Aarh. rige Bisper: Bo, Ejler Stygge, Jens Ivarson Lange, Niels Clausen og Ove Bilde ført deres Stormandsliv omgivne af Skarer af lavere Gejstlige, Lensmænd, Høvidsmænd og Tjenere. Her beværtede de Konger og Dronninger, naar disse, hvad ofte skete, droge gennem Aarhus, og herfra var det ogsaa, at den sidste katolske Biskop Ove Bilde drog bort for at fængsles den 10. Septbr. 1536 i Roskilde. Reformationen kom, de biskoppelige Ejendomme inddroges af Kongen, og den gamle Bispegaard blev Sædet for de kongelige Lensmænd og blev nu kaldet Aarhusgaard.

Vi har ikke nogen nøjagtig Fortegnelse over, hvilke Ejendomme der laa under den aarhusianske Bispestol, men de have været meget store, ti denne Bispestol var en af de rigeste. I 1524 kan Bispens aarlige Indtægt af hans Mensalgodser anslaaes til omtrent 2700 Mk. eller 3600 Td. Korn¹⁾. Desuden var Biskoppen kongelig Lensmand i flere Herreder og enkelte Klostre. Til Tider havde han adskilligt Gods i Pant, f. Eks. Aarhus By. Samtidig med, at Rigsraadet samtykkede i Biskoppernes Fængsling, bevilgede det, at Bispernes Ejendomme skulde lægges under Kronen, hvilket straks udførtes, ti samme Dag, Fængslingen skete, fik de kongelige Høvidsmænd rundt om i Landet Befaling til at overtage de bispelige Gaarde og optage Inventarium over det der forefundne Gods²⁾. Det biskoppelige Gods i Aarhus Stift er formodentlig overtaget af Høvedsmanden paa

¹⁾ Kr. Erslev. Konge og Lensmand XXXVI.

²⁾ Ved Inddragelsen af Biskoppernes og Klostrenes Ejendomme blev Kronens Gods omtrent tredoblet. Kr. Erslev, Konge og Lensmand, S. 110.

Skanderborg¹⁾, Mogens Gø. Man skred nu til Oprettelsen af nye Len, hvoraf hvert i Reglen indeholdt baade ældre Krongods og Bispegods. Til det nye Aarhusgaards Len henlagdes 1536 Hasle, Vesterlisbjerg, Støvring, Onsild, Nørhald, Hads og Ning Herreder. Heraf tilhørte Hasle og Vesterlisbjerg Bispestolen, Hads Herred havde Ove Bilde haft i Pant, de øvrige havde ligget under Skanderborg som Krongods. Under Lenet hørte i det 16. Aarhundrede al Landejendom, som ikke tilhørte Adelen. Købstæderne laa derimod, i alt Fald i Begyndelsen, umiddelbart under Kronen. Lensmanden skulde »holde Bønderne ved Lov og Ret« og tage dem i Forsvar mod Forurettelser; han skulde holde Godset i Hævd, maatte ikke forhugge Skovene, skulde opkræve alle Skatterne, sørge for, at de kgl. Forordninger efterlevedes osv. Lensmanden paa Aarhusgaard var tillige Stiftslensmand, det vil sige, han skulde oppebære og bestyre Indtægterne af alle de enkelte Kirkers og Præsters Gods i Stiftet og sørge for de gejstliges Underhold. Endogsaa »Superintendenterne«, de nye lutherske Biskopper, skulde have deres Indtægter udbetalte af Stiftslensmanden. Lenets vigtigste Indtægter var naturligvis Landgilden. Hvad der kunde komme ind ved Sagfald, Oldengæld o. lign. var uvist.

Naar Lenet var givet paa Regnskab, — og det var efter 1548 Tilfældet med Aarhusgaards Len, — var Lensmanden kun at betragte som en kongelig Embedsmand. Han kunde nærmest sammenlignes med Nutidens Amts- og Godsforvaltere, og Kongemagten tog sig vel i Vare for at gøre Lensmændenes Magt større. Tværtimod, den søgte at forøge Regnskabslenenes Antal. Hvordan saa end Lensmanden var stillet, Rostjeneste skulde han gøre, det vil sige, naar Kongen bød, møde som Anfører for et vist Antal veludrustede Ryttere. Det var egentlig denne Tjeneste, der gjorde ham til noget mere og fornemmere end de andre Kongetjenere, idet Krigens Gerning jo fra Arilds Tid har

¹⁾ Skanderborg havde Biskop Niels Clausen haft som Len indtil 1516.

været betragtet som noget mere udmærket end anden Gerning.

I Stedet for Biskoppen fik Aarhus altsaa efter Reformationen en saadan højere Embedsmand til at bo i sin Midte. Bispnen havde i sin fyrstelige Embedsbolig jævnlig betragtet sig som en af Kongen uafhængig Magthaver. Havde han end formelt ikke noget Herredømme i Kongens By, er der vel ikke Tvivl om, at han har forstaaet i mangfoldige Ting at gøre sin Indflydelse gældende enten med Læmpe eller rent ud med Magt. Nu kom der en langt mindre mægtig kgl. Embedsmand, men en Mand, der stod Kongen nær og i de fleste Tilfælde har haft hans Øre. Der kan ikke tvivles om, at Købstaden, naar den henvendte sig til Kongen, og det gjorde den jo ofte, maatte sikre sig velvillig Stemning hos Lensmanden. Kongen kom jo hyppigt til Byen, hvert Aar eller hvert andet, og saa nød han Gæsteri hos Lensmanden, som skulde indkræve det dertil fornødne hos Borgerne. Just efter Reformationen begynder vi at træffe kongelig Udnævnelse af Borgmestrene i Aarhus, og efterhaanden har vel Kongen forhørt sig hos Lensmanden om, hvem der var mest skikket til dette Embede. Det rigtige gamle Faamandsstyre i Købstæderne taber sig efterhaanden. Kongens og hans Lensmands Indflydelse bliver større og større. I 1547 befaledes det Lensmændene at have »Tilsyn« med Købstæderne. De skal paase, at Øvrighed eller Borgere ikke forurettes, at Kronens Rettigheder ikke forsummes, at Byskatten indbetales, at Byfogden aflægger Regnskab osv. Da dette »Tilsyn« formodentlig ikke har frugtet, og da der flere Steder var stor Strid mellem Øvrighederne og Borgerne, bliver der 1561 udstedt Befaling til Lensmændene, at de skulle have de nærmest liggende Købstæder i Forsvar, da der indløber saa mange Klager »over Uenighed blandt Borgerne«. Lensmændene skal have Tilsyn med Borgmestre, Raadmænd og Byfogder og med, at Borgerne skikke sig tilbørligt mod Øvrigheden, de skal sørge for, at der indsættes dygtige Folk til Øvrighedspersoner. Borgerne skulle henvende sig til Lensmanden med

deres Klager. I Aaret 1563 skriver Kong Frederik II til Lensmanden paa Aarhusgaard, Jens Juel, at han skal tilsige Øvrighed og menige Borgere i de Købstæder, »han i Befaling haver«, at de ikke maa udføre Korn og Øksne til Tyskland¹⁾. Dette Brev findes i Aarhus Magistrats Arkiv, og maa altsaa være sendt fra Lensmanden til Byens Øvrighed. Medens der i Byens Arkiv findes mange af Kongens Embedsmænd udstedte Kvitteringer for den aarlige Skat før Reformationen, findes der ingen efter denne, et Bevis paa, at Indbetalingerne ere skete paa anden Maade, om det end ikke deraf kan ses, om Lensmanden har modtaget Skatten.

Den første Lensmand paa Aarhusgaard var Peder Ebbesen Galt, Rigens Raad, Herre til Tyrrestrup og Birkelse, Lensmand paa Lundenæs. Af hans Instruks og Bestalling, udstedt 27. Novbr. 1541, ses, at Kongen holdt en Gaardskriver paa Lenet, som skulde modtage al Aarhusgaards Indtægt, gøre Kongen Regnskab derfor og lade forvare baade Korn og Fetalje. Denne Gaardskriver skulde P. Ebbesen blot have Tilsyn med. Paa Aarhusgaard skulde Lensmanden holde bemeldte Gaardskriver med en Dreng (∴ Kontorist), en Kældersvend, som varer al Fetaljen, 2 Kornkastere, en Kok og en Portner. Han skulde desuden paa sin egen Kost og Løn lade drive Aarhusgaards Avl, han skal stalde 150 gode Staldøksne paa Ladegaarden, indtil Kongens Rentemester hvert Aar sælger dem, han skal holde Kongens Stald under Tilsyn og indsætte Føler og Føl paa Ladegaarden og lade dem røgte og vare. Til sit eget Underhold skal Peder Ebbesen have alt, hvad Aakær Gaard indbringer og Halvdelen af Aarhusgaards, Isgaards og Aakær Lens Sagefald, Gaardfæstning og Oldengæld. Derimod maa han ikke understaa sig til at — jage i Kongens Ene-mærker eller fredede Steder eller ødelægge Adelvildtet²⁾.

Peder Ebbesen var en af Rigets mægtigste Adelsmænd.

¹⁾ Hübertz I, 175.

²⁾ Kancelliregistranterne.

Han havde ligget i en voldsom Strid med Christjern II, der havde berøvet ham et fyensk Len, og hørte derfor til denne Konges bitreste Fjender. Under Grevefejden havde han tappert forsvaret Randers mod Skipper Clement, og efter Fejden sad han med stor Haardhed og Strængthed til Doms over de oprørske Bønder. Som Belønning optoges han af Kristian III i Rigens Raad og fik det betydelige og indbringende Aarhusgaards Len paa ovennævnte gode Betingelser. Han var umaadelig rig paa Jordegods. Foruden Tyrrestrup, N. for Horsens Fjord, og Skumstrup, det senere Vilhelmsborg, S. for Aarhus, havde han andre store Ejendomme paa Lolland, Fyen og i Skaane. Han var en dygtig og energisk Mand, der styrede sine Ejendomme godt, men han var nærig, hensynsløs og smittet af den Griskhed efter Gods, som efter Reformationen fik Tag i saa meget af Adelen, og som fik Næring ved, at der aabnedes Udsigt til at faa meget af det til Kirken skænkede Gods tilbage¹⁾. Det er ikke til at undres over, at Peder Ebbesen blev hadet af Almuen, som fuldt og fast troede paa, at Fanden til Slut hentede ham paa Tyrrestrup²⁾.

Saavidt det kan ses, brugte P. Ebbesen at »tage Kapitlets Gods til sig«, det vil sige bestyre det, hvad han som Stiftslensmand vel nok havde Ret til. Men Bestyrelsen bestod i, at han vel i Almindelighed udbetalte Indtægterne der, hvor de skulde betales, men »Herligheden«, det vil sige Overejendomsretten med dens Magt, beholdt han. Nogle Vikariegodser købte han³⁾, andre mageskiftede han sig til paa Betingelser, som han selv fastsatte. Særlig gik det ud over Kirker og Kapeller, som han egenmægtigt lod nedbryde for at anvende Materialierne til sin egen Fordel⁴⁾. Han døde 1548, og straks rejstes der Anklage mod hans Enke, Ingeborg Gjords-

1) Medens alle Bispegodser inddroges under Kronen, gav man Lov til, at Godser, der vare skænkede til Sjølemesser, faldt tilbage til Givernes Arvinger, idet Sjølemesserne ophørte.

2) Begravet i Sovind Kirke.

3) F. Eks. 4 Gaarde (hvoriblandt Hjortshøjlund).

4) Jydske Saml. IV, 51.

datter Drefeld, og hans Arvinger. Saa stor Yndest havde han dog været i hos Kongen, at denne 1550 (^{20/11}) giver Afkald paa Tiltale mod Fru Ingeborg og Arvingerne for »de Kirker og Kapeller, som P. E. har ladet afbryde i Aarhus Stift, og for hvad Sten, Kalk, Bly og Tømmer, som han havde brugt til sin egen Nytte deraf, desligeste for Kannikegods, Vikariegods, Bøndergods og andet Aarhus Stifts Gods, som han købte og mageskiftede sig til den Tid, han havde Stiftet i Befaling for os«. Fru Ingeborg maatte dog udholde andre Retstrætter. 1551 klager Axel Arnfeldt over, at Fru Ingeborg har villet tilegne sig Jord, der tilhører St. Hans Kloster i Horsens. Niels Thomsens Vikariegods havde P. E. annammet, fordi han vilde mageskifte det med noget af sit eget Gods. Da der ikke blev noget heraf, udbetalte han vel Landgilden til Niels Thomsen, men Herligheden beholdt han, og den havde Fru Ingeborg i 1552. Endnu i 1553 trækkes P. E.'s Sønner, Anders og Mogens, for Retten af Jens Lyng i Aarhus for nogle Penge, Peder Ebbesen er ham skyldig.

P. E. havde mange Børn, og nogle af dem sørgede han godt for paa Kapitlets Bekostning. Mogens Pedersen fik Mariae visitationis Altargods i Forlening, uagtet han var meget ung og naturligvis ingenlunde kunde gøre Fyldest som Præst. Efter Faderens Død er han Hofsinde, og en Skrivelse fra Kongen til Jens Juel giver ham Tilladelse til fremdeles at nyde Vikariatet med Herlighed og anden Rettighed. En af Herlighederne ved Kapitlets Præbender og Vikarier var jo Kannikegaardene, og dem er det gaet stærkt ud over i Peder Ebbesens Tid. Regeringens Opmærksomhed blev henvendt derpaa, og i Rigsarkivet træffes vistnok i den Anledning en Fortegnelse over dem med Angivelse af deres Tilstand ¹⁾ omtr. 1552. »Den graa Kannikegaard«, som P. E. har haft i Forlening er slet forfalden. En Gaard, som ligger til St. Karens Altar, som Niels Skrivers ²⁾ havde,

¹⁾ Hübertz I, 145.

²⁾ Fejltagelse for Peder Skrivers.

medens P. E. tog Godset, er slet forfalden. En Gaard, der ligger til St. Annae Altar, og som er brændt, beboes af Jens Svorer, der giver Jordskyld til Skolen, og siger, at P. E. har annammet Godset. St. Antonii Residens, som brændte¹⁾, og som Klaus Bager har opbyggt igen, giver 2 Mk. Jordskyld til Skolen, mens P. E.'s Arvinger har noget af Godset og Hr. Morten i True noget²⁾.

I P. Ebbesens Bestalling af 1541 tales der om »Aarhusgaards Avl«, og to Gange nævnes »Vor Ladegaard for Aars«. Til Aarhusgaards Avl hørte i Bispernes Tid sikkert baade Vorregaard og Havreballegaard (nu Marselisborggaard). I Vorregaards Mark har der utvivlsomt ligget en Ladegaard i den vestlige Del. Da Vorregaard imidlertid 1542 forlenedes til Aarhus By (i et senere Kapitel kommer jeg tilbage hertil), er det lidet rimeligt, at det er denne Ladegaard, der menes med Ordene »Vor Ladegaard for Aarhus«. Det ligger langt nærmere at tænke paa Havreballegaard, der altid nævnes som Bispernes Ladegaard. Hvorledes det egentlig har forholdt sig dermed, er dog uklart. 1294 kundgør Kong Erik (Menved) for Aabosyssels Beboere, at Kannikerne ved Aarhus Kirke frit eje »Enemærkerne«: Syvningmark, Visttorpmark og Skongsmark. I Liber Aarhusiensis, hvor Kundgørelsen findes, er den overskrevet »De Haurebalughmark«³⁾. Den gælder altsaa Havreballe, som Kannikerne har opdyrket, og som tilhører Kapitlet.

¹⁾ Formodentlig 1541.

²⁾ Sagnet fortæller, at da Kong Frederik IV engang tog Aarhus Domkirke i Øjesyn, blev han misfornøjet med Indskriften paa Epitafiet i Laurids Ebbesens Kapel og befalede den udslettet. Udslettelsen er nu i Virkeligheden sket: paa den sorte Marmorplade, hvor der i Pontoppidans Tid stod en Indskrift (Marmora II, 104), staar der nu intet. Det vides dog ikke, at Laur. Ebbesen, Lensmand paa Skanderborg, † 1646, har forset sig mod Konge eller Land i nogen Henseende. Mon ikke Kongen har forvekslet ham med Peder Ebbesen? Hvad Grund Hertel har til at skrive, at Peder Ebbesen har haft et Gravkapel i Domkirken paa dette Sted (Hertel, Domk. I, 80), ved jeg ikke; maaske han har begaaet en lignende Fejltageise.

³⁾ Scriptores VI, 416.

1304 skøder Asger Brobjærg Kapitlet en Grund paa Syvnummark. Nu finder man imidlertid senere Havreballe opført som Bispernes Ejendom?

Det vil ganske vist føre os noget bort fra Aarhusgaard i Lenstiden, men jeg kan dog ikke undlade at underkaste de gamle Efterretninger om Havreballe, som findes i »Liber Aarhusiensis«, en lille Undersøgelse, især da de synes at være aldeles overset af dem, der tidligere have forsøgt at skrive Aarhus Historie. I *Scriptores* VI, 432, findes under Overskriften »Haverbalugh« følgende omtr. 1309 forfattede Stykke, som jeg skal meddele i Oversættelse.

»Her har vort (∴: Kannikernes) Bord et Enemærke, i hvilket saas 5 Mark og 8 Ørtug Korn i Østervang og høstes 14 Læs Hø. I Vestervang og nævnte Jorder er der ingen, der er vor »Confessor«¹⁾. I Vestervang saas 5¹/₂ Mark Korn, og der høstes omkring et mindre Hundrede Læs Hø²⁾. I disse Jorder har Præbendet til Koketorp en Tolyting af Viveltorpmark, i hvilken Jord, der kan saas ¹/₂ Mark Korn. Foruden de her nævnte Marker er der nogle, der kaldes »Tofter«, i hvilke der saas 4 Ørtug Korn, og disse Jorder pleje at drives sammen med Vestervang, uagtet de egentlig høre til Østervang. Der er ogsaa nogle andre Stykker Jord, som kaldes »Sønderlykke«, i hvilke der kan saas 8 Ørtug Korn, og som pløjes i enkelte Aar. Der er ogsaa en Jord, hvori saas 14 Skæpper Rug, og den kaldes Norketoft. Fremdeles er der to Marker inde i Skoven, nemlig »Hugormballe« og »Bredeballe«, hvori der kan saaes 2 Øre Korn. Fremdeles eje vi hele Havreballe Skov, som i Vest grænser til Viby Skov og i Øst til Præsten Niels Bosens Skov. Imod Syd dannes Grænsen af den Grøft, som vor Kantor Hr. Troels lod grave, den danner ogsaa Grænse, saa langt som den gaar imod Nord. Her er der ingen andre, der ejer noget, und-

¹⁾ Formodentlig »Bestyrer«.

²⁾ Et stort Hundred er 120.

tagen Helligaands Alteret, som har et Stykke, der hedder »Syvnugbrude«, og det strækker sig mod Nord til midt paa Skoven. Fremdeles har »Loppetorp« et temmelig lille Stykke, som ligger langs Randen af vor Skov, omtrent et Stenkast mod Nord, hvor der er opstillet en stor Skelsten. Endelig har vi hinsides Grøften mod Syd Havreballemarks Jorder m. m. samt Skove, der høre til vor Gaard i Agistropmark, om hvis Værdi mere under »Agistrop«¹⁾«.

Til den rette Forstaaelse af denne Beskrivelse skal jeg først anføre, at det Kornmaal, som her benyttes, og som har laant sine Benævnelser fra Møntenhederne, vistnok skriver sig fra en Tid, der ligger før det 14. Aarhundrede, paa hvilken Tid ovenstaaende Beskrivelse maa være forfattet, en Tid, hvor en Skæppe Korn (Rug eller Byg) kostede en »Denar« eller »Pending«. Af disse Pendinge, der vare de eneste Mønter, som udmøntedes, gik der 10 paa en Ørtug, 30 paa en Øre og 240 paa en Mark. Benytter vi det i Beskrivelsen anførte, saaedes der altsaa:

I Østervang.....	1280	Skæpper	Korn
- Vestervang.....	1320	—	—
- Koketorps Præbende ..	120	—	—
- Sønderlykke.....	80	—	—
- Tofterne.....	40	—	—
- Hugormb. og Bredeb. .	60	—	—

Selv om vi vidste, hvor meget en Skæppe Korn var i hine Tider — rimeligvis noget nær det samme som nu — maa vi dog være forsigtige med at drage vidtrækkende Slutninger af disse Tal. Ordene tyde paa, at der er drevet et Tovangsbrug. Den anførte Høst af Hø kan dog næppe angive Høsten i de Aar, hvor Vangene laa til Græs, det er Høsten af Vangen og de Enge, der laa til den, og det viser sig da, at Vestervang maa have haft meget større Enge end Østervang. Da Besaaningen er omtrent ens, maa Vestervangs Areal have været langt det største. Vi har forøvrigt heller ingen Ide om, hvorvidt hele Arealet blev besaaet, og hvor tæt der saaedes,

¹⁾ S. 410: Agistrop i Beder Sogn var 10 Mrk. Guld og 2 Mrk. Solv.

saa en Slutning om Arealets Størrelse af Udsæden kan ikke lade sig gøre. Kun saa meget kan ses, at de to Vange har haft en meget betydelig Størrelse, medens de andre Jordstykker kun have været forholdsvis smaa. Det kan dog bemærkes, at Koketorps Præbende, der siges at være »en Tolvting af Viveltorpmark«, netop ogsaa kun modtager omtr. en Tolvtedel af Udsæden i Vestervang. Hvis nu Viveltorpmark er den samme Jord, som i Kannikernes Enmærke kaldes Visttorpmark, og det er rimeligt, kan dette maaske hjælpe os til at hitte Rede i Angivelserne. Beskrivelsen af Havreballe falder tydeligt i to Dele: Enemærket og Havreballegaards Mark. Imellem dem ligger Havreballe Skov. Enemærket bestaar hovedsagelig af 2 Vange.

Lad os nu begynde med en Hypotese og se, om vi ved dens Hjælp kan forklare Beskrivelsen, er dette Tilfældet, maa Hypotesen have en vis Rimelighed for sig. Lad os antage, at Øster- og Vestervang er de Jorder, som endnu den Dag i Dag høre til Marselisborg, og som strække sig N. for Gaarden fra Havet og over til Aaen, skilte i to omtrent lige store Dele ved Skanderborg Landevej. Vestervang har store Engstrækninger nede ved Aaen. Den højtliggende Østervang er mere engfattig, kun der, hvor Gaarden nu ligger, gaar der et Engstrøg. Disse to Vange svare nu til de Dele af Kannikernes Enmærke, der kaldes Visttorpmark (∩: Vesttorpm.) og Skongsmark (∩: Skovmark). Den nordligste Del af disse Vange var det, som i Frederik II's Tid afstodes til Byen, og i disse Dele træffes netop Benævnelserne Tofterne (den østligste Del) og Bispens Løkke (= Sønderløkke) paa begge Sider af nuv. Frederiksallé. Den lille Norketoft, som nævnes sidst, kan være den vestligste Del nede ved Aaen. Saa kommer Havreballe Skov, som ikke kan være andet end den Skov, der nu sædvanligvis kaldes Friheden eller Forskoven, men hvis rette Navn er Ladegaardsskoven, et Navn, som den naturligvis først kan have faaet efter Ladegaardens Anlæggelse. Denne synes dog først at have fundet Sted paa et Tidspunkt, der falder senere end det, paa hvilket Beskrivelsen affattedes, ti Jordebogen siger udtrykkeligt, at

Bispen ingen Bestyrere eller Bryder har herude, Jorderne drives fra selve Bispegaarden. Præsten Niels Bosens Skov kan jeg ikke paavise, men da Havet netop Øst for Skoven har slugt store Stykker af Landet har den maaske ligget der, hvor der nu er Strand. Kantor Troels Grøft kan vist ikke nu paavises, jeg har i alt Fald for-gæves ledet efter dens Spor. Saa kommer S. for Skoven Havreballe Mark m. m. Dette er de Marker, paa hvilke Marselisborg Slot er bygget. De maa efter min Mening være Kannikernes Syvningmark. Helligaands Altaret havde jo en Jord, der hed Syvningbrud. »Brud« betegner et Stykke Jord, der er brudt igennem Skoven, og der er Grund til at antage, at Syvningbrud er enten den Jord, der S. for Slottet strækker sig ned imod Havet mellem Friheden og Hestehaveskoven eller den Mark, der ligger nedenfor Frederikshøj. Dertil har jeg den bestemte Grund, at i 1566 faar Lensmanden Folmer Rosenkrantz Ordre til at »indtæppe« en Hestehave, og for at dette kan bringes i Stand maa Kapitlet mod Erstatning andetsteds afstaa til Kongen en det tilhørende Grund. Hestehaven er naturligvis den Skov ved Varnabækken, som endnu den Dag i Dag kaldes Hestehaveskov¹⁾, og Kapitlets Grund maa være nær ved. Det »et cetera«, der i Beskrivelsen staar efter Havreballemark, kan maaske betyde Jord, der tilligemed Kirkeskov og Thorskov har hørt til den Gaard Agistorp, som nu er aldeles forsvunden. I 1563 omtales i et kgl. Brev til Lensmanden Bjørn Andersen en Mølle, Skambæk Mølle, »tæt ved Kronens Enemærke ved Aarhusgaard«. De Folk, der bo i Møllen, nedhugge Krattet og ødelægge Ørredfiskeriet i Møllebækken. Møllen skal nedbrydes og Folkene bortvises. Hvis nu Kronens Enemærke kun omfattede de nord for Havreballegaard liggende Marker, vilde det være umuligt at finde en Bæk, om hvilken Brevet kunde dreje sig. Helt anderledes er det, hvis Jorderne S. for Skoven regnes til Enemærket, saa er Skambækken naturligvis den

¹⁾ Et Vadested over Varnabækken hedder endnu Horsevad.

nu saakaldte Varnabæk ¹⁾. Saaledes tror jeg omtrent at kunne gøre Rede for Havreballegaards Jorder i det 14. Aarhundrede. Jeg skal blot tilføje, at den brede »Hadsherredsvej« næppe har eksisteret dengang anderledes end som Markvej. Fra Mindet i Aarhus gik Vejen ad den nu forsvundne Marselisborg Allé og midt igennem Gaardene og Skoven. Man kan endnu se Rester af Vejen i Skoven bag ved Gaardens Have. Den nuværende Vej udenom Gaarden er først anlagt i første Halvdel af forrige Aarhundrede.

I et Dokument i Raadstuearkivet staar der, at Mag. Chr. N. Friis ²⁾ i 1661 har paastaet, at paa det Sted, hvor Havreballegaard staar, har der forud ligget 4 Bøndergaarde, som kaldtes Havreballegaarde. Da Lensmanden flyttede her ud fra Aarhus Bispegaard, blev de 4 Gaarde nedbrudte og Markerne lagt til en Avlsgaard under Lensmanden. Denne Fremstilling bestrides 1756 af Raadmand Andr. Stæhr, som i 33 Aar har været Inspektør og Forpagter paa Marselisborg. Han siger, at der ikke har staaet 4 Gaarde der, hvor nu Havreballegaard staar. Derimod laa der Nord for Landevejen, der gaar fra Brobjerg Port i Aarhus, 3 Gaarde, som længe kaldtes Smidstoft. De brændte og deres Jord lagdes ind under Havreballegaards Jord. Havreballegaard var bygt for over 200 Aar siden (altsaa før 1556) og stod i sin fulde Herlighed med Grundmur og omringet af »Grave, hvoraf Rudera og Tegn endnu kan ses. Efter Smidstoft er et af Faldene kaldet i Landmaalingen«. Det er ikke muligt at afgøre, hvem af disse to, der har haft Ret. Chr. Friis har dog vist Uret i at antage, at de nedlagte Gaarde har ligget der, hvor Havreballegaard nu ligger ³⁾, ti det er utvivlsomt, at der har ligget en Gaard paa det Sted allerede før Lensmanden flyttede derud. Stæhr

¹⁾ Navnene Varna og Silistria skriver sig først fra Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Varna hed i gamle Dage »Felberedermøllen«.

²⁾ Kannik i Kapitlet og Sognepræst ved Frue Kirke i Aarhus 1647—1664.

³⁾ Maaske har disse 4 Gaarde ligget paa Havreballemark, S. for Skoven. Senere er de nedbrudt, da Ladegaarden anlagdes, og Havreballemark drevs fra den sammen med det øvrige Enemærke.

har vist Uret, naar han mener, at dette har været en betydelig, af Grave omgiven Gaard. Alt i alt maa man dog vist antage, at den i Peder Ebbesens Bestalling nævnte »Vor Ladegaard for Aars« har været Havreballegaard. Men nu kommer der en ny Vanskelighed. Under 28. April 1542 faar Ofver Pedersen uagl. Stadfæstelse paa et Pergamentsbrev paa Stiftets Gaard, Havreballegaard, udstedt af Biskop Ove Bilde med menige Kapitels Vilje og Samtykke¹⁾. Det er imidlertid ganske utvivlsomt, at den Havreballegaard, der her nævnes som solgt af Kirkens Gods til Ofver Pedersen er Havreballegaard i Thorning Sogn inde i Midtjylland. Denne Udvej har ogsaa Forfatterne af Registret til Danske Kancelliregistranter valgt.

Peder Ebbesens Efterfølger som Lensmand paa Aarhusgaard blev stillet ganske anderledes beskedent. Nørreherred pantsattes til Albert Gø, Støvring og Onsildherred gik til Dronningborg (Randersgaard), Aakær med Hads herred fik Evert Bild som et eget Regnskabslen. Der forblev altsaa under Aarhusgaard kun tre Herreder (Vesterlshjerg, Hasle og Ning). Den tidligere Lensmand paa Helsingborg, Peder Bille Eskesøn til Svanholm fik 1548 dette Aarhusgaard paa Regnskab. Af de mange kongelige Skrivelser til ham om at levere Kongen paa hans Rejser i Jylland saa det ene, saa det andet, fremgaar, at han maa have boet en stor Del af Tiden paa selve Slottet. I Marts 1552 venter Kongen sin Broder, Hertug Adolf, hid til Randers. Naar Hertugen kommer til Aarhus, skal P. Bille give ham et godt »Herrekammer« paa Gaarden og lade det betrække med flamske Klæder. Desuden skal han skaffe Hertugen med Følge Underhold og Befordring med det nødvendige Antal Vogne²⁾. 1554 bliver P. Bille Lensmand paa Holbæk Slot, og Jens Juel (til Alsted) bliver Lensmand paa Aarhusgaard samt 1557 tillige paa Kalø³⁾. I hans Lens-

¹⁾ Danske Kancelliregistranter, 216.

²⁾ Kancelliets Brevbøger.

³⁾ Da Kongen i 1558 vil drage omkring i Riget, faar Jens Juel ligesom andre Lensmænd Befaling til at istandsætte Vejene fra den ene

tid døde Kong Christian III. Til hans Begravelse i Knuds Kirke i Odense fik Jens Juel Ordre til at møde med 6 Heste. Han skulde lade sig gøre en sort Hat og en lang, sort Kjortel med smalle Ærmer og naaende til midt paa Skinnebenet. Efter Begravelsen opholdt Kong Frederik II sig paa Aarhusgaard fra 1. Marts til 5. April 1559. Det ses imidlertid ikke, at han denne Gang har faaet Tid til at tage sig noget af aarhusianske Forhold, saaledes som Kongerne ellers gjorde, naar de opholdt sig der i længere Tid. Derimod var Kongens Aarhusophold fra 16. til 18. April samme Aar bedre, ti ved den Lejlighed fik Borgerskabet Lov til, indtil videre, at beholde Vorregaardsmark, som de tidligere kun havde haft i Forlening. Det var ogsaa nødvendigt at stemme Borgerne lidt gunstigt for den store almindelige Landehjælp, som skulde udredes af Bønder og menige Almue i hele Riget. Alle Kapitler, Herreklostre, Provster, Præster og Kirkeværger skulde give Kronen Tredjedelen af al deres Indkomst. Aarhus fik tillige Underretning om, at der skulde skaffes Herberg og Underhold med Mad og Øl efter gammel Sædvane til 50 »Knægte«, som Kongen paa Grund af Forholdene havde set sig nødt til at tage ind i Riget. I Foraaret 1560 er Kongen atter i Aarhus for at afholde den aarlige Mønstring for Nørrejylland i denne By. Her skulde alle, som havde Jordegods, møde med den Udrustning, som de skulde stille. Ved denne Lejlighed beslutter Kongen, at der skal bygges noget paa Aarhusgaard, i hvilken Anledning der skal sendes 8000 Mursten fra Hindsgavl Slot hertil. Han faar ogsaa Lejlighed til at bekræfte, at Aarhus nu har bygget og leveret det Orlogsskib, som det »var taxeret for«. 1563 dør Jens Juel. Kalø gives til Jørgen Rosenkrantz, derimod vedbliver Jens Juels Enke, Fru Anne Skram, at styre Aarhusgaards Len, indtil der 1564 ²²/₁ gives Forleningsbrev til Folmer Rosenkrantz til

Købstad til den anden. Alle Sten, som ligge ivejen, skulle enten nedgraves i Jorden eller fjernes. Vejene skal være $3\frac{1}{2}$ Alen vide overalt og $2\frac{1}{4}$ Alen mellem Hjulene. Hvor der er Pytter paa Vejene skulle de fyldes med Sand og Ris. Alle Hulveje skulle opryddes.

Stensballe. Han skal i »Genannt« (3: Løn) have 400 Mk., 14 Læster Korn, 6 Td. Smør, endel »Brændesvin«, »Skattekøer«, Lam, Gæs, Høns og Gryn, en Tredjedel af Lenets uvisse Indtægter og Halvdelen af Ladegaardens Avl m. v. Han skal tjene med »8 geruste Heste«.

Den nye Lensmand fik snart en travl Tid. Den nordiske Syvaarskrig brød ud, og Lensmanden i Aarhus, over hvilken By de fleste Transporter til Hæren i Sverrig foregik, fik nok at bestille. Alle de utallige mange Skatter, som paalagdes af Rigets Stænder, maatte han sørge for at indkræve i sit Len og sit Stift. Uafsladelig kom der Ordre om at skaffe Fetalje, Korn og Kvæg, Mel, Tvebakker og Kavringer, som skulde sendes til Krigsfolket for Halmstad og Varberg. Skibe til disse Transporter skulde skaffes tilveje, og Kronens Bønder, som erklærede, at de bleve ødelagte ved de mange Ægter, skulde hjælpes. Søfolk til Orlogstjenesten skulde udtages rundt om i Søstæderne, og naar det hændtes, at der af 700 udtagne Karle kun mødte 2, maatte Lensmanden høre ilde derfor. Der var stadig Strid i Anledning af Færgefarten. Naar den nørrejydske Adel med deres Svende skulde sættes over til Kalundborg, skulde der skaffes dem fri Overfart eller i alt Fald nedsat Pris, men Færgefolkene benyttede Lejligheden til at sætte Priserne op; Kongen fandt det ublu, at der forlangtes 12 β for en Okse, 4 maatte være nok, ligesom 8 β for en Hest. Penge manglede naturligvis stadigvæk, og for at betale Josva v. Qualens Ryttere maatte Kongen laane hos Adelen 43,000 Dl., hvoraf Folmer Rosenkrantz gav 2253 Dl., ganske vist mod Pant i Jordegods. I 1565 indkvarteredes en Mængde svenske Fanger i Aarhus, men Kongen blev utilfreds med, at Lensmænd, Øvrighed og Borgere ikke passede bedre paa dem end, at de løb omkring paa Gaderne og talte med fremmede fordægtige Personer. Aarhus har i denne Tid været ilde stedt, i 1566 er den i Restance med Byskat: 400 enkelte Dalere og 400 Dl. i Klippinge, som skulde have været betalte ved St. Hans Dag 1565. Arbejdet har været drøjt for Lensmanden og 1568 faar Stiftsskri-

veren Ordre til for Fremtiden at oppebære al Kronens og Kirkens Part af Tienden, saa at Lensmanden ikke behøver at befatte sig dermed¹⁾. Til Stiftsskriver indsattes Peder Knudsen Skriver, som var i Raadet i Aarhus²⁾.

Folmer Rosenkrantz opgav i 1572 sit Len. Han synes dog stadig at være i Kongens Naade. Til den 27. Juli samme Aar var han indbudt til et Bryllup paa Københavns Slot, som Kongen gjorde, og hvortil Kongens Farbrødre og yngre Broder vare indbudne. De Adelsmænd, som Kongen viste den Naade at sende Bud efter, skulde møde i København allerede den 6. Juli med Hustruer og disses Jomfruer, »alle i deres bedste Klæder«. Adelsmændene skulde lade sig gøre en sort »Fløjelspaltzrock« til at ride i. De skulde tage 6 smukke Rideheste med sig, med Fløjelstøj paa de Heste, som de selv og deres Drengede red paa. Deres 4 Karle skulde have sorte Kjoler med Folder »som det nu er Skik« og hvide og violbrune Hoser. Det var vist ikke billigt for Herremændene at tage mod slige Indbydelser.

Den nye Lensmand paa Aarhusgaard var Bjørn Andersens til Stenholt. Hans »Genannt« var 20 Læster Korn, 8 Td. Smør og Masser af Svin, Køer, »Nødkroppe«, Lam, Faarekroppe, Gæs, Høns og Gryn, ikke saa lidt mere end Formanden havde faaet. Han skulde have Ladegaarden og hele Ladegaardens Avl og $\frac{1}{3}$ af den uvisse Indtægt. I Penge fik han 621 $\frac{1}{2}$ Mk. Han oppebar hele den visse

¹⁾ I Jylland udsendtes der 1568 tillige to »Renteskriverer«, som skulde modtage Bondernes Maanedsskat af Stiftsskriverne.

²⁾ Han nævnes i Jordskyldbogen af 1562 som Borgmester flere Gange. Han ejede »Smedegaarden«, hvoraf betaltes den betydelige Jordskyld af 12 β. Snart efter Udnævnelsen faar han det Vikarie i Aarhus Kapitel (St. Karine Alter), som Gaardskriveren paa Aarhusgaard Lodvig Skriver, tidligere havde haft. Til dette Vikarie hørte en Gaard paa Mejlgade, som Peder Skriver allerede 1551 havde faaet til evig Ejendom. »Saalænge han er i Kongens daglige Tjeneste skal han være fri for al Bytyng, men siden skatte som andre Borgere«. Mon denne Gaard paa Mejlgade skulde være anførte »Smedegaard«? I 1559 har Kongen tiltroet Peder Skriver at være Borgmester og taget ham i Ed som saadan.

Rente (Landgilden) mod at svare aarlig til Rentemesteren 3745 Dlr. Han skulde tjene med 8 »geruste« Heste. De 12 Degne (3: øverste Disciple i Latinskolen), som plejede at faa deres Underhold paa Aarhusgaard, skulde han fremdeles bespise. Bjørn Andersen havde tidligere (1566—72) haft Københavns og Roskildegaards Len, disse blev nu givne til Morten Venstermand og Lave Bek. Som sædvanlig blev nogle Adelsmænd udnævnte til at tage Syn over Slottets og Ladegaardens Inventarium. Alle de gamle Dynere, Sengklæder, Lagner og Klæder, som fandtes paa Slottet, blev givne til de fattige i Hospitalet. Der kan ikke være Tvivl om, at Forfaldet allerede er begyndt, men dog skulde den gamle Gaard endnu engang vise sig fyldt med Pragt og Herlighed. Kong Frederik II opholdt sig med Forkærlighed paa Skanderborg Slot, hvor der i hans Tid byggedes endel ¹⁾. Kongen plejede at gøre Dronningens Jomfruers Bryllup, og til den 26. Septbr. 1574 var et saadant Bryllup bestemt til Afholdelse paa Skanderborg Slot. Ved nøjere Eftersyn fandt man imidlertid, at Pladsen var for kneben. Vel ikke Pladsen paa Slottet, men til de mange indbudne Gæster skulde der jo skaffes Herberge, og Byen Skanderborg var absolut for lille dertil, den blev jo egentlig først til By paa Kong Frederik II.s Tid. Saa valgte man i Stedet for at holde Bryllupperne paa Aarhusgaard, hvor Kongen og Dronningen lovede at tage Ophold under Festerne. Først og fremmest udgik der da Brev til Bjørn Andersen om at gøre alting rede. Den største Sal, Ridder-salen, som formodentlig optog det meste af den øverste Etage, skulde han lade rydde og gøre i Stand. Hvis han finder det nødvendigt, — og det var det formodentlig, — skal han lade sætte Støtter under Gulvet. En Del af den jydsk Højadels Fruer vilde møde med deres Jomfruer for at »drage« Salen, det vil sige dække Væggene med Tæpper og Klæde. En saadan Sal var nemlig til dagligdags noget af det uhyggeligste, der kunde tænkes, fuld af Skrammel

¹⁾ Allerede 1564 brændes der Sten i Aarhus til Skanderborg Slot.

og Kister og med raa, nøgne Vægge. Naar den var »draget«, prydet med Bænke med kostbare Hynder og oplyst af talrige Kerter i Lysekranse og Bækkener, kunde den blive meget festlig. Kongen kom selv for at udsøge passende Kamre til sig selv og Dronningen, til Hofmesterinden og til Jomfruerne. En vigtig Ting var det, at Maden skulde være god og rigelig. Der udgik derfor Befaling til en Mængde Adelige, at de skulde sende deres Kokke til Aarhus i betimelig Tid. Hofmesteren skal sende Gert Kok og Arent Kok fra København. Vincent Juel skal sende Morten Kok fra Kolding og befale ham at medtage alt det Køkkentøj, som »Ridderkokken«¹⁾ paa Slottet plejede at bruge. Borgmester og Raad i Horsens skal besørge den berømte Arent og hans Broder Henrik Kok. Det nødvendige Inventarium til Borddækningen, Tinfade og Tallerkener, Kedler og Kar til Brygning og Bagning skal laanes rundtom hos Byens Borgere, det skal Peder Skriver vaage over²⁾. Saa er der Listen over de Indbudne. Først Slægtninge, dernæst Lensmænd og store Herremænd rundtom fra Jylland, 20 Adelsmænd med Fruer, 2 enlige Mænd, 12 enlige Fruer, i alt 54. Til alle disse skal der skaffes Herberge i Byen, og det ikke blot til dem, men til deres talrige Svende og Tyende. Hele Byen er naturligvis i Oprør i Anledning af denne sjældne Fest. Allerede flere Dage før komme Gæsterne agende i deres tunge Karrosser, med Pakker og Kister, fulgte af beredne Svende. Alle Byens Stalde fyldes med Herskabernes Heste, Borgerne egne jages ud og maa friste Livet som bedst paa Markerne. Stort bedre gaar det naturligvis ikke Borgerne selv, som maa afstaa deres bedste Kamre til de fordringsfulde Fremmede. Allevegne fraadses der og drikkes, det flyder med rhinsk Vin, og Øl svælges ned i Kvantiteter, hvorom man nutildags næppe gør sig noget Begreb. Især er dog

1) »Herrekokken« kogte for de kongelige Herskaber, »Ridderkokken« for Gæsterne.

2) Knive og Skeer behøvede man ikke at laane, dem medbragte Gæsterne selv. Gafler behøvedes heller ikke, man brugte dengang kun Fingrene.

Tilstrømningen stor ved Slottet, det gælder jo om at faa noget af Herligheden at se, maaske man kunde fiske en Levning fra det rige Bord, maaske er man lidt i Familie med en af Kælderetagens Stormænd, med Arent eller Henrik eller Morten Kok, saa kunde det jo tænkes, at man slap ind og fik en Kande med. Riddersalens Vinduer ere aabne og igennem Skyer af Maddunst trænger Skinnets af Kerterne ud, medens Raaben og Skrigen, Lyden af Bægere og Fade, hvormed Gæsterne bombardere hinanden, Trampen af stærke, kraftige Kvindefødder og mægtige Støvler til Fløjters og Gigers Lyd forkynder, at nu holdes den sidste, store Fest i den gamle Bispegaard, det engang saa pragtfulde »Glarbjærg«, hvis Saga snart er forbi. Ovre paa den anden Side af Domkirken laa Superintendentens, den lutherske Biskops Gaard. Derinde sad ved et enligt Lys den gæve Biskop Laurids Bertelsen med sin Hustru Maren. Det var ikke som i gamle Dage, da Bispen hørte til Rigets Fornemste. Mester Bertelsen og hans Kvinde agtedes ikke værdige til Kongens Indbydelse. Dog havde hans Majestæt af Naade sendt ham til denne Aften en Vildtbrød og en mægtig Kande rhinsk Vin. Den vilde Larm og Støjen fra Gæstebudet trængte over Kirkegaarden til den mørke Bispegaard, Mester Laurits foldede sine Hænder og tænkte paa, at det vel burde kæres over, at saa mange af høj Byrd og Ridderstamme troede, at det var dem tilladt at gøre alt, hvad dem lystede, hvad heller det var Gud med eller imod, Ret eller Uret. De troede, at de vare fødte til at foragte, fortrykke, hade og fordærve de fattige Folk, ja de lode sig forlyde med, at intet bør besluttes i Himlen, uden at de med deres indbudne Svogerskab og Maagskab vilde samtykke deri paa Jorden¹⁾. Men saavist som Paven og alt papistisk Djævelskab er kuldkastet, saa vist vil det vel ogsaa lykkes at faa Bugt med dem, der nu ville gøre sig til verdslige Paver og trykke Guds Rige og hans hellige Tjenere til Jorden. Efter et kraftigt Amen slukkede Mester

¹⁾ Laur. Bertelsens Ligtale over Holger Rosenkrantz til Boller 1576.

Laurids omhyggelig Lyset og vandrede til sit Sovekammer, medens det adelige overmætte og ravende Selskab efterhaanden blev bragt hjem af deres Tjenere og Svende, for saa vidt disse vare i Stand dertil. Mange blev liggende under Bordene til den næste Dag.

En truende Sky, som faa Aar efter aldeles skulde gøre Ende paa »Glarbjærgs« Herlighed, havde allerede begyndt at samle sig. 1568 bestemmer Kongen, at der skal opføres Kornhuse i Aalborg, Aarhus, Hobro og Snoghøj. Hensigten hermed var, at Kronens Tiendekorn og andet Gods bekvemmere kunde udskibes og gøres i Penge, naar det samledes paa visse Steder ved »Søkanten«. Disse Huse skulde være »3 Lofter høje og 3½ Alen høje under hvert Loft med dobbelt Underslag under hvert Loft«. Huset i Aarhus skulde være det største, 80 Væggerum langt, de andre 3 Huse kun 50. Der udgaar Ordre til Lensmændene om at lade fælde og tilhugge Tømmer, og Husenes Opførelse paabegyndes. Der er heller ikke Tvivl om, at man har begyndt paa Opførelsen her i Aarhus. Det kneb nemlig i høj Grad med at skaffe Plads til Tiendekornet, som Bønderne vare pligtige til selv at føre til Udskibningsstederne, stundom endog i Negene. Samme Aar, som Befalingen om Kornhusenes Opførelse udgaar, maa Kongen udtrykkelig forlange af Borgmester og Raad i Aarhus, at de skulle skaffe Stiftsskriveren Plads til Kornet, nemlig Hus og Loftsrum i Kræmmernes og Skomagernes Lavshus¹⁾. I November Maaned faar Stiftsskriveren Ordre til: »da der mangler Deler (∴ Gulvstene) til det Hus, der skal opbygges til Opbevaring af Tiendekornet fra Aarhus Stift, skal han fragte et Skib til Aggershus Len efter de nødvendige Deler«.

Vi høre senere, at dette Hus blev bygget »ved den nye Bro«, hvorved ikke kan forstaas andet end Mindebroen. Her ejede Kronen paa nuværende Fredenstorvs og

¹⁾ Heraf ses, at der ialtfald paa den Tid har været et Købmandslav i Aarhus. Lavshuset har rimeligvis været det samme som »Kræmmerhuset«, der laa paa Hjørnet af Immervad og Aagade. — Skomagernes Lavshus laa paa Graven.

Fredensgades Grund en Jord, som kaldtes Kongens Humlehave¹⁾ og som laa under Aarhusgaard, og det tør vel nok antages, at Bygningen har skullet opføres her, men af en eller anden Grund er Arbejdet opgivet, ti under 22. Novbr. 1576 faar Bjørn Andersen følgende Ordre: Da det Kornhus, som det var Kongens Agt at lade bygge i Aarhus, ikke blev færdigt, og Murene nu staa og forfalde og Tømmeret raadner, skal han med det første lade Muren nedbryde, lade Stenene og Tømmeret føre til Havreballe Ladegaard og der lade bygge nogle smukke Kamre til Kongen.

Herude paa Gaarden begynder der i disse Tider at røre sig et mere selvstændigt Liv. I 1665 lægges Havreballegaard ind under »Viby Birk«, og Aaret efter indrettes der en kongelig Hestehave. Jørgen Rosenkrantz, Lensmanden paa Kalø, havde nemlig faaet overladt Hornslet Hestehave, og nu skulde Kongens Stod flyttes til Havreballe.

Ovenfor ses, at der 1576 bygges der ude, og 1579 opholder Kongen sig i Slutningen af November og Begyndelsen af December paa Havreballegaard. Forholdene maa være bleven indskrænkede paa Aarhusgaard, ti de 12 Degne (Disciple i Latinskolens Mesterlektie), som fra meget gammel Tid skulde have deres Underhold paa Aarhusgaard, dem har Bjørn Andersen afspist med Penge i Stedet for Mad. Dette er Superintendenten (Bispen) utilfreds med 1579. Han havde nemlig selv været Rektor ved Latinskolen og vidste, at de for deres Studerings Skyld havde bedst af at spise sammen²⁾. Kongen mener nu, at Bjørn Andersen bør levere Fetaljen, og saa kan Degnene spise i Hospitalet eller andetsteds. Hele denne Historie viser, at der maa have været Vanskeligheder ved at give Underholdningen paa selve Aarhusgaard. Jeg antager, at Lensmanden enten maa være flyttet helt ud til Havreballegaard, eller ogsaa har maattet nøjes med en Del af Gaarden i Byen. 1580 kommer der en ny Lensmand paa Aarhusgaard, nemlig Erik Lykke.

¹⁾ Den laa Norden for Silkær, som er det Terræn, hvor nu Jærnbanens Godsbanegaard ligger. (Hübertz I, 181).

²⁾ De skulde naturligvis disputere paa Latin under Maaltidet.

Claus Glambek paa Skanderborg skal raade over alle de Kronen tilhørende Kirker, Tiender og Kirkejorder i Skanderborg Len. Der var altsaa nu egentlig to Stiftslensmænd, og Følgen deraf er, at der snart atter bliver rørt ved Sagen om Kornhuset. Claus Glambek forestiller Kongen, at det er meget billigere at bygge Kornhus end som hidtil at leje Lofter dertil. Kongen husker vel, at der tidligere har været Tale derom, men en Del af den Grund, der var udlagt dertil, har han under 8. Novbr. 1579 skænket til Borgmester Laur. Christensen¹⁾. Er den tilbageblevne Grund stor nok eller skal man søge en anden? Cl. Glambek er af den Formening, at Grunden er stor nok, og faar da Befaling til at forhandle med Baltzer Tømmermand om Opførelsen. Det maa dog vist have vist sig for dyrt at bygge, ti efterat Kongen igen i Novbr. 1581²⁾ har været paa Havreballegaard, giver han i Begyndelsen af 1582 Ordre til, at »det store Hus« paa Aarhusgaard herefter skal bruges til Kornhus. Erik Lykke skal straks lade Huset rydde og føre det Korn, han har liggende der, bort. Alt Panelværket i Huset, de udbyggede smaa Kamre³⁾, Vinduerne og hvad andet, der duer og ikke mere behøves, maa han føre til Havreballegaard til at forbedre de derværende Huse med. Ogsaa de andre Huse paa Aarhusgaard skal han lade »skelne« og istandsætte, saa Stiftets Korn kan ligge tørt og velforvaret deri. Saasomt det kan ske, skal han overlevere Claus Glambek det store Hus med Kældere, Loft og det

1) 1580 (1/10) faa Dionis Thøgersen og Laurits Christensen, Borgmestre i Aarhus, Lov til sisebrit at indføre 10 Læster Rostockerøl. 1582 (31/1) faar Laur. Christensen, Borgmester, Bestalling som Tolder. I Jordskyldbogen nævnes 1562 Christen Lauridsen.

2) I November 1580 ere Rigens Raader kaldede til Aarhus for at forhandle med Kongen. Forhandlingen maa have fundet Sted paa Havreballegaard, ti derfra udstedes Kongens Brev om, at han efter Forhandling med Rigens Raad har udstedt Forbud mod Udførsel af Rug, da den alle Vegne stiger i Pris.

3) Herved maa vistnok forstaaes de mange smaa Klosetter, der efter Datidens Skik vare anbragte som smaa Udbygninger paa Murenes Yderside, men som vare unødvendige paa et Kornmagasin.

lille Gaardsrum Vest for Huset og ud til Muren langs med Gaden, at det kan indrettes til Kornet og det andet, der skal udskibes fra Skanderborg Len. Hvad Erik Lykke fra sin Overtagelse af Aarhusgaard til nu har anvendt paa Havreballegaards Bygning, har Kongen alt ifjor lovet ham at skulle blive godtgjort i hans Regnskab«. Herefter maa han dog intet bygge uden kgl. Ordre. Erik Lykke afløses allerede kort efter i 1582 af Jakob Sefeld til Visborg. Ved hans Overtagelse af Lenet klages der igen over, at Inventariet paa Aarhusgaard er gammelt og ubrugeligt. Hvorvidt nu Kongens Ordre angaaende Omdannelsen af det store Hus er sket Fyldest hidtil, er vistnok usikkert, ti 12. Novbr. 1583, hvor Kongen for fjerde Gang tager November-Ophold paa Havreballegaard, giver han Jakob Sefeld Ordre til at lade Aarhus Bispegaard, der er meget forfalden, særlig paa Lofter, Tag, Spærreværk og Vinduer, istandsætte og indrette saaledes, at den kan bruges til at lægge Korn i. Panelværket paa Glarbjerg skænker han ham. Aaret i Forvejen har Jakob Sefeld faaet Ordre til at lade »det meget forfaldne Hus« paa Havreballe istandsætte.

Det kan ikke tænkes andet, end at Aarhusgaard nu endelig er bleven det Kornmagasin, som der saa længe var kæmpet for. Saa overmaade hurtigt er det dog ikke gaaet; under 8. Septbr. 1583 skriver Kongen til Jakob Sefeld, at han har tilladt Fru Anne Kaas, Jost Ulfelds Enke, at holde sin Datter Edels Bryllup paa Salen i Aarhusgaard, da der ikke andetsteds i Byen er Plads nok. Salen skal gøres ryddelig til den Tid, Brylluppet skal staa.

Det maa antages, at Lensmændene fra den Tid af har taget Bolig paa Havreballegaard, hvor der jo, som vi have set, stadig bygges.

Paa disse Tider er Aarhus gaaet meget tilbage, dels ved Syvaarskrigen med dens mange Pengeafpresninger, dels ved Pest. 1580 er en Del af de mest formuende Borgere enten døde af Pest eller flyttede andet Steds hen, og de tilbageblevne er stærkt forarmede. Derfor fritager Kongen dem for den halve Del af deres aarlige Byskat.

Paa et meget gammelt Kort over Aarhus, hvoraf en Kopi findes ophængt i Musæet, og som maa skrive sig fra Tiden mellem 1637 og 1685, findes mærkværdig nok kun een Bygning aftegnet paa Aarhusgaards Sted. Da den ligger i Nord og Syd, maa det være »det store Hus«. Derimod findes den mindre Gaard ikke, uagtet vi dog af ovenstaaende kan se, at den maa have eksisteret den Gang og længe efter. Lettere forklarlig er de to Benævnelser paa Pladserne ved Siden af den tegnede Bygning. Øst for ligger nemlig »de gamle adelige Biskoppers Residence Sted«, og Vest for »de gamle Biskoppers af Skanderborg Bispegaards Sted«. I disse Benævnelser ligger vel en Erindring fra hine Tider, de der var to Stiftslensmænd i Aarhus Stift, en i Aarhus og en i Skanderborg.

Det synes af forskellige Skrivelser at fremgaa, at der er forbleven en Skriverstue paa Aarhusgaard. Lensmændene kaldes nu stundom »Befalingsmænd paa Havreballegaard«¹⁾. Et Reskript fra Frederik III til Lensmanden Erik Grubbe er paategnet »Leveret paa Havreballegaard den 1. Septbr. 1648²⁾. I Pontoppidans Atlas (IV, 66) siges udtrykkeligt, at Lenet før Suveræniteten (1660) først kaldtes Aarhusgaards Len og senere (i Slutningen af Christian IV's Regering) Havreballegaards Len. Efter Suveræniteten fik det da indrettede Amt Navn efter Havreballegaard, men man finder stundom Reskripter fra Christian V's Tid, der kalder det Aarhusgaards Amt³⁾.

Efter 1660 var Staten eller Kongen i den allerstørste Pengeforlegenhed. En stor Mængde Jordegods maatte sælges for at tilfredsstille Statens mange Kreditorer. En af disse var Gabriel Marselis, en indvandret Hollænder. Til ham skødedes 1661 ($\frac{5}{5}$) Havreballegaard (66 Tdr. Hartkorn) med en Del andet Gods af Aarhusgaards Len: Feldballe Birk,

1) Jvnfr. Hübertz II, 119.

2) Hüb. II, 127.

3) Det er altsaa sikkert urigtigt, naar det hedder (f. Eks. i Bogen »Aarhus«, S. 94), at Navnet Aarhusgaard efter Reformationen overførtes paa Havreballegaard.

»Bispegaarden« i Aarhus og en Del Afgifter af Aarhus og Ebeltoft Købstæder. Under 28. Septbr. s. A. fik han Birkerettigheden til Viby og Feldballe Birker samt Jus patronatus til Viby Kirke. Gabriel Marselis havde to Sønner, Constantin og Vilhelm. Den sidste købte 1662 Skumstrup, Mosgaard og Østergaard. Skumstrup ophøjedes 1673 til Baroniet Villhelmsborg, og Vilhelm Marselis blev Baron Vilhelm Guldencrone. Constantin blev ogsaa Baron, nemlig til Marselisborg, idet Havreballegaard med tillagt Jordegods (1001 Td. Hartkorn) 1680 oprettedes til et Baroni. Ved hans Død uden Børn hjemfaldt Baroniet til Kongen og blev nu givet til Ulrik Gyldenløve. Stadsgaard har dog ikke hørt til Baroniet, den blev af Baron C. Marselis ombygget og kaldet Constantinsborg. Denne Ejendom gik i Arv til hans Enke, Sophie Carisius, som 1703 oprettede den til et Stamhus, der 1741 arvedes af hendes Brodersøn, Constantin Carisius. Den gamle Bispegaard i Aarhus maa vistnok være fulgt med Stamhuset, ti den nævnes stadig som værende i Carisius'ernes Besiddelse. Den østlige Del af Grunden med den derpaa staaende gamle Bispegaard samt den Have, der laa bagved denne, er vistnok tidlig bleven bortsolgt. Det store Hus blev derimod stadig benyttet som Kornmagasin. Constantin Carisius solgte det til Postmester Vegner, som brugte Kælderne til Vinoplæg og lejede de øvrige Etager ud til Amtsforvalterne til Kornoplæg. Medens Vegner ejede Gaarden, var den nær bleven Latinskole. Den gamle Skole var nemlig midt i 18. Aarh. saa forfalden, at man maatte tænke paa Opførelsen af en ny. Rektoren, Professor Jens Worm, mente da, at man kunde slippe billigere ved at sælge den gamle Skoles Grund og købe Aarhusgaarden for 10,000 Kr. Der vilde rimeligvis kunde have været indrettet en efter Tidens Fordringer udmærket Skole i Bygningen. Men Vegner vilde ikke indlade sig paa Købet. Efter hans Død, omtr. 1763, købte Proprietær Ole Secher Gaarden for 2200 Kroner. Den maa altsaa være bleven betydelig forringet i Mellemtiden. I Aaret 1781 blev den aldeles nedbrudt og det saa grundigt, at

der ikke er Spor tilbage af den. Ikke engang Kælderne eller de tykke Grundmure er der levnet noget af. Tømrermester Bardewyk, som forestod Nedbrydelsen, skal ifølge Hertels Sigende have kunnet benytte de mægtige gamle Bjælker til de andre Gaarde, som han opførte i Byen. Det kan altsaa godt være, at en eller anden Gaard, opført efter 1781, endnu gemmer et Stykke i sig af den gamle Bispegaard. Efter Nedrivningen blev Grunden delt i to Dele. Paa den ene opførtes en Gaard med Indkørsel fra Rosensgade ¹⁾, den anden købtes af Agent Meulengracht til Tømmergaard. Der ligger nu det gamle Sprøjtehus og Bankkontoret. Et stort Stykke af det gamle Aarhus Pragt og Herlighed var forsvunden.

1) Tidligere havde denne Del af Gaden heddet »Bag Bisgaard«.

Bymarken.

I det 13.—14. Aarhundrede trængte de gejstliges Ejendomme ind paa Aarhus Borgeres Jord baade fra Nord, Vest og Syd. Syd for Byen gik »Haverballe«, Bispernes Enemærke, lige ind til nuværende Sønderallé. Syd for Aaen var der overhovedet meget lidt Byjord. Nord for Aaen ejede Gejstligheden store Dele af Aaby, Hasle og Brændstrup, og endelig var der Bispernes Vorregaards Mark, der omklamrede hele Bymarkens nordlige Del. Paa den ene Side stod de højadelige, mægtige Bisper og det jordkære Kapitel, paa den anden Side Kongens Stad, der var i rask Udvikling, og hvis Borgere voksede i Velstand og Selvfølelse; saa kom desuden i det 14. Aarh. de urolige Tider og Kongens Afmagt, som benyttedes af Stormændene paa bedste Maade til deres egen Fordel. Den Ro, som kom ind i Landet ved Slutningen af Valdemar Atterdags og hans Datters, den store Margretes, Tid, anvendtes til at skaffe Orden i de paa mange Steder forvirrede og forstyrrede Ejendomsforhold, men derved fremkom ofte Spirer til Brud og Uenighed, som ikke heledes i Aarhundreder.

Det første, Historien melder om Aarhus Bys Mark, er da, at Dronning Margrete selv personlig i Nærværelse af Rigens Raad har fastsat dens Grænser.

Paa den Tid havde Aarhus allerede naat en ret betydelig Alder og Udvikling. Det var mindst 300 Aar siden, at den var bleven Købstad! Det maa antages, at Borgerne allerede tidligt har indtaget de nærmeste Jorder til Dyrkning. Hvad der laa udenfor disse, de store Almindinger, brugtes til Græsning. »Almindinger« vare jo efter Udtrykkene i de gamle Love Kongens Ejendom. Hvorledes Byens Borgere have erhvervet Brugsretten til dem, vide vi ikke, om det har været med Tilladelse eller ved Bemægtigelse. I enkelte Tilfælde finde vi en kongelig Bekræftelse paa, at saadanne Jorder gøres til »Enemærke«, det vil sige overdrages til bestemte Samfund eller Personer. Kong Erik Menved forkynder 1294 »for Aabosyssels Beboere«, at Havreballe, »som kaldes et Enemærke«, skal være Kannikernes, saa at hverken Kongens Bønder eller andre maa lade deres Kvæg græsse der uden Kannikernes Tilladelse. Paa Nekselø¹⁾ forbydes det 1297 Sjællænderne at sende Kvæg over til Græsning paa den Jord, som Kannikerne eje »med fuld Ret«, og som kaldes »Enemærke«. Lignende Forbud udstedes 1299 mod Græsning paa Kannikernes Jorder paa Helgenæs og omkring Norsminde, hvilke Jorder »ere eller kaldes Enemærke«. I alle disse Tilfælde ser det ud, som om Kannikerne har bemægtiget sig visse Territorier, og efter at have faaet Hævd paa dem, søge de nu hos Kongen Bekræftelse. Byens Borgere har vel ogsaa fra Begyndelsen haft slige Enemærker, maaske sammen med Gejstligheden, men efterhaanden som Gejstligheden bliver overmægtig og skattefri, nødes man til at skaffe en kongelig Bekræftelse paa, hvor meget der er Gejstlighedens eget, og hvor meget der er Byens.

Der er desuden i Jyske Lov en Bestemmelse om, at naar der ikke kan skaffes Vidner paa, at der »er svoret« om et Markskel, det vil sige, at det tilbørlige Antal Mænd have aflagt Ed paa, hvor Skellet gaar, da kan Kongen

¹⁾ Ved Sjælland.

ride Markskel, og dette er da gyldigt ¹⁾. Der kan tænkes mange Grunde til, at der ikke har kunnet skaffes Vidner paa, at der var »svoret« om Grænsen, og derfor har man taget sin Tilflugt til Dronningen. Manglen ved denne Fremgangsmaade var jo, at de nærmest boende, her selve Parterne, kun daarligt kunde følge Kongens Ridt, hvorfor der altid kom nogen Usikkerhed frem, en Mangel, der ogsaa i det foreliggende Tilfælde hævnner sig ved de idelige Grænsestridigheder. En ganske særlig Betydning synes det i hine Tider at have haft, at Kongen red Skellet ind. Man hører idelig i Sagnene Tale om saadan Indridning ²⁾. Mon det skulde ligge i, at det overlodes Hesten ligesom instinktmæssigt, efter hine Tidens Opfattelse altsaa ved guddommelig Indskydelse, at finde det rette Skel.

Naar det nu hedder sig, »at Dronning Margrete satte Skel for Byens Mark«, maa dette altsaa forstaas saaledes, at hun paa Kronens gamle Alminding bestemte, hvor langt Borgernes Ret skulde strække sig, — Herligheden vedblev at være Kronens. Det hedder udtrykkelig i et Tingsvidne af 1465 ³⁾, at Dronning Margrete og Rigens Raad ⁴⁾, som da hos hende vare, »wiisde och antwordet Borghemestere, Radhemen och menighe almoghe i Aars Aarses mark paa Kronens wegne, Hwræ breed og hwræ langh hwn skulde være till fornævnte Aarses almwghes behoff, till theris fææ och swiin«. Senere tales stadig om »Kronens og Byens Jord«, som er forbeholdt til Aarhus Borgeres Brug, »med Skov, Forte og Fægang og alt, hvad indenfor Markskellet ligger«. Det, som Borgerne havde Brug for, var ikke saa meget Jord til Dyrkning af Korn som derimod Jord til

1) Jyske Lov 2. Bog, 21. Kap.: End er der ey Minde til, at før var om sorit, oc vil Kongen ride Marckeskel, da staaer det oc for fulde«. Der tilføjes: »Bedre er det dog, at Marckeskel sueres end rides. fordi det er dem meest vitterligt, som næst sidde«.

2) F. Eks. Legenden om Hellig Anders.

3) Hübertz I, 73, 232.

4) Det drejede sig om Foranstaltninger vedrørende Kronens Ejendom, Konunglevet, og ikke Dronningens personlige.

Græsning. Bymarken har for største Delen ligget som Fællede.

I Hundreder af Aar har hos næsten ethvert Barn i Aarhus den Tradition været levende, at Dronning Margrete har til Aarhus By og Havn skænket Riis Skov¹⁾. Der eksisterer dog ikke nogensomhelst gammel skriftlig Efterretning herom. Det lyder ogsaa noget utroligt, ti Jydske Lov siger netop, at i Almindinger er Jorden Kongens, Skoven derimod Bøndernes. Har Dronningen kunnet give noget, har det altsaa kun været Skovens Grund.

Jeg tager næppe meget fejl, naar jeg formoder, at Dronningens Indridning skete i Aaret 1395, i hvilket Aar hun med Rigens Raad var i Viborg, hvor hun i Januar 1396 udstedte et Brev til Jyderne om, at alt det Gods, der var bortkommet fra Kronen i Valdemar Atterdags Tid, skulde gives tilbage.

I et af Kong Hans's saakaldte Dombreve af 8. Febr. 1485²⁾ siges: »det Markskel, som Dronning Margrete lod gøre og lagde der til Aars By i Biskop Jens's med andre gode Mænds Nærværelse siden samtykte«. Dette kan ikke forstaas saaledes, at Markeskellet gjordes i Biskop Jens's Nærværelse. Der kan ikke være Tale om nogen anden Biskop Jens end Jens Iversen Lange, som blev Biskop 1464 og døde 1482. Han kan ikke tænkes at have overværet Akten i 1395 eller de nærmeste Aar. Rimeligvis er Meningen: »og Biskop Jens med andre gode Mænds Nærværelse siden samtykte«, hvilket refererer sig til, at Biskop Jens senere maatte erkende Rigtigheden af det gjorte Skel. I Dronning Margretes Tid var Bo (lat. Boëtius) Biskop i Aarhus 1395—1423. Han var Søn af en Borger i Roskilde Mogens Lang. Han er bleven anset for at have hørt til

¹⁾ I Bogen »Aarhus« har en Forfatter foruden mange andre højt besynderlige Ting ogsaa meddelt følgende: »Om Dronning Margrete hører vi, at hun overlod Kirken Riis-Skov, maaske paa samme Tid, som hun trak Grænserne for Aarhus Bymark, noget, hvortil der i senere Aktstykker oftere hentydes«.

²⁾ Hübertz I, 43.

Slægten Pors, men hverken hans eget eller hans Søkendes Segl indeholder dog Porsernes Vaabenmærker. De have derimod et Skjold med et til Højre vendt Dyrehoved. Huitfeld mener i Bispekrøniken, at han hørte til »de Hvider eller Porser«. Klevenfeldt er tilbøjelig til at henhøre ham til Familjen Godov. Han behøver dog ikke at have været af adelig Slægt, ti i de Tider kunde et Skjold godt føres i Seglet af uadelige Borgere¹⁾. Bo blev udnævnt til Biskop 1395, efter at han havde maattet gøre en Rejse til Rom for at hente sin Udnævnelse, Kapitlet vilde nok egentlig have haft en anden. Hans Forgænger var Peder Jensen Lodehat eller Jernskæg, som i 1395 forflyttedes til Bispestolen i Roskilde. Hvis Dronning Margrete har været her i Aarhus 1395, har det altsaa været enten lige før Peder Jernskægs Bortrejse eller ogsaa, medens Bo var i Rom. Begge disse Biskopper stod iøvrigt i et meget venskabeligt Forhold til Dronningen. Peder blev hendes Kantsler, og Bo laante hende store Pengesummer. Det er ikke rimeligt, at hun ved Fastsættelsen af Grænsen mellem Kirkens og Byens Ejendom er gaaet den første for nær, og har hun paa enkelte Punkter maattet træffe Afgørelser, som var Gejstligheden imod, saa har hun søgt at gøre det godt igen ved at skænke store Summer til Kirken. Et er dog sikkert, at Aarhus By skylder Dronning Margrete, at den ikke blev kvalt i Gejstlighedens Favntag. Den skylder hende den ubestridelige Ret til en Ejendom, som i Udstrækning overgik de fleste andre Byers her i Landet, og hun maa betragtes som en af Byens største Velgørere. Mange følgende Tider i Aarhus ere prægede af Borgernes Kamp for at bevare deres Ejendom, men derved vækkes deres Energi og Selvfølelse. Hvad vilde de være blevne til, hvis de efterhaanden vare sunkne ned til at blive det gejstlige Kapitels Fæstere?

¹⁾ Efter Reformationen gjorde Peder Skram til Urup som Bo's »Slægtning« Fordring paa de Ejendomme, som Bo havde givet for Sjælemesser til St. Karens Altar. Han fik dog blot Patronatet til Lisbjerg Kirke og noget Jord sammesteds. (Pont. Annales II, 671).

Jeg skal nu prøve paa at bestemme Beliggenheden af de Grænser for Bymarken, som Dronning Margrete satte. I de mange Dom- og Laasebreve, som udstedtes i det 16. Aarhundrede, angives de efter ældre, nu forsvundne Dokumenter eller Vidnesbyrd saaledes:

»først lige øster fra den Sten, som ligger ved Riigbjerget og saa til en Eg, som kaldes Grims Eg, og i Risgards Bæk, og saa følger Skellet fornævnte Bæk neder i Havet. Og vester fra den fornævnte Sten, der ligger ved Riigbjerget og op ad det Lagefald ¹⁾ til de to smaa Høje, den søndre Høj, og vester fra den fornævnte Høj og til Kræmmersten og lige sønden fra Kræmmersten og til Dronningsten og sønden fra Dronningsten og ned ad det Lagefald ved Hasle Hage Ende og frem ad Medelsbjerg og saa neder i Havet«.

Nord for Aarhus hæver Terrænet sig fra Øst og Syd op mod den Højde, hvorpaa nu Gaarden Højvang ligger 260 Fod over Havet. Herfra fortsætter Højdedraget sig mod Vest over Brændstrup og Tilst over ad Mundelstrup til, hvor det afbrydes af den Indsænkning, hvorigennem Jernbanen søger op i Lilleaa-Dalen. Den Højde, hvorpaa Højvang ligger, er den eneste, der kan kaldes »Bjerg« tæt Nord for Aarhus, og Formodningen er altsaa for, at den maa være det Bjerg, paa hvis Side (»ved Riigbjerget«) Dronningen begyndte med Grænsens Afsættelse. Medens der i Kong Hans's Dom- og Laasebreve altid staar »Riigbjerget«, saa skrives der i nogle andre Dokumenter fra 16. Aarhundrede »Rowbjerget« og »Roghbjerget« ²⁾. I Beskrivelsen af Udskiftningen 1801 omtales flere Gange det Fald i Skovvungen, som laa Øst for den sydligste Del af Risskov under Navn af »Rubakkefald« og der tales om »Rubakket«. I 1841 nævnes endnu »Roebakkefald«. I for-

¹⁾ »: Skraaning.

²⁾ Hübertz, Aktstykker I, 105, 233.

skellige gamle Skøder fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede nævnes ogsaa Rubakkefaldet¹⁾. Et »Fald« betegnede jo en Del af Bymarken og havde ofte sit Navn af et eller andet, der laa ved dets ene Ende. Vest for Kudhøvsbakken laa saaledes det fra Syd mod Nord meget langstrakte »Lergravsfald«, som havde Navn efter en Lergrav i dets sydligste Ende. Vest for Rubakkefaldet kom man over »Tyvagrene« (formodentlig af Talordet Tyve; i deres sydligste Del ligger nu Aldersro) op til den Højde, hvor nu Kristiansbjerg og Højvang ligger.

Hvad skal vi saa forstaa ved »Risgards²⁾ Bæk«. Paa den nuværende Grænse mellem Risskov og Vejlbj Krat er der kun et gammelt Dige og ikke Spor af nogen Bæk; der har heller aldrig været nogen, hvad man tydelig kan se af Terrænet. Nord for Asylet løber en Bæk, men denne løber ikke »øster fra Rubjerget«, og der er intet, der tyder paa, at Byens Mark nogensinde har strakt sig saa langt ind i Vejlbys Mark, det kan derfor heller ikke være den, der er ment. Syd for Risskov gennem Trøjborgkløften løber den Bæk, der kommer oppe fra Kristiansbjerg og nu almindeligvis kaldes »Saltnebæk« — i ældre Tid kaldes den »Saltkobæk« eller »Saltkornbæk«. Da det imidlertid er vitterligt, at i det mindste en Del af Risskov altid har hørt til Byens Jord, kan der heller ikke være Tale om denne Bæk, som desuden heller ikke ligger »Øster fra

1) Rubakkefaldet strakte sig mod Syd lige ned til Knudrisbakke, som endnu i 1841 kaldes med sit gamle Navn. »Kudhøvsbakket«, ∴ Knudshovedbakke. »Knudshoved«, som ikke har noget med Mandsnavnet Knud at gøre, er en Benævnelse, der bruges flere andre Steder om fremspringende stejle Klinter. Benævnelsen »Knudrisbakke« er vistnok af forholdsvis yngre Oprindelse. I »Aarhus Stiftstidende« for 1823 tales om »Knuders Bakke«. Paa Bakkens sydligste Del, der, hvor nu Østre Boulevard er skaaret igennem, laa tidligere »Lammehullet«. Navnet »Trøjborg« forekommer allerede i et Dokument fra 1632 (Pakke Tingsvidner i Arkivet), hvor der tales om »Trøjborg Bæk« eller »Saltkobæk«. »Trøjborg« er maaske det samme som »Trolborg«. 1718 ejer Hans Toxwærd »Trolborg Haven«.

2) Vistnok »Risgærde«.

Rubjerget«. Der bliver saa kun tilbage den Bæk, der igennem Risskov, mellem Pavillonon og Salonen paa den ene Side og Ferdinandspladsen paa den anden, søger ned til Havet igennem en usædvanlig malerisk Kløft. Jeg har ikke kunne opspore noget gammelt Navn paa den, men tvivler ikke om, at det er den »Risgardsbæk«, som omtales i de gamle Dokumenter. Dens Leje kan endnu forfølges et godt Stykke udenfor Skoven i vestsydvestlig Retning. Ved »Hule« forstod man i ældre Tid bl. a. en Indbugtning i en Bakke. En saadan Indbugtning findes ved Mundingen af Bækken, der hvor Salonen ligger, og dette er sikkert den »Græshule«, som i ældre Markbøger omtales som udlejet til forskellige af Byens Borgere, og som i Kristoffer af Baierns saakaldte Stadsret for Aarhus kaldes »Wæthel by holæ«.

At »Hasle Hage Ende« har ligget Sydvest for Byen fremgaar klart af hele Beskrivelsen. Det ligger nær at tænke paa Hasle By, men dette skrives altid i gammel Tid »Hasløggh«. Derimod kaldtes den Bæk, der nu løber gennem Haveselskabets Have, for »Hasselbækken« og Højden Vest derfor for »Hasselbakken«. Hasle Hage eller »Hasselhage« har altsaa rimeligvis været et Fremspring af Bakken ud imod Aadalen.

Lad os nu tænke os Dronningen en Morgenstund, fulgt af Rigens Raad og andre store Herrer samt Byens Øvrighed drage ud af Aarhus. Hun har ikke fulgt den Vej, der nu fører mod Nord, ti den nuværende Randers Landevej er først anlagt langt senere. Hun er derimod draget igennem Borgporten og ud ad Tangen, har i Forbigaaende hilst paa de fromme Dominikanere i Klostret og er saa igennem Munkegade redet mod Nord. Vejen herfra og igennem den gamle Forte over Galgebakken var nemlig dengang den Alvej, der fra Aarhus førte mod Nord. Da Toget nærmede sig det Sted, hvor Vejen førte ind paa det Enemærke, som Bisperne havde erhvervet ved at rydde den gamle Ur¹⁾, som fra Landets Indre strakte sig ud mod Havet, og hvoraf

¹⁾ »Ur« betyder en Skov. Heraf Navnet Vorregaard.

Risskov var en Rest, gjorde Dronningen Holdt, og efter Forhandling med Bispen og Stadens Øvrighed har man valgt en stor, derliggende Sten som Udgangspunkt til Grænsens Fastsættelse, eller ogsaa har man fastsat Punktet, hvor en saadan skulde opstilles. Herfra var der en storartet Udsigt ud over det ryddede Land, igennem hvilket Aaen snoede sig. Nede i Dalen kunde man skimte Dronningens Vandmølle og den lille Samling af lave, straatækte Huse, som dannede det daværende Aarhus. Op over Husene hævede sig Sortebrødreklostrets lille Kirketaarn og Domkirken samt Bispegaardens mægtige Stenbygninger. Ude paa Reden laa Dronningens Langskibe for Anker. Det kan tænkes, at Bispen har talt Kapitlets Sag og forestillet, hvorledes man til Kirkebygningen og Gudstjenestens Opretholdelse trængte til saa mange Indtægter som mulig af Mark og Skov, medens Raadmændene har holdt paa, at den vokseude Trafik i Kongens og Byens Havn krævede, at Byen fik Adgang til at faa Egetømmer til Bolværk fra den nærliggende Skov, samt at det »fattige Borgerskab« ikke burde lide af Mangel paa Græs til deres Smule Kvæghøveder. Saa begyndte da Dronningen med det store Følge sit Ridt mod Øst og stiledede ned mod en stor, majestætisk Eg, som stod ved Vejen til Vejlbj. I Egen blev der straks indhugget et Mærke, og for Fremtiden hed den, som alle andre Ege, der tjente som Skel: Grims Eg. Dette var en af de omstridte Strækninger, Resten fra Egen og langs Risgards Bæk behøvede ikke at indrides. Medbragte Folk gav sig straks i Lag med at opstille Skelstene, under hvilke der lagdes Flintesten, for at man ved paakommende Lejlighed kunde se, at det var virkelige Skelsten. Af Sten var der jo dengang mange rundt om paa Markerne.

Saa vendte Dronningen tilbage til Rughjerget og red op ad det mod Vest, hvor en gammel Kæmpehøj dannede et, langtfra synligt, Grænsepunkt. Herfra indredes saa Grænsen videre i vestlig Retning, idet den i Begyndelsen fulgte et Stykke den gamle Alfarvej. Hvor denne drejede i nordlig Retning paa Grænsen mellem Vorregaardsmarken

og Vesterenge (den senere saakaldte Kongens Forte) blev Grænsen draget mod Syd saaledes, at de fede Vesterenge og maaske ogsaa Bilbjerget faldt paa Gejstlighedens Part. Der hvor saa Brændstrupvejen gik ind paa Brændstrupmark laa der fra gammel Tid en anden stor Sten som Skel, Kræmmerstenen. Det gjaldt navnlig om at faa faste Mærker ved Landevejene og at vælge Stene saa store, at de kun vanskeligt kunde flyttes ved Nattetider. Nu kunde man ikke komme længere mod Vest for Brændstrupmark og lod derfor Grænsen dreje af mod Syd ned ad Skraaning til et Punkt ved den gamle Landevej, der førte til Hasle og Viborg. Her valgtes eller opstilledes en ny Sten, som til Erindring om Begivenheden kaldtes Dronningestenen. Her maatte al Strid ophøre for Grænsens Vedkommende, Riddet ophørte, idet Skellene blot paa pegedes som gaende lige mod Øst og over Aadalcn til »Medelsbjerg«, hvor alt et Dige viste Grænsen mellem Brobjerg og Havreballeagre. Dronningen vendte tilbage til Byen ad Aabyvejen og Vestergade.

Vi maa antage, at Grænsen for Byens Mark mod Syd har gaaet langs nuværende Sønderalle, men saa ved vi ogsaa, hvad »Medelsbjerg« er; det er Højderne Syd for Byen, formodentlig lige ned til Indsænkningen, hvor Marselisborggaard ligger. De kronedes af den nu forsvundne Skansebakke. Navnet betegner simpelthen en ikke meget høj Bakke. Paa samme Maade har Mejlgade, der i ældre Dokumenter altid skrives »Medelgade«, »Middelgade«, »Mejlgade«, faaet sit Navn, der betyder en middelstor Gade. At antage, at det skulde komme af »Maglegade« og betyde »den store Gade« er aldeles urimeligt, da der aldrig i den ældre Stavemaade findes Spor dertil. Navnet kan heller ikke betyde den midterste Gade, ti for det første har den aldeles sikkert aldrig ligget midt i Byen og for det andet vilde den, hvis den havde ligget i Midten, aldrig være bleven kaldet Medelgade (udtalt paa jysk: Mejlgade).

Som vejledende ved Fastsættelsen af ovennævnte Grænser har jeg hele Tiden igennem brugt Udstrækningen af

den Bymark, som beholdtes lige til henimod Midten af det 19. Aarhundrede. Historien melder intet om væsentlige Indskrænkninger eller Udvidelser siden Dronning Margretes Tid, naar undtages Gaven af Vorregaardsmark og de nordlige Havreballetofter, der skænkedes til Byen nogen Tid efter Reformationen. Bortset herfra passe Grænserne særdeles vel til Dronning Margretes. Enkelte Ting maa dog forundre. Indenfor Grænserne maa, hvordan man end vil dreje og vende dem, Møllen have ligget. Allerede 1289, altsaa mere end hundrede Aar før hine Begivenheder, giver Kongen Kannikerne sin Mølle i Altorp¹⁾ til Gave, fordi de beklagede sig over, at deres Jorder havde lidt Skade ved en Oprensning af Kongens Mølle i Aarhus²⁾. Møllen vedblev i mange Aarhundreder at være Kongens, og Mølle-distriktet blev først omkring 1890 indlemmet i Aarhus By. Klosterengen synes aldrig at have tilhørt Byen. Der siges nu ganske vist heller ikke, at Grænsen gik over Aaen nogetsteds, den »gik ned ad det Lagefald ved Hasle Hage Ende og — frem ad Medelsbjerg«. Om den saakaldte Jeronymus-Bakke, hvorpaa Fattiggaarden nu ligger, er faldet indenfor Grænsen er usikkert. Maaske har den været Havreballes Norketoft. Forresten har den saakaldte Vesterallé, mellem Fattiggaarden og Rytterkasernen paa den ene Side og Statsbiblioteket og Tinghuset paa den anden, i ældre Tider gaaet noget mere nordlig, og mellem den og Havreballe-Digerne har der ligget et Stykke Jord, som senere vil blive omtalt.

En anden Undtagelse, som i Tiden gav Anledning til Stridigheder, var Kirkens Teglgård, der laa omtrent der, hvor nu Knudrisgade gaar.

Der eksisterer endnu i Arkivet et mærkeligt gammelt Brev fra Biskop Bo til Byen Aarhus' Øvrighed (Borgmestre og Raadmænd). Det er udstedt i Vejle, men uden Aarsangivelse³⁾. Af Brevet fremgaar, at der har været haarde

1) Maaske ved Hvorslev.

2) Langebek, *Scriptores* VI, 396.

3) Aftrykt i Hübertz *Aktstykker* I, 1.

Stridigheder mellem Byen og Gejstligheden, og at der er Tale om at udnævne Mænd paa begge Sider, som »sculae fwl maikt haffwæ at sikhæ ok wissæ then fred ther be-græbæt ær mellom Idher wort Capittel ok oss« osv. Dette tyder paa en ligefrem Skærmyssel, under hvilken Gejstligheden er bleven fordrevet fra Byen. »Tha weth thet Guth ther all thing weth, at thet ær ænghen ledhre æn oss, at ther scal gutz thienestæ fallæ wtj wor Domkirkæ, ther thes wær ey kan holdes, førstæ the ther hennæ opholde sculæ ære borttdreffinæ ok konnæ ey fa then forvaringæ, at the mwæ wæræ theres liiff ok gotz felighæ¹⁾«. Af Brevet synes det at fremgaa, at der har været Strid, og at Gejstligheden er bleven fordreven fra Byen. Der er gjort et Forsøg paa at skaffe Fred, men Borgerne har ikke villet give Underhandlerne frit Lejde. Da Byen imidlertid føler Ulemperne ved, at Domkirken er lukket, har den sendt Lille Erik og Thyrrie til Biskoppen med et Brev, hvorpaa han svarer, at han nu straks sender Hr. Lars Kræffse med Fuldmagt til at slutte Fred. — De to Mænd, Lille Erik og Thyrrie omtales tilfældigvis i andre Dokumenter fra hin Tid. I Aaret 1407 underskrive Peder Skytte, Erik Litle og Johannes Petri et Skøde²⁾. Et Tingsvidne af 1416 er udstedt af Osterd Tygesen, Kongens Byfoged i Aarhus, Tyri Esbernsen og Litle Erik, Borgmestre, Jes Brun³⁾, Stig Nielsen, Eskil Magnussen og Jæppe Long, Bymænd samme-

1) »Den alvidende Gud skal vide, at der er ingen, hvem det gør mere ondt end os, at der ingen Gudstjeneste kan holdes i vor Domkirke; men desværre kan den ikke holdes, naar de, der skulle besørge den, ere fordrevne og ikke kunne faa Sikkerhed for deres Liv og Gods«.

²⁾ Langebek, *Scriptores* VI, 502.

³⁾ Om denne Borger vides, at han Aaret før var hjemkommen fra Leding. Han havde været Høvidsmand for de 30 Bevæbnede, som Aarhus havde maattet sende til Flensborg i 1415. Der er ogsaa en Kvittering fra Erik Krummedige, Drost i Sønderjylland, for Mel, som er ham leveret af Jes Brun paa Aarhus Bys Vegne. Navnet Brun forekommer ikke sjældent i Aarhus, lige ned til det 17. Aarhundrede.

steds. I 1425 besegle Peder Skytte¹⁾, Litle Erik og Thyrrie Degn et Dokument²⁾. — 1428 besegle Erik Litle og Magnus Mathiasen, Raadmænd i Aarhus, ligeledes et Dokument. Biskop Bos Brev kan altsaa tænkes at være udstedt omtrent 1416, da Litle Erik og Thyrrie Esbernsøn Degn vare Borgmestre. Det maa i ethvert Tilfælde skrive sig fra Tiden før 1423, som er Biskop Bos Dødsaar. Aarsagen til Striden kan ikke ses af det foreliggende, men muligvis kan den søges i Uenighed om Grænserne for Bymarken, en Uenighed, som stadig dukker op paany i de følgende Tider.

Da Bisp Peder forflyttedes fra Aarhus til Roskilde Bispestol, vilde Kapitlet efter Sigende vælge en anden end Bo til hans Efterfølger. Men denne »for ud paa sit eget Æventyr og nød dertil Hjælp, hvor han kunde«. I Rom var dengang Bonifacius IX Pave. Han havde haft store Vanskeligheder, idet han ikke havde kunnet gøre Ende paa det Skisma, der var indtraadt ved, at der var to Paver, en i Rom og en i Avignon. Ogsaa med Romerne laa han i Strid, idet han søgte at berøve dem deres republikanske Rettigheder. To Gange blev han fordreven fra Rom, 1391 og 1394, og kom kun tilbage til Rom i 1395 paa Vilkaar af, at Romerne fuldstændig underkastede sig ham. Bonifacius brugte mange Penge til storartede Bygningsværker f. Eks. Engelsborg og Kapitolium, til mange Krige og til graadige Slægtninge, og for at skaffe Midler siges han efter en stor Maalestok at have solgt Kirkens Einbeder og Aflad paa den skamløseste Maade. Til ham er altsaa Bo Magnussen rejst ned. Han har truffet ham, efter at han triumferende er draget ind i Rom igen efter sin Fordrivelse, -og

¹⁾ I 1421 betaler Borgmester Peter Skytte den kongelige Skat til Væbneren, Henneke Gürtz. 1440 underskrive Peder Skytte og Johannes Hvitson, Borgmestre i Aarhus, Markvard Skiernovs Gavebrev. (Langebek, Scriptorum VI, 513).

²⁾ Langebek, Scriptorum VI, 503. Thyrrie Degn var gift med Mette Gudmundsdatter, som i 1428 skænkede Kapitlet sin Ejendomsgaard i St. Olafs Sogn.

han har sikkert været i stor Pengeforlegenhed. Saa har da Bo købt Bispestolen i Aarhus af ham og desuden betalt andre Summer. I Dommen i en af Processerne, som udbrød efter Bos Død, og som vi nedenfor skal omtale, siges det udtrykkeligt, »item om den Tax, som siges, at Bo betalte i Rom paa Biskop Peders Vegne for Arus Kirke, sige vi saa, at om det bevisligt er, hvad og hvor meget som Biskop Bo af den Tax beredde, før han hjem kom og fik Bispedømmet i sit Værge, det maa hans Arvinger indkræve, men hvad og hvor meget han betalte af den Tax, siden han kom hjem og havde Bispedømmet i sit frie Værge, det beviser Retten at være gjort af Kirkens Gods¹⁾.« Men hvem skaffede Bo Pengene til Rejsen og til »Tax'en«? I Biogr. Leks. 2. B. pag. 453 udtaler Kr. Erslev Formodningen om, at Dronningen har været den, der støttede ham. Bispestolen havde et ikke lille Mellemværende med hende. Valdemar Atterdag havde nemlig pantsat Samsø og Kalffœe (∴ Kalø) med sit murede Slot og Fæste til Aarhus Bispestol. Det var Dronning Margrete magtpaaliggende at faa dette Pant indløst og faa en Biskop i Aarhus, som hun stod paa en god Fod med. Indløsningen skete ogsaa i 1407²⁾. Bo har vistnok ikke været fri for efter fattig Evne at efterligne Bonifacius i Rom. Han byggede det Kapel, der ligger Nord for Domkirkens store Taarn, og som nu rummer det Rodsteen-Constantinske og Ebbesens Kapel. I dette skulde der staa et Altar, helliget Treenigheden, Apostelen Jacob og den hellige Jomfru Agnete. Til dette Altar henlagde han en Del Gods i Jylland. Først en Del Gods i Bjerre-, Hatting- og Vor Herred, købt af den aarhusianske Erkedegn, Peter Gyllings Arvinger. Saa 4 Gaarde i Brændstrup og Gods i Vivild o. fl. a. Steder, købt af Ridderen, Christian Kaas. Dernæst Ejendomme i Hyllested, købte af Johan Slet til Bogensholm (i Vistoft Sogn paa Mols). Her havde Bo ladet lave en Saltkedel (caldarium), som skulde vedblive at staa under hans Broder Jens'

¹⁾ Danske Magasin, 4. Række, 1. Bind.

²⁾ Danske Magasin 3. Bind (1747) 177 o. følg.

Bestyrelse, saa længe han levede. Kirken i Skejby (dengang havde Skejby altsaa en Kirke) og en Ejendom sammesteds skulde med Kapitlets Samtykke forenes med Alteret i Bo's Kapel og være Residens for Vicaren ved Alteret. — En vis Pengesum skulde aarlig uddeles til Kannikerne for Messer i Domkirkens Kor for hans Faders, Mogens Langs, hans Moders, Merete Mogensens og hans andre Slægtnings Sjæle. Til Bispestolen købte han meget Gods, deriblandt Aakjær, hvortil han laante Penge af sine Brødre, Jens og Peter Magnussen. Der er ogsaa Tale om hans »Beneficium og andre kostelige Gæstebud«. Intet Under, at han i sit, i Aaret 1420 affattede, Gavebrev skriver, »at vi hidtil have været altfor indviklede i og optagne af timelige Sorger og Omhu for verdslige Ting, men nu meget sent føle os som vaagnende af en dyb Søvn«. Saa døde da Bo og blev begravet i det af ham byggede Kapel. Paa Stenen over ham stod blandt andet »Anno milleno C D viginti ter monas addas M. Jani deno cessit moriendo Calendas«, han er altsaa død i 1423 ¹⁾. Efterhaanden sank hans og hans Efterfølgers Ulrik Stygges Ligstene ned i Jorden og i 1702, da Kapellet solgtes til Begravelsessted for Baron Constantin Marselis, fandtes Ligstenene itubrudte nede i Jorden. Man havde dengang ikke Pietet nok for disse ærværdige Stene til at lade dem tage op og anbringe dem i Kirken. Dette er dog nu sket for Bo's Ligstens Vedkommende, den findes opstillet i den sydlige Koromgang,

Efter Bo's Død udbrød der Stridigheder om Arven efter ham ²⁾. Af Dronning Margrete havde han faaet overladt Bygholm og Skanderborg. Om det var som personligt Len eller »paa Regnskab«, det vil sige saaledes, at han for bestemt Løn skulde gøre Rede for Overskuddet og overlade det til Kronen, var der Uenighed om. I ethvert Tilfælde gjorde Dronning Philippa, som dengang styrede Rigerne under Erik af Pommerns Pilgrimsfærd, Fordring paa store Summer af hans

¹⁾ Huitfeldt siger i Krøniken I, 712, at han døde den 23. Decbr. 1424.

²⁾ Danske Magasin, 4. R., I. B., 354. Huitfeldt, Danmarks Riges Krønike I, 712.

efterladte Ejendom, ligesom hun forment, at Bo havde solgt eller bortgivet Jord, som han ikke havde Ret til at sælge eller bortgive. Arvingerne, Broderen Jens, som var Kannik baade i Lund og Aarhus, samt Søstrene Lucie (Ludtze)¹⁾ og Kirstine forment, at de havde Ret til det Gods, som han ejede enten ved Arv eller Erhverv, før han blev Gejstlig eller Biskop (»det, han indførte til Kirken«) samt til de Gaver, f. Eks. af Sølvtoj eller lignende, som var givet til ham personlig og ikke til Kirken. Endelig var der Spørgsmaal om, hvem der skulde betale de Summer, Bo havde maattet udgive i Rom. Dels havde han maattet betale for Biskop Peder, der var bleven forflyttet (postulatus), hvilket skulde have Pavens Sanktion, dels havde han baade i Rom og senere maattet betale for sin egen Udnævnelse. Arvingerne synes meget snart efter Bos Død at have gjort deres Fordringer gældende paa Tinget i Aarhus for Rigets Kansler, Eivind Fos, dog uden Resultat, hvorfor de hurtigst overdrage deres Fordringer til Dronningen, som paa Kronens Vegne kunde føre Sagen baade for sig selv og de andre. I Efteraaret mødte da Dronningen med Kansleren og seks Riddere i Sortebrødreklostret i Aarhus for at forhandle med Bos Efterfølger, Ulrik om Sagen. Man enedes om, at lade 2 Biskopper dømme i den inden seks Uger. Til Dommere valgtes Erkebiskop Peder i Lund og Biskop Navne (Gyrsting) af Odense, som saa afsagde Dom i Graabrødreklostret i Lund i Begyndelsen af 1425. Forholdet med Lenene indlader Dommen sig kun paa, for saa vidt som den paabyrder Dronningen Bevisførelsen for, at de vare givne Bo »paa Regnskab«, og henviser hende til verdsligt Søgmaal mod dem, der efter hendes Formening maatte besidde Grund eller Jord med Urette. Rime- ligvis sigtes herved til nogle Jorder paa Samsø, som Bo i sin Tid havde overladt til nogle Præster, og som det ikke havde været muligt at fordrive dem fra, efter at Samsø

¹⁾ Muligvis var det hende, der var gift med Bo's »Svoger«, Peter Troelsen (Thrugillus), Bispens Høvidsmand (capitamus) paa Bygholm.

var indløst af Kronen¹⁾. Erstatning vilde Kirken ikke indlade sig paa at give. Hvad Arven angik, saa kom man ind paa et Spørgsmaal, som der i de Tider netop var Strid om. Var det tilladt for en gejstlig Mand at bortgive sin Arvejord uden Arvingernes Samtykke? Dommen konstaterer nu at, hvad Gods Biskop Bo indførte til Kirken, det bør (tilkomme) hans Arvinger, ligeledes hvad han fik eller erhvervede paa sin Persons Vegne, og som ikke var af Kirkens Gods eller paa dens Vegne, saasom ved Arv eller Fædrenes eller Mødrenes Rente eller og ved nogen »besynderlig Kunst, som han kunde og udøvede til at avle Gods med, saasom er Alkemia, Lægedom²⁾, Skriveri, Maleværk eller anden lignende Behændighed«, det bør hans Arvinger (tilfalde). Hvad endelig Spørgsmaalet om »Taxen« i Rom angaar, da bør Arvingerne have Erstatning for det, som han betalte »paa Biskop Peders Vegne for Arus Kirke«, men for det, han betalte i Rom paa sine egne Vegne, inden han endnu var bleven Biskop, kan Kirken ikke svare, særlig da han blev Biskop uden Kapitlets »Tilsigelse eller Ombedelse«. Heller ikke kan Kirken svare til hans Udgifter til Beneficium eller kostelige Gæstebud. Hvis Bo har laant Penge af sine Brødre til at købe Aakær for, skal disse naturligvis erstattes, hvis det kan bevises, at de ikke allerede ere blevne det. — Som man ser, indeholder denne Dom Spirer til megen yderligere Rettergang, og i Slutningen af 1425 overdrager Dronningen til Kansleren og to andre at føre Sagen videre paa hendes Vegne. Det endelige Udfald kendes ikke.

Jeg har behandlet denne Sag noget vidtløftigt, fordi den giver Lejlighed til at danne os et Billede af denne interessante Biskopskikkelse. Som en af de yderst faa borgerlig fødte katolske Biskopper forstaar han at arbejde

¹⁾ Danske Magazin 3, 181.

²⁾ Det er formodentlig dette Udtryk, der har givet Anledning til, at Biskop Bo senere er bleven skildret som en af Datidens store Læger, der erhvervede store Rigdomme ved sin Kunst. (Se: Schmidt, Entstehung der Apotheken, 2. Aufl., S. 13.)

sig frem og sætte sig fast i Dronningens Gunst. Energisk benytter han sig af Omstændighederne og er ikke kræsen med Midlerne til at naa sit Maal. Han lægger Grunden til Bispedømmets store Rigdomme, men er sikkert smittet af det høje Hierarkis Lyder paa hin Skismaets urolige Tid; paa sin gamle Alder bliver han ængstelig for sin Sjæls Frelse, og man kan ikke nægte hans aabne Bekendelse af sine Fejl en vis Storhed. Det kan let tænkes, at hans Fremfærd mod den Bys Borgere, hvor han havde sit Sæde, kan have været voldsom og have givet Anledning til bitre Stridigheder.

Som et Bevis paa, hvilken Aand der i hine Tider stundom raadede mellem den øverste Gejstlighed, kan jeg ikke undlade paa dette Sted at anføre et Optrin her fra Aarhus, hvori Biskop Bo tog en, om end mere passiv Del. Mellem Bisperne i Børglum og Viborg havde der længe været Strid om Øen Læsø. Biskop Peder i Børglum, der synes at have været en raa og voldsom Karakter, havde, uagtet hans Forgænger Svend i 1394 havde aftraadt sine Rettigheder til Øen til det Viborgske Kapitel, tilladt sig forskellige Forfølgelser mod de Læsøboere, der holdt sig til Viborg Bispestol, og Sagen var kommen til saadanne Yderligheder, at der var bleven klaget til Paven, Bonifacius IX, som i den Anledning havde sendt en Bulle hertil. For at ordne Forholdene havde Dronningen befalet, at der i Aarhus i Aaret 1399 skulde holdes et Møde af Bisperne i Aarhus, Viborg, Børglum og Ribe. Medens nu Bisperne vare forsamlede i et Værelse ved Siden af Højalteret i Aarhus Domkirke, og medens Gudstjenesten højtideligholdtes i Koret, lod Børglumbispen sine Drabanter eller Korkarle, som rustede vare opstillede paa Kirkegaarden udenfor, med dragne Sværd og spændte Buer bryde igennem en aaben Dør ind i Kirken, hvor de stødte Præsten ned fra Alteret og forstyrrede Gudstjenesten. Samtidig kastede andre af dem Sværd ind igennem et Vindue til det Kammer, hvor Bisperne vare forsamlede, og Biskop Lage Glob af Viborg var nær bleven dræbt, hvis ikke Bispen af Ribe

havde taget ham under sin Beskyttelse og ført ham bort. Dernæst brød Peter med sine Drabanter ind i Kammeret, bemægtigede sig den pavelige Bulle og bortførte den til Børglum. Begivenheden omtales i et Dokument i de Bartholinske Samlinger i Universitetsbiblioteket. Det er aftryk ti Pontoppidans Annales II, 254, men da Dokumentet var til dels ulæseligt, er Gengivelsen noget mangelfuld. I Hertels Beskrivelse af Aarhus Domkirke henlægges Begivenheden til det nuværende Sakristi bag Højalteret. Et og andet i Udtrykkene (»juxta summum altare«) synes ogsaa at tale derfor. Paa den anden Side maa det dog anses for tvivlsomt, om der den Gang var Sakristi bag ved Højalteret. I Middelalderens Domkirker var der nok hyppigt et Sakristi, hvor forskellige Redskaber gemtes, og hvor Gejstligheden kunde opholde sig, men dette laa altid Nord for Koret, Øst for Korsarmen. Ved en Dør stod det i Forbindelse med Koret¹⁾. Koromgangen i Aarhus Domkirke er opført eller i alt Fald paabegyndt af Biskop Bo's Forgænger, Peder Jensen, og Forholdene vare i 1399 næppe helt ordnede. Muligvis har det omtalte Kammer ligget der, hvor nu det Sehestedske Kapel er. Drabanterne er da trængt ind igennem den Dør, hvoraf der endnu findes Spor paa Ydermuren af nordre Koromgang. Vinduerne i det nuværende Sakristi sidde saa højt oppe, at der næppe kunde kastes Sværd ind af dem.

Hvilken Del Bo har taget i det ovenfor beskrevne Oprin omtales ikke, men det synes noget underligt, at et slikt Overfald af bevæbnede Mænd kunde finde Sted lige udenfor hans Bispegaard. Han havde staaet i et meget venskabeligt Forhold til den Viborg Bisps Forgænger, Jakob, ti da denne i 1396 skulde betale Borgen Hald, som han havde købt af Dronning Margrete²⁾, saa laante han af Bo, som altid synes at have haft Penge nok, Midlerne dertil mod Pant i den gejstlige Jurisdiktion i de fire Herreder: Støvring,

¹⁾ Hildebrand, Sveriges medeltid III, 383.

²⁾ Hun havde selv købt den af Elisabet Scharpenborg, en Datter af den bekendte Ridder Niels Bugge.

Onsild, Hald og Gerlev. Da Pantet aldrig blev indløst, forblev de fire Herreder, trods forskellige Reklamationer, ved Aarhus Bispestol og høre endnu den Dag i Dag til Aarhus Stift.

Bo's Efterfølger paa Aarhus Bispestol var Ulrik Stygge, »Biskop Ølrik«, som han ofte kaldes i Dokumenterne. (1424—1449). I denne Biskops Tid falder Kristoffer af Baierns Stadsret for Aarhus, udstedt 2. Juli 1441. Paa dette Sted er det nærmest de Grænser, der i dette Dokument gives for »Byfreden«, hvorved forstaas det Omraade, indenfor hvilket Byens Ret gjaldt, som interesserer os. De behøver ikke at falde sammen med Bymarkens Grænser.

Det hedder: »Item skal fornævnte vore Borgeres Byfred være og udstrække sig sønder ved Byen fra de Diger mellem Havreballe Ager og Brobjerg, og vesten, fra det Dige, som Galgen uppaa stander, og til det Dige, som løber i Stranden hos Wædelby Holae, som det saa af Arilds Tid været haver«.

Ved »Hule« forstod man en Hulning ind i en Bakke, netop en saadan, som endnu findes ved Salonen i Risskov, hvor Risgards Bæk har sit Udløb. Det er formodentlig den »Græshule« i Risskov, som endnu i 1841 omtales som bortlejet til en af Byens Borgere¹⁾. I 1441 maa den endnu antages at have hørt til Vorregaarden i Vejlby Sogn. Beskrivelsen af Grænserne er ikke tydelig, — som saa ofte i Middelalderens Dokumenter, — navnlig kan det ikke antages, at Galgen har staaet »paa et Dige«, men der er dog heri intet, der er stridende mod de af os i det foregaaende skildrede Grænser for Byens Mark. Af Slutningsbemærkningen ses det, at man antog disse Grænser for at skrive sig fra gammel Tid.

Efter Ulrik fulgte den bekendte Biskop Jens Iversen Lange (1449—1482), der byggede meget paa Domkirken. Under ham kom Aarhus By i Pant til Bispestolen, hvad

¹⁾ »Brobjerg Hule« kaldtes Terrænet lige Syd for Frederiksbro.

der naturligvis maatte give Anledning til en uendelig Række Stridigheder mellem Borgere og Gejstlighed. Pantsætningen synes at have fundet Sted omtrent 1459. Straks efter brød Biskoppen Overenskomsten, idet han tværtimod dennes klare Ord tillod en Fetaliebroder, det vil sige en Slags Sø-røver, Esbern Jyde, at sejle ud fra Aarhus Havn ¹⁾. Bispen blev dømt til at indgaa en mindelig Overenskomst med Kongen eller ogsaa at have sit Pantebrev forbrudt. Rime-ligvis er ingen Overenskomst kommen i Stand, ti Aaret efter, 1460, kvitterer Claus Limbæk paa Kongens Vegne for den aarlige Skat, 200 Rhinskylden, som betales ved Mortensdagstid. I 1469 kvitterer imidlertid Biskoppen for Skatten, saa maa Pantsætningen altsaa være kommen i Stand igen. I 1472 fritages Borgerne paa Grund af en stor Ildebrand i 12 Aar for »Udbud, Tjeneste og al anden kongelig Tynge« undtagen Byskatten, hvilket tyder paa, at denne endnu er pantsat og altsaa ikke kan eftergives. I 1486 udsteder Biskop Eiler et Brev, hvori han først kvitterer for Modtagelsen af 1000 rhinske Gylden som Afbetåling paa de 3000, for hvilke »Aarsby og Stad med Skat, Fogderi og al kongelig Rente og Rettighed haver staaet og staaer i Pant for til vor Domkirke i Aars«. Resten af Pante-summen skal afbetales saaledes, at Kongen og Bispen i 40 Aar dele den aarlige kongelige Skat ²⁾. Efter denne Tids Forløb skal saa Byen falde tilbage til Kronen igen. Dette er dog næppe sket før efter 1536, ti lige til denne Tid findes Kvitteringer fra Bisperne for Byskatten ³⁾.

I hine ældre Tider kendte man under Retstrætter kun i ringe Grad til, at Parterne hver fremsatte sine Bevislig-

¹⁾ Da Bispen havde al Byens Indtægt i Pant, har han vel ogsaa haft Ret over Havnen. Ordene maa vel forstaas saaledes, at han har tilladt Esbern Jydes Udrustning.

²⁾ Denne anslaaes til 200 Mark. Byen har betalt til Bispen, som saa igen sender Kongen Halvdelen. 1525, 7. Jan., faar Bisp Ove Bilde Kvittering af Kongen for 100 Mk. danske, »som er en aarlig Afgift af Aars By«. (Fred. I, Registranter, S. 94.)

³⁾ Iøvrigt synes i 1529 hele Hadsherred, Endelave og »Fardoo« at have været pantsatte til Domkirken. (Fr. I, Registranter, S. 240.)

heder, og at Dommeren afsagde Dom efter at have overvejet disse. Sagerne afgjordes i Almindelighed ved edeligt Udsagn af visse Mænd, som enten kendte Sagen eller havde Tiltro til Parterne. I Jylland var der ansat saakaldte Sandemænd, 8 Selvejere i hvert Herred, som blandt andet enten paa Herredstinget eller paa selve Aastedet skulde sværge i Sager om Herredsskel og Markeskel mellem Byer eller om Kirkens Jord. 1465, den 1. Aug., lærer vi nu af to paa Aarhus Byting optagne Tingsvidner, at Biskoppen uden lovlig at stævne til Aars Byting eller Raadhus havde ladet Hasle Herreds Sandemænd gøre Markeskel (o: bestemme Skellet) i Aarhus Mark. Rimeligvis er det den nordlige Grænse, som altid synes at have været det ømme Punkt. At se klart, hvad dette »Markeskel« betød, kan man ikke, her er kun Plads for Formodninger. Den nordlige Del af Marken benyttedes vel nærmest som Græsningsplads, og da det stadig fremhæves, at Marken er given baade til Borgernes og »Klerkeriets« Behov, maa det altsaa antages, at ogsaa Gejstligheden har sammen med Byens Borgere benyttet Jorden. Gejstligheden har nu villet benytte en Del af Jorden og Skoven til Dyrkning af Korn imod Borgernes Ønske, og herved er Striden opstaaet. Af et Tingsvidne, optaget 1513, ses nemlig, at Biskop Jens's Foged paa Vorregaard den Gang har ladet pløje og saa ind paa Aars's Mark, men at Borgerne »har ladet Aars's Fææde Sæden og Grøden op«. Af et andet Tingsvidne fra 1514 ses, at Sandemændenes Tog blev gjort fra »Dronningsten og saa tvært over Byens Mark og saa ind paa Kronens og Byens Skov«, ja, der blev endogsaa hugget »en Have tvært neder i Skoven mod Havet«. Bispnen fik dog ikke sin Krig frem, ti under 9. Aug. 1470 maa han slutte Forlig med Borgmestre og Raadmænd saaledes, »at Aars Borgere skal have Aars Skov og Mark, Frihed og Fægang, skal være saa lang og saa bred, som hun fra Arild været haver, og som de havde, før Biskop Jens fik Aars i Pant, og siden han fik Aars i Pant«. Biskoppen maa ogsaa finde sig i,

»at Hasle Sandemands Markeskel, gjort paa St. Olai Dag, skal være uden Forfang og Skade«¹⁾.

Imidlertid trak det op til nye Stridigheder. Hen ved 1484 begynder nemlig Striden om »Markvard Skernovs Løkke«. En Toft, som udtrykkelig siges at have ligget »vesten for Byen«, bliver inddiget »med Grøft og Gærde« af Domprovsten Markvard Skernov og Borgmesteren Peder Skytte. Denne Domprovst nævnes i et Dokument fra 1433, hvorved en Gaard i Aarhus »næst Sønden for St. Olai Kirkegaard hos Havet«²⁾ tildømmes Erkedegnen i Kapitlet, Erik Laurens søn »paa Guds Legemes Vegne«. I det foregaaende har vi set, at Peder Skytte var Borgmester i 1423. Toften maa være bleven inddiget omtrent mellem 1420 og 1440. Denne Inddigning betød nu vel nærmest, at man vilde hindre, at Byens Borgere benyttede Græsningsretten efter at Kornet var høstet. Toften skulde være »svoren Toft«, d. s. bortsolgt Toft, hvis Grænser kunde fastsættes ved 12 Mands Ed. Af en Ytring i den endelige Dom i denne Sag synes det at have været Græsningsretten hos Borgerne paa Brobjerg man bestred, og Gejstligheden har støttet sig til, at denne Lykke var det gamle Tolstrup, som hørte til vor Frue Kirke paa Brobjerg, hvilket benægtedes af Borgerne, der paastode, at »den var Aars's faste Forte, Fællid og Fægang fra Arilds Tid«. Der kan være stærk Formodning for, at Skernovs Løkke har været den nuværende Bispetoft, som ogsaa nok kunde siges at ligge »Vesten for Byen«, det vil sige Vest for Brobjerg. Den gamle Strid om Markens Nordgrænse er ogsaa paa denne Tid blusset op igen. Bispemænd har »indvordet det omstridte Stykke med Lavhævd«. Det vil sige, at han efter behørigt Varsel paa tre Tingdage er mødt med sine Vidner og Mededsmænd paa det omstridte Stykke Jord, omkring hvis Grænser han er gaaet, idet han aflagde Ed paa, at det var hans lovlige Ejendom. Denne Lavhævd berettigede

¹⁾ Den ovennævnte »Have« tværs gennem Riis Skov blev straks opbrudt igen. (Hüberts Aktstykker I, S. 110.)

²⁾ Formodentlig nuværende Nr. 12 eller 14 paa Mejlgade.

ham til at væрге sig i Besiddelsen ved tolv Mænds Ed. Lavhævden kunde dog kun være gjort med Rette, naar Bispen, nu Eiler Stygge¹⁾, havde været i uforstyrret Besiddelse af Jorden i flere Aar, men det paastaas, »at Byens Kæmner og menige Almue har givet Last og Kære paa fornævnte Stykke, siden Hr. Markvard indhegnede det, hvert aarligt Aar til nu; og andetsteds paa Skov og Mark, som fortrængt og borthængt er baade med Plove og Gærde ydermere, end hun nogen Tid i Mands Minde haver været tilforn, og ydermere siden Byen kom i Pant til Kirken«²⁾. Det er formodentlig derfor, at Kong Hans og hans Raad under 10. April 1484 dømme Lavhævden ugyldig, medens Afgørelsen af den egentlige Strid opsættes »til Vi udi den Egn igen komme«, saa vel som Sagen »om de seks Mark, som de give af deres Raadhus«³⁾. Det næste Aar, den 8. Febr. dømmer Kongen, at 12 Ejere skulle sværge i Sagen. Sværges de omstridte Grunde at være »Svornetoft«, saa skulle Sandemændene afgøre Sagen om, hvem de tilhøre; sværge de det til »Forte eller Agerland« skal det blive til Aars's Bys Nytte og Behov. Under 3. Marts s. A. optages nu atter et Tingsvidne om, at Løkken aldrig har haft noget andet Navn, før den indgærdedes af Markvard. Det gjaldt nemlig om at bevise, at den ikke var en svoren Toft, det vil sige en bortsolgt Toft. Havde den nemlig været bortsolgt, vilde den have faaet et særligt Navn. Den 8. Marts indgaar saa Bispen for Kongen et Forlig om Markvards Løkke »paa det at Tvedragt, Forfang og ydermere Skade kunne aflægges og ej herefter ske skal, men en god Endrægt

1) Biskop c. 1482—1491. Han var en udygtig Mand, som af Kapitlet nødedes til at træde af 1491. Han levede da sine sidste Aar paa Silkeborg, som han havde betinget sig ved Fratrædelsen. Han døde 1501 og begravedes i Aarhus Domkirke.

2) Hübertz Aktstykker I, S. 39—40.

3) Om denne Sag vides intet ellers. Rimeligvis har Raadhuset fra først af ligget paa den Plads, hvor det laa til 1858, nemlig lige Vest for Domkirken, det samme Sted, hvor Tinget er bleven holdt, inden man fik Raadhus. Der har muligvis været Strid om, hvem Grunden tilhørte.

og evig Kærlighed herefter blive skal mellem os og Borgmestere, Raad, menige Almue i Aars«. Efter denne Dag skal ingen Løkker mere indhegnes paa Aars's Mark, og den Løkke, Hr. Markvard Skernov havde indhegnet, skal ligge fri til Fægang til Aars's By, til hæderlige Herrers og Kankners Fægang, til Borgernes og de menige Indvaaneres Behov og Fægang. Hvo som vil drive Fæ ud ad Brobjerg skal have Lov til at gøre det, som det haver været Sæd fra Arilds Tid, hvo, som have Kaalgaarde og Abildgaarde uden for Byen, de skulle give deres Jordskyld deraf som de fra Arild gjort haver«¹⁾).

Hermed var altsaa Sagen om Løkkerne afgjort. Nu gjaldt det imidlertid for Borgerne at hævde sig i Besiddelsen af deres Mark med de gamle Grænser. Rimeligvis har Biskoppen søgt Hjælp hos Paven. Pontoppidan meddeler i Annales III, 445, et Udtog af et gammelt Dokument, ifølge hvilket Pave Innocens VIII 1486 har henvist Striden mellem Biskoppen og Borgerne i Aarhus om nogle Mensal-Ejendomme til Biskop og Prælater i Odense, at de kunde stifte Forlig. S. 684 siger Pontoppidan, at de stridende Parter forligedes. Rimeligvis kun et Forsøg paa at omgaa Kongens Dom ved at skyde Sagen ind under Paven. 1486, den 22. Februar, udstedes Kong Hans's og Rigens Raads første Brev paa Aars's Mark efter de Grænser, som Dronning Margrete afsatte. For at faa Stadfæstelse paa Ejendom og sikre sig den for Fremtiden hørte nemlig i hine Tider en »Forfølgning til Laas«. Efter først paa Herredsting og Landsting at have fremlagt sine Adkomstbeviser, henvendte Ejeren sig, hvis ingen Indsigelse skete, til Rigskansleren for at erhverve et Stadfæstelsesbrev og dernæst 4 Dombreve, hver Gang med et Mellemlum af 6 Uger. Naar der intet Genbrev var taget mod noget af disse Breve, udstedtes en Stævning med Aars og Dags

¹⁾ De Gejstlige skulde altsaa ikke værs fritagne for at betale Jordskyld til Byen af deres Haver. — Dette Forligsbrev stadfæstes iøvrigt i et Brev til Bisp Ove Bilde af 6. Jan. 1530. (Fred. I, Registranter S. 242.

Varsel. Fremkom der da endnu ingen Indsigelser, erhvervedes til Slut et Laasebrev¹⁾, hvorved alle fremtidige Indsigelser bleve afskaarne. Som man ser, en meget vidtløftig Fremgangsmaade.

Som Stadfæstelsesbrev betragtes sandsynligvis Kongens Dom af 1484, ti det hedder i ovennævnte Brev af 22. Febr. 1486, at »paa Kongens Retterting var skikket Aars's Borgmesters, Raads og Almues Bud« med Kongens eget Dombrev »lydende, at vi selv og vort Raad havde saa for Rette fundet, at det Markeskel. som Dronning Margrete lod gøre, bør blive ved sin fulde Magt«²⁾. Efter Reglerne skulde vi nu have det næste Brev 6 Uger efter, men naturligvis kom der straks en ny Strid op. I Efteraaret 1486 maa Landsdommeren i Jylland, Anders Christensen af Kvelstrup, paa Bispegaarden stifte Forlig³⁾ angaaende Strid om Markskellet, opstaaet som det synes paa samme Maade som i Biskop Jens's Tid. Fra Vorregaard havde man ladet saa i Byens Mark, og Borgerne havde saa ladet Kvæget afgræsse Sæden. Bispens Svende og Borgerne havde i den Anledning været oppe at slaas, og Forholdet var meget spændt. Domprovsten Herman Flemings to Svende, Henrik Clemensen og Tyge Jepsen, har angrebet Mester Arndt og hans Tjenere, men under 16. Maj 1487 sluttes Forlig herom. Men allerede næste Aar angribe Bispens Svende: Mikkil Eskilsen, Per Frokier, Jep Ulf og Godske ikke alene Borgerne, men ogsaa »Borgerskerne«, og Bispen maa love Bod — 60 Mark Faldsmaal — for den Skade, disse have lidt. Dog skal denne Bod først kræves, om slige Optrin skulde gentage sig.

1) »Laas er Lovens Ende og evig Tielse«.

2) Der ses aldrig at være fremlagt skriftligt Bevis fra Dronning Margretes Tid. Under Stridighederne holder Byen sig altid til, hvad gamle Mænd kunne sværge om Sagen.

3) Der er Mulighed for, at det er dette Forlig, der sigtes til i ovennævnte (S. 172) Beretning. Det forekommer mig dog næppe at være rimeligt, at en Sag saa hurtigt kunde forelægges for Paven og faa en Afgørelse af ham.

Først efter at Luften er saaledes nogenlunde rensset, kommer Kong Hans's 2. Dombrev 11. Novbr. 1488, det 3. omtr. 6 Uger efter, nemlig 6. Jan. 1489 og det 4. 22. Febr. s. A. Stævningsbrevet udstedes saa 18. Maj 1489 med et Aars og 6 Ugers Varsel.

Det er ikke alene Byens Borgere, Bisp Eiler ligger i Strid med, ogsaa Forholdet til Kongen synes at have været meget fjendtligt, ti den 3. Juni 1489 maa Erkedegnen og flere af Kannikerne møde i Sortebrødreklostret for at stifte Forlig mellem Kongen og Bispen i Anledning af en Mængde Sager: »Manddrab, Vold, Plovfred, Hærværk, Tingfred, om den Mand, som slagen blev ved sin Plov trods sin Herres Beskærmelsesbrev«. Der var anlagt Sager ved urette Ting og gaaet Dom i dem mod Kongens Befaling og begaaet Retsfejl paa andre Maader.

Endnu staa nogle Formaliteter tilbage, inden Laasebrevet kan udstedes. Rigens Kansler, Hr. Anders Kjeldsen (paa Rask), skal have alle Dokumenterne oversendt, hvilket synes at have voldt nogen Vanskelighed. Byen sender ham ligeledes noget »Guld paa et Regnskab«, og Hr. Kjeldsen takker og forsikrer, »at selv om de havde sendt ham deres mindste Bud og ikke en Penning, saa vilde han dog alligevel have ramt deres Bedste o. s. v. og anbefaler dem til Gud og Jomfru Marie«.

Saa kommer endelig 8. Oktbr. 1490 Laasebrevet, udstedt paa Rettertinget i Borgestuen paa Viborg Bispegaard. Herved tildømmes vor Købstad Aars Marken efter de gamle Markeskel til evindelig Eje, alt undtagen Kirkens Teglgård. Denne Teglgård, hvor ifølge Sagnet de Sten skulle være brændte, hvoraf Domkirken opførtes, laa Nord for Byen. Der er ingen Lerlag at se i Knudrisbakke, men paa det Terræn, hvor nu Knudrisgade ligger, er man dog ved Udgravning i 1887 stødt paa tydelige Levninger af en Teglovn med Kirkesten. I 1553 er der en Retssag om en Abildhave, liggende »Norden for Byen imod Kirkens Teglgård«. En Mand, Jens Forween, havde skænket Haven til Sct. Sebastians Gilde i Aarhus. Byen var imidlertid kommen i

Tanker om, at Haven laa i dens Mark og forlangte den tilbage, hvad der og indrømmedes. Muligvis havde Haven tidligere udgjort en Del af Teglgaardens Grund. Muligvis er den »Teglhav«, som Borgmester Anders Lydriksen i 1633 har i Fæste af Kongens Jord, og som han ønsker at købe, den gamle Teglgaards Grund.

1506 mageskifter Prior Niels Christensen og Conventsbrødrene i Vor Frue Kloster paa Brobjerg en Abildgaard, som Borger Markvard Brun i Aars har givet dem for en Mandagsmesse, imod at Byen overlader dem en Jord Sonden for Møllevejen op til deres Kloster. Denne Møllevej er omtrent falden sammen med nuværende Vesterallé, og Jordstykket har vel ligget imellem Vejen og Havreballedigerne.

Man skulde have troet, at Laasebrevet havde gjort Ende paa Stridighederne med Gejstligheden, men 1511 bliver der igen pløjet paa Marken »Øst for Kræmmersten«, 1513 klages over at Skelstenene paa Marken ere opgravede, væltede og somme endog bortførte, 1514 ligeledes. Disse Stridigheder afgøres først ved en Herredagsdom af 1517. Biskoppen er nu Niels Clausen Skade ¹⁾, Borgmesteren Niels Andersen. De kæmpe drabelig for Herredagen i Graabrødreklosteret i Kalundborg. Biskoppen holder sig til den Kontrakt, der skal være gjort, Borgmesteren til Laasebrevet. Mod dette indvendes, at Marken skal være forfulgt til Laas i Dølgemaal »med mange flere Ord dennem derom imellem forlude«. Dommen gik dog ud paa, at Laasebrevet skulde staa ved Magt. — Nogen Tid efter trækker Biskop Niels Clausen sig tilbage fra Bispestolen og »Borgmestre, Raadmænd og menige Købmænd« i Aarhus laane Kong Christiern II 2 Hundrede rhinske Gylden »gode og vægtige af Guld«, samt Aaret efter endnu 500 Lod Sølv som »et venligt og kærligt Laan«. Saa kom Reformationstiden, hvor Aarhus By vistnok har lidt paa forskellig Maade dels ved

¹⁾ Biskop 1491--1520. Under den Skræk, som Efterretningen om det stockholmske Blodbad udbredte i Landet, fandt han det rigtigst at resignere og drog ligesom sin Forgænger, Eiler Stygge, til Silkeborg, hvor han døde 1531.

Udskrivninger af Laan og dels ved Indkvartering. Dertil kommer Ildebrand og andre Ulykker. Der var derfor al mulig Anledning for Kongerne til at lade Aarhus faa nogen Del af det meget Kirkegods, som var stillet til deres Disposition. Kong Christian III skænker ved Gavebrev af 2. Juni 1542 »til Borgmester, Raadmænd og menige Borgere 2 vore og Kronens Løkker og Jorder, Sønden for Aarhus By til Havremark begynder, som tilforn have ligget til vor Gaard i Aarhus, paa det at vor Købstad Aars maa og kan saa meget desbedre blive bygt og forbedret«. Disse to Løkker laa Syd for Byen og havde tidligere hørt til Havreballe. Det er de gamle Tofter, som vi alt tidligere have omtalt og som ligge imellem Sønder Allé og Marselisborg Jorder, altsaa en Del af Frederiksbjerg Terrænet, Gamle Kirkegaard, Rysgade og Banegaards Terrænet. I 1575 befaler Kongen, at Borgmestre og Raadmænd maa paa Embeds Vegne »indtage et Stykke Jord S. for Aarhus, uden for Brobjerg, kaldes Bispens Løkke, paa begge Sider Adelvejen, bebrevet (∩: retslig overladt til) Aarhus«. Indtægten skulde hjælpe til at forbedre Magistratens daarlige Pengeforhold. Magistraten vedblev at have Embedsjord her indtil i Begyndelsen af det 19. Aarh. Da blev den gamle Kirkegaard anlagt paa den ene Borgmesters Jord, og Magistraten fik Erstatning ved Andel i Oldjorden. »Bispens Løkke« er naturligvis den vestlige af de to ovenomtalte i 1542 skænkede Løkker. Den har selvfølgelig ikke noget med Bispetoften at gøre. En endnu større Gave er dog Vorregaards Mark, som 1542 foreløbigt overlades til Byen i Forlening i Anledning af de 2 store Ildebrande, der har overgaaet den, »at Indbyggerne nu saa meget desbedre maa komme til deres Næring og Bierring og Købstaden saa meget des snarere maa blive igen opbygget og forbedret«. Denne Vorregaards Mark siges at ligge Norden uden for Aarhus, liggende imellem Skejby, Vejlbj, Brændstrup Mark og Aarhus, med Skov, Ager og Eng. Det maa antages, at den Skov, der her er Tale om, er den nordligste Del af Ris Skov. Kun en lille Del af Vorregaards Mark: en Eng,

Vesten henimod Brændstrup, Bilbjerg kaldet, vil Kongen beholde. Denne Eng kaldtes Vestereng og kom senere efter Havreballegaards Salg til Constantinsborg, inedens »Bilbjerg«, som er en Højde Vest derfor, kom ind under Marselisborg Jorder. I Slutningen af forrige Aarhundrede ejede O. Secher Vestereng og nu til Dags har den givet Navn til Gaarden Vestereng. Forleningen af Vorregaardsmark gaar i 1559 over til Ejendom, idet Kong Frederik II under 18. April d. A. giver Byen Marken til Ejendom.

Det var jo ganske betydelige Udvidelser, Byens Markjorder derved fik, og det Areal, de nu kom til at indtage, kan anslaaes til c. 1730 Td. Land, næsten saa meget som et mindre Grevskab. De to Konger, Kristian III og Frederik II, komme derved til at indtage en værdig Plads blandt Byens Velgørere ved Siden af Dronning Margrete.

Oprindelig benyttedes disse Jorder mest til Græsning, og det var kun de nærmest Byen beliggende Stykker, der vare indtagne til Dyrkning og kaldtes »Kornhaver«. Selv disse bleve imidlertid, naar Kornet var indhøstet, lagte ud til Eftergræsning. Efterhaanden blev dog Trangen til Forøgelse af det dyrkede Areal større, og fra 1559—1580 finder der en Slags Udskiftning Sted ¹⁾. De Nord for Aaen liggende Markjorder bestode da, foruden af Ris Skov, af 3 Vange, Møllevangen, Skovvangen, Vorregaardsvangen samt Oldjorden. Vorregaardsvangen indtog den nordligste Del. Om trent en halv Mil ud ad Randers Landevejen naaedes Skeiby Led paa Grænsen af Skejby Marks Jorder. De yderste Dele af Vorregaardsvangen benyttes nu til Eksercerplads. Vest for den laa Bilbjerg og det nuværende Vesterengs Jorder. — Syd for Vorregaardsvangen og for Størstedelen Øst for Randers Landevej laa Skovvangen, hvis nordlige Del hyppigt kaldtes »Skovfaldet«. Disse to Vange var tilsammen 600

¹⁾ I en Markbog fra 1683 staar der udtrykkelig bemærket om Skovvangen, at den er indtaget til Dyrkning 1578.

Td. Land. Fra Randers Landevej og langt over mod Vest strakte sig saa Møllevangen, hvis Sydgrænse dannedes af Viborg Landevej. Den var omtrent ligesaa stor som de to andre tilsammen. Saa kom endelig mellem Viborg Landevej og Aaen »Oldjorden« (omtr. 120 Td. Land). Nede ved Aaen laa en Eng, som strakte sig helt ind til Byen, den kaldtes »Gaasemaaen« eller Gaasemaen¹⁾. Vest for den laa en lille Eng, »Histrud«, som i sin Tid var overladt Lensmanden til Brug. Gaasemaaen var i 17. Aarhundrede Genstand for Møllerens Efterstræbelser, idet han forment, at den i alt Fald tildels maatte tilkomme ham ifølge hans Købekontrakt, hvilket gav Anledning til vidtløftige Stridigheder, som ville blive omtalte andetsteds. — Syd for Aaen og Byen laa endel Jorder, hvoraf nogle vare de af Fréderik II skænkede Magistratsjorder, andre vare Kornhaver, der ejedes af enkelte af Byens Borgere. En Del af dem vare i Slutningen af 17. Aarhundrede ikke »under Byens Matrikulering« det vil sige betragtedes som Bymark. Deres Ejere havde dog ingen Forpligtelse til at lade Byens Kvæg nyde Eftergræsning paa dem. Det oplystes under en Proces i 18. Aarhundredes Begyndelse, at de tidligere havde været bebyggede og altsaa hørt med til Købstadens Grund. Det var de Jorder, der laa Øst for nuværende Frederiksgade. Disse Forhold skal ogsaa blive nærmere belyste et andet Sted i dette Værk.

Ud igennem Marken strakte sig de saakaldte »Forter«²⁾. Det var dels store, udyrkede Pladser, dels vejlignende Strækninger ofte af flere Hundrede Alens Bredde. Paa disse

¹⁾ Af Made, der betyder Eng.

²⁾ Ordet skal udtales med lukket o. Det betyder egentlig Vej og brugtes i ældre Tid ikke blot om Vejene ud over Marken, men ogsaa om Veje eller Gyder, der førte fra Algaderne i Byen ned til Havet eller Aaen. I gamle Skøder bruges »Algade« om Byens egentlige Færseveje, i Modsætning til Stræder, Smøger og Gyder. Forte bruges ogsaa om Fortovet udenfor Husene. — Ifølge Jyske Lov skal »Forte være 12 Favne bred, eller saa bred som alle Ejere ville«.

Forter samledes Kvæget, og ad dem dreves det ud i Marken. De tjente ogsaa til Veje for Kørende, Ridende og Gaaende. Man maa ikke tænke sig disse Veje som Nutidens banede Køreveje; Vognene kørte, hvor det behagede dem, og talrige Hjulspor ved Siden af hinanden tydede paa, at man især om Vinteren havde Møje med i Æltet at finde ikke opkørte Steder. I Reglen var der ingen Grøfter, saa Vandet paa de side Steder stod over Vejen, Hjulene skar ned lige til Navet, og om Vinteren vare Vejene ofte efter Tøbrud ganske upassable. Først langt ind i det nittende Aarhundrede begyndte man paa Anlægget af makadamiserede, indgrøftede Veje. Paa Forternes Sider var der høje Diger, for at Kvæget ikke skulde bryde ind paa den dyrkede By-mark, og ved Fortens Ende var der Led, som lukkede for Byens Mark¹⁾. Aarhus største Forte var Galgebakken, hvoraf en Del lige til den Dag idag aldrig har været dyrket. Herfra førte tre Forter ind til Byens tre Porte: De fulgte omtrent de tre Veje, som endnu den Dag idag lede ind fra Galgebakken, nemlig den nuværende Høegh-Guldbergsgade, som førte ind til Studsgadesport, udenfor hvilken den udvidede sig til en bred Plads, som endnu findes foran Indgangen til Vennelyst og hvor der var Vandingssted for Kreaturerne, dernæst den Vej, som nu hedder Ny Munkegade og endelig Vejen ind til Vesterport, udenfor hvilken der ogsaa var en større Plads, det nuværende Kvægtorv. Fra Galgebakken førte imod Nord »Byens Forte«, som omtrent ved det nuværende Kristiansbjerg gik over Vorregaards Vang der, hvor nu Randers Landevej gaar. Denne Forte var den gamle Landevej til Randers²⁾. Den laa lige ved Skellet mellem Skovvangen og Møllevangen og er af ældgammel Oprindelse. Der hvor Forten gik over det Vandløb, som søger ned igennem Vennelyst, var der i gammel Tid en større Bro, som kaldtes Stenbroen og som omtr. i det

¹⁾ I ældre Tider synes det at have været en yndet Sport for Skarnsmennesker om Natten at sømme Ledene til, saa at disse om Morgenen kun med stort Besvær kunde aabnes.

²⁾ 1727 kaldes Vejen ud af Munkeport »Byens Adelvej«.

18. Aarhundredes Begyndelse erstattedes med en Dæmning, som fik Navnet Jordbroen. Vejstykket over Vorregaardsvang synes at have været yngre som Adelvej end det øvrige af Vejen, ti oppe ved Christiansbjerg bøjede den ældste Forte imod Nordvest og gik paa Grænsen mellem Vorregaardsvängen og Vesterenge for saa over Skejby Mark at naa Lisbjerg og videre til Randers. Dette øverste Stykke af Forten kaldtes »Kongens Forte« og indtog en stor Del af den nuværende Skeiby Eksercerplads. Naar man erindrer, at Vorregaardsvängen skænkedes til Byen af Kongen, kan det forstaas, at Forten fik sit Navn deraf. Kongen forbeholdt sig Dispositionen over den Del af Vorregaard, der laa Vest for Forten: Vesterenge og maaske Bilbjerg, og da Vorregaard var bleven Byens Ejendom, fandt man det lette at benytte den gamle Vej, der fra Vorregaard førte imod Nord ad Skejby til og mod Syd ind til Byens Forte, og saa kom den gamle Kongens Forte til at ligge hen, kun brugt som Græningsplads for de Kvæghjorder, der Nord fra dreves ind til Aarhus for at sendes til Sjælland, og som for en lille Afgift fik Lov til at græsse, om det skulde være nogle Døgn, indtil Vinden tillod, at de sendtes videre. Vestereng kom senere ind under Constantinsborg, medens Bilbjerg kom under Marselisborg. Da Byen i 1755 besluttede at leje Kongens Forte ud til Dyrkning, rejste der sig en langvarig og kostbar Proces med Baron Carisius til Constantinsborg. Naar dennes Bønder nemlig ved Høslettens Tid kom dragende fra Byerne ude omkring Constantinsborg for at slaa Græsset paa Vestereng, »holme« det og køre det bort, samledes deres Vogne, ofte 100 i Tallet, ved Aftentide i Kongens Forte, hvor de overnattede, for den næste Dag at gaa i Gænge med Arbejdet, til hvilket de vare inddelte i visse Roder. Saasomt et Stykke af Vestereng var slaet og Græsset holmet, flyttede de Vognene over paa Engene. Alt dette kunde ikke mere finde Sted, efter at Forten var inddiget og indtaget til Dyrkning, og Carisius anlagde nu Sag mod Byens Magistrat, idet han søgte at hævde, at Forten var for ham en nødvendig Vej til Vesterengen, og

at Fortens vestlige Del, der ved et meget gammelt, tildels forfaldent Dige var skilt fra den østlige, i sin Tid var udlagt af Vestereng til Brug som Forte. De mange gamle Hjulspor i Forten viste imidlertid, at den var en ældgammel Landevej, og der var paa Vestereng lige ved Diget Spor af »trebundne« Skelsten med Flint under. Det paavistes ogsaa, at Constantinsborg Bønder kunde komme ad andre Veje bekvemt til Engene, og Sagen blev derfor afgjort til Byens Fordel. Der optoges fra begge Sider en Mængde Tingsvidner til dens Oplysning og fremlagdes Kort af Underdeggen ved Domkirken, den bekendte Regnemester Christian Cramer, for at man ved Hjælp af disse kunde gøre sig et Begreb om, hvordan Forholdene vare. Disse Kort bleve dog senere ved Dom kendte »uefterrettelige«.

En anden bred Forte førte fra Vesterport ud i Retning af Hasle. Vejen gik her paa en Bro over Hesselbækken (det Vandløb, der nu løber gennem Haveselskabets Have) og op ad »Hesselbakken«. Forten kaldtes Hasle-Forten, og i den gik Vejene til Ry og Viborg. Den dannede Grænsen mellem Møllevangen og Oldjorden, og disse gamle Forters og Vejes Beliggenhed viser os rimeligvis Grunden til Bymarkens Inddeling i de tre Vange og Oldjorden.

Fra Mejlgedes Port førte en Vej mod Nord langs Stranden paa nu bortskyllet Land indtil der, hvor Ris Skov begyndte i ældre Tid, saa gik den op igennem Dalen ved Trøjborg og langs Vestkanten af Risskov. Det var Vejen til Vejlbj, Rønde og Grenaa; en anden Vej langs Stranden nedenfor Ris Skov førte til Ebeltoft. Naar det første Stykke undtages, som ofte overskylledes af Havet og derved holdtes i nogenlunde passabel Stand, var disse Veje vistnok kun meget lidt brugelige, og de Vejlbj Bønder søgte oftest over Vorregaardsvang og Skovvangen hen til Randersvejen, naar de vilde til Byen.

Op over Brobjerg og igennem Havreballegaards Agre førte den ældgamle Skanderborgvej, som formodentlig dannede Grænsen mellem Vesttorp og Skongsmark. Indtil langt ind i det 18. Aarhundrede førte denne Vej næsten

uafladelig igennem de store og udstrakte Skove, som opfyldte Ning Herred.

I Aaret 1721 opmaales og undersøges de Veje, der ligge paa Aarhus Grund. Der nævnes følgende: 1. Vejen fra Mejlgedes Port, langs Havet og til Skellet mellem Vejlbj og Aarhus Marker. Den er 1300 Favne lang og trænger ikke til Reparation. 2. Vejen fra Brobjerg Port til Digerne¹⁾. Den er 210 Favne, ganske god og behøver kun enkelte Steder lidt Opfyldning med Grus og Ris(!). 3. Vejen fra Reberhuset²⁾ til Endediget for Rasmus Størs Jord næst op til Jægerhuset, 130 Favne, ganske god. 4. Vejen fra Vestergades Port op i Forten³⁾, over Skidden Sig, til Vejen løber sammen med Munke- og Studsgadesforterne til Randersvejen, er 550 Favne. Der bør anlægges en Bro over Skidden Sig⁴⁾, og det bør forbydes at grave i Lergraven, som bør opfyldes⁵⁾. Fra Vestergades Port til Jordbroen er der Pikning (o: Belægning med Sten), som behøver Reparation. 5. Fra Broen til Hesselbakken er Vejen god. 6. Fra Munkeport, som er med Stenbro belagt, til Jordbroen er 740 Favne. Ved Munkeport og ved Galgen paa Galgebakken⁶⁾ er der for mange Møddinger. 7. Fra Studsgadesport til Stenbroen behøves ingen Hjælp formedelst Vandløbet fra Marken til Borrebæk. — Det ses, at den nuværende Randers Landevej slet ikke nævnes i denne Fortegnelse; Vejen maa have været uden Betydning. Den blev først gjort til en Hovedvej efter 1756⁷⁾. I 1783 iagttager Stiftamt-

1) Grænsen mod Marselisborg.

2) Laa i det nuværende Spanien omtrent hvor Sabros Fabrikbygning ligger. Jægerhuset laa der, hvor Grosserer Rahr's Ejendom er.

3) Nuværende Brændstrupvej.

4) Den senere Borrebæk.

5) Dette er ikke sket, ti endnu 1785 siges der, »at lergravende Folk gør den for fremmede som Ulvgrave eller Fælder«.

6) Den stod et Stykke før Studsgadeforten stødte til.

7) Efter den Tid siges Randers Landevej at gaa »fra Studsgadesport om ved Trilhaven, skraas over Skovvungen, derfra over Vorregaardsmark og tæt om ved Vorregaards Høje og saa ind paa Skejby Mark«.

manden Ove Høegh-Guldberg paa en Rejse, at den er i meget slet Stand, og da han særlig ses at have interesseret sig for, at Landevejene holdtes i ordentlig Stand, optages der 1785 Syn over den. Trods det, »at den for en Tid siden med stor Bekostning blev anlagt«, trængte den nu dog til Reparation med Sten, samt Anlæg af Grøfter og Broer paa flere Steder. Det gav Anledning til Strid mellem Borgerne. Nogle vare stemte for at opgive Landevejen, »som anlagdes for faa Aar siden med anselige Bekostninger ved Agres Indkøb fra separate Ejere til den fornødne Vidde«. Magistraten hævder, at Fortevejen (o: Vejen over Galgebakken) er den rette Landevej, medens en stor Mængde Borgere holde paa Randers-Landevejen. Høegh Guldberg lægger sig imellem og afgør Sagen til Fordel for de sidste. Samtidig istandsatte man dog ogsaa Vejen fra Munkeport til Skejby-Leddet. »I 8 Alens Bredde i Midten graves 1 Kvarter dybt og fyldes med Sten. Ovenpaa lægges Grus. Hvor Vejen er dyb og moradsig graves Grøfter 2 Alen vide«. Samme Aar klages der fremdeles af flere Borgere over Vejen fra Vesterport, der i Regnvejr er aldeles upassabel. »I og ved Porten staar Vandet i Regnvejr, saa at gaaende ikke kan komme ud og ind, især siden saa mange Møgdynger er lagt saa nær ved Porten, at samme nedflyder i den, især i Tøbrud«. »Port Forten fra Vesterbro til Galgebakken undermineres af Iergravende Folk, saa den er for Fremmede som Ulvegrave eller Fælder«. Vejen til Hasle er saa slet, »at Vesterboerne hellere køre til Randers eller Horsens end til Aarhus«. Stenbroen til Hasselbakken er ganske opkørt og siden er der Lerælte til Hjulnavet. I 1790 er denne Vej bleven smukt »pikket« og istandgjort, men der klages endnu over Møddingstederne, hvorfra »Vædskerne« i Regnvejr flyde ind ad Porten. Naar Køerne samles, træder de Møddingerne ud over Vejen. Om Nørre Allé tales der ikke paa hine Tider, den blev nemlig først anlagt i Begyndelsen af 19. Aarh. Den nuværende Silkeborg Landevej eksisterede vel i 1794 som »Amts- og Herredsvej«, men var i »blødt Føre ufar-

bar«. Først i Tyverne i det 19. Aarh. gjordes den til en vel anlagt Landevej.

Men nu tilbage til vor Undersøgelse af Bymarkens Dyrkningsmaade, saaledes som den ordnedes i det 16. Aarhundrede.

Efterat Byen havde faaet Vorregaardsmark til Ejendom, deltes Jorden i tre Vange, der dreves saaledes, at i 3—4 Aar dyrkedes Skov- og Vorregaardsvangen, og saa laa Møllevangen til Sommergræsning. I de næste 3—4 Aar var det omvendt.

Oldjorden og Gaasemaaen synes i den ældste Tid at have ligget hen som Forte. Den var fyldt med dybe Hjulspor, fremkomne ved, at Omegnens Bønder, særlig de i Aaby, kørte hen over den, ligesom de ofte brugte den til Græsning for deres Kvæg. Fremdeles lod Vesteregnens Bønder, naar de kom til Byen, deres Heste og Vogne staa i Gaasemaaen. Senere synes Oldjorden at have været bortlejet til Byens Indvaanere; den aarlige Afgift gik i Byens Kasse. Omtrent 1750 deltes den i to Dele, en vestre og en østre, der paa samme Maade som Vangene skiftevis dyrkedes og henlaa til Græsning¹⁾. Den Del, der dyrkedes, udlejedes ved Auktion for Dyrkningstiden. I 1752 gjorde Magistraten Fordring paa 22 Td. Land som »Magistratsjorder«. Naar den har faaet disse, er ukendt²⁾. Da i 1817 den Kirkegaard, som man vilde anlægge paa den nuværende Godsbanegaards Grund, viste sig ubrugelig, søgte man at erhverve til Kirkegaard den Toft paa østre Side af Skanderborg Landevej, som laa til Borgmesterembedet, nemlig den Grund, hvorpaa nuværende gamle Kirkegaard ligger. Det bestemtes da, at der skulde udlægges Borgmesteren til Gen-

¹⁾ Beretning og Betænkning, S. 17.

²⁾ $7\frac{1}{2}$ Td. Land af disse Jorder blev i Begyndelsen af 19. Aarhundrede tillagt Herredsfogedembedet i Hasle, efter at det var bleven skilt fra Byfogedembedet i Aarhus. Embedet ansaas nemlig for at være saa lille, at en Mand ikke kunde leve deraf. Henimod 1840 blev dog en Del af forrige Marselisborg Birk henlagt til Hasle, og Indtægterne derved forbedrede.

gæld for Toften og nogle Magistratsjorder i Skov- og Vorregaardsvangen et Stykke Jord i Oldjorden og Gaasemaen. Denne sidste havde man, da der 1787 oprettedes et Vognmandslav i Aarhus, overladt tilligemed Eftergræsning til dette. I 1809 ophævedes Lavet, og Gaasemaen var derefter udlejet. I 1829 blev den da sammen med Oldjorden magelagt til Borgmesterembedet.

De tre Hovedvange udskiftedes 1559, 1568, 1578 og 1580 til Dyrkning paa den Maade, at de deltes i 270 (eller maaske 272) »Gaardsavl«, som uden Vederlag fordeltes til Byens Gaarde. Til hvert Gaardsavl hørte 5—6 forskellige Stykker (Agre) i de forskellige Fald i den Vang, der dyrkedes. Jorden var jo af forskellig Godhed og Beliggenhed, og man fulgte de samme Principper som ved Rebningen af Landsbymarkerne. Af Gaarde synes der altsaa dengang kun at have været ca. 270 i Byen. Der skælnedes skarpt imellem »Borgergaarden«, som havde Port og Gadedør, og de smaa »Vaaning« eller »Boder«, som kun bestod af nogle faa Fag Bindingsværk og kun havde en Gadedør. Borgergaardene maatte ikke splittes ad, hvilket ses af en Bestemmelse fra 1551 ¹⁾, som var truffen paa et Borgermøde paa Raadhuset og senere stadfæstet af Kongen. De skulle »bliffue hielle oc wdeltt oc wsplit, som the af aryldzs tiid weritt halfuer, paa thet mannd kunde herberge oc indtaghe Ko. Maist. wor kiereste naadigste Herres folk oc Heste mett andre gode menndtz, naar the her til hjem komme, att the kunde fange gode herberge, staallerom oc gaardtzrom« ²⁾. Blandt de Afgifter, der paahvilede Byen, var det »Nathold«, der skulde ydes Kongen og hans Mænd, ikke en af de mindste. Naar der nu blev færre Gaarde i Byen, hvor der kunde faas Herberge, faldt Byrden saa meget des tungere paa dem, der var tilbage. »Naar en Gaard falder i Arv til flere Arvinger, skal den, som har den største Part deraf, købe de andre ud med Penge«. Hvor der er »Renteboder« bygget mod Gaden op til nogen

¹⁾ Hübertz Aktstykker I. S. 145.

²⁾ I Nyborg blev omtrent samtidig hermed Byens Jord udenfor Byen skiftet mellem Byens Gaarde »eftersom de skulde holde Staldrum til«.

Borgergaard, maa de nok sælges eller skiftes bort, men »Gaarden uforkrænket i sig selv«. Der har ved de Tider inde i Byen ligget en Del øde (∴ ubebyggede) Jorder, hvor der før Ildebrandene stod Borgergaarde, paa disse maatte kun bygges Gaarde og ikke Boder. I 1533 faar Kantor Jørgen Samsing en Gang til Havet ved Siden af hans Gaard paa Mejlgade paa den udtrykkelige Betingelse, at han bygger sin Gaard op »efter Borgervis med Dør og Port mod Gaden, som andre Borgere plejer at lade bygge, og ingen Hammer paa Døre eller Port¹⁾, og der skal ingen sættes deri uden en Borger, som skal tyngge og give Skat som andre Borgere«.

Af saadanne Borgergaarde har der altsaa formodentlig været 270 i Slutningen af det 16. Aarhundrede. I en Taksering af Ejendommene fra 1682 har jeg kun kunnet finde nævnt ca. 160 Gaarde²⁾, men paa den Tid laa jo rigtignok ogsaa store Dele af Byen øde efter den haarde Medfart, den led under Krigene. Den Mulighed er forøvrigt ikke udelukket, at større Gaarde har faaet flere Gaardsavl end smaa³⁾. I 1661 nævnes f. Eks. allerede Anders Lydrichsens Gaard paa Mejlgade »med 4 Gaardsavl«. Gaardsavlene kunde gøres til Genstand for Køb og Salg, og Følgen deraf blev i ethvert Tilfælde, at senere nogle Gaarde fik indtil 8 Gaardsavl, og — hvad der var værre — i de strænge Tider solgtes en Mængde til udenbys boende. Disse oppebar da Afgrøden uden at deltage i de Skatter, som Byens Indvaanere maatte svare⁴⁾.

¹⁾ Det vil sige, at Porten skulde være i Huset selv.

²⁾ Af disse laa 32 paa Vestergade, 34 paa Mejlgade, 14 paa Torvet, 9 paa Immervad, 7 paa Studsgade og 8 paa Klostergade. Paa Brobjerg er der kun 6.

³⁾ Hvert Gaardsavl fik i Vangbogen sit Navn. Nogle af Navnene tyde paa, at ogsaa andre Ejendomme end »Gaarde« har faaet Gaardsavl, f. Eks. »Niels Fønses i Følmersgyde« (her har sikkert aldrig været en »Gaard«), »Lauri Hansen Skomagers bag Closteret«. Af Gaardsavl, hvis Navne tyde paa, at de ere tillagte gejstlige Personer, har jeg ingen kunnet finde.

⁴⁾ I den første Tid efter Indførelsen af de faste Skatter paa Jorderne, vare saadanne ogsaa paalagte Købstadjorderne, idet disse vare ind-

Derved dreves Prisen til Vejrs paa Gaardsavlene og paa de Jordlodder, der lejedes ud, »saa at Byens forarmede Indvaanere ikke kunde faa noget at ernære sig af og Foder til deres Kreaturer, hvorved de nødtes til at flytte paa Landet, saa at Huse og Gaarde staa ledige, Heste ikke kan holdes og Skatterne falde de øvrige Indvaanere saa meget besværligere«, som det hedder i et Bønskrift fra Borgerne til Kong Frederik V af 1755. I en »Underretning fra Magistraten udi Aarhus angaaende Aarhus Aufllinger og Marck Jordan 1728« (i Rigsarkivet) opregnes en Mængde bortsolgte Avl. I 1731 bestemtes, at der skulde svares kongelige Skatter som af Bøndergods af de Jorder, som dreves af udenbys boende, saa længe Avlingen ikke førtes ind til Byen og fortæredes der. Saa produceredes der Attester for, at Avlingen førtes til Byen, men disse Attester have vist været mindre paalidelige, ti baade 1741 og 1742 søger man at stoppe Uvæsenet, men uden Held, ti i 1756 skal en Tredjedel af Byens Markjorder have været til Eje og den største Del af Resten til Leje i udenbys Mænds Hænder.

Ved et Reskript af 26. Marts 1756 bestemmes da, at de bortsolgte Jorder ikke maa gaa i Arv til udenbys Besiddere og ikke sælges til andre end Byens Indvaanere. Ligeledes maa heller ikke Indvaanerne sælge eller leje Jorder til udenbys.

Ved det samme Reskript befales, at en ny Vedtægt for Marken skal forfattes og af denne¹⁾, der er dateret 11. Oktober 1760, faa vi et tydeligt Billede af, hvorledes Jorden benyttedes.

dragne under den i 1660 indførte »Matricul- og Statsskat«. Denne ophævedes 1682, og i Stedet paalagdes der en Grundskat, som Købstadmarkjorderne dog befriedes for 1694. Fra nu af vare de befriede for direkte Skatter (der skattedes jo igennem den 1661 indførte Konsumption) indtil 1802.

¹⁾ Aarhus Byes Viide og Vedtægt, dens tilhørende Mark-Jorder og Eyendommens Haandthævelse, Brug, Fædrift og Græsning med videre vedkommende. Trykt i Aalborg af Johan Petersen Holtzberg.

Alt Markvæsenet styredes af en Markdirektion, bestaaende af 5 Mænd, der hver Torsdag samledes paa Raadhuset. Denne Direktion bestemte, hvor mange Aar hver af Vangene skulde ligge til Pløjning og hvor mange til Fællede (Græsning), enten 3 eller 4 Aar. Alle Avlsbrugerne skulde saa sørge for at saa betimeligt om Foraaret, særlig Byggen i Maj Maaned¹⁾. Kom nogen for sent, risikerede han, at hans Korn ikke var indhøstet til den Tid, »Hyrderne fik Befaling at drive Kvæget i Auret«. Inden Maj Maanedes Udgang skulde ogsaa alle Diger og Grøfter paa Markerne være satte i Stand. For at forebygge de Misligheder der kunde komme af, at Folk med Heste og Vogne færdedes paa Marken sildig om Aftenen og om Natten, bestemtes, at ingen maatte arbejde derude fra Kl. 10 om Aftenen til Kl. 3 Morgen.

Ordningen af Græsningen var mere indviklet. Den skulde jo komme alle Borgerne tilgode, ikke blot dem, der havde Avlsbrug. Det antoges almindeligt, at der kunde græsses ca. 500 Køer og 150 Heste. Faar, Geder, Svin, Stude, Hingste og Gæs maatte ikke findes paa Markerne. I Kvægpestens Tid uddøde næsten alle Køerne, og Folk fik da Lov til at købe Faar og lade dem græsse paa Byens Jorder. I Begyndelsen døde mange Faar, fordi de ikke var vant til Græsningen, men efterhaanden gik det bedre med dem. I 1750 græssedes 568 Faar. Det var en almindelig Tro, at der, hvor Faarene græssede, fremkom der i Mængde en Plante, »hvid Smare« (ϑ: Hvidkløver), som »var en fyndig Urt især til Malkning af Køerne«. Det vakte derfor stor Utilfredshed, da Magistraten i Oktbr. 1765 ved Trommeslag lod forkynde, at det ikke mere maatte tillades at græsse Faar paa Byens Mark, og næsten alle de Borgere, som havde Markjorder, med Maren sal. Thøger Kiersgaards i Spidsen protesterede. Ogsaa Markdirektionen forment, at Tilladelse vel

¹⁾ I forrige Aarhundrede avledes der mest Rug i Aarhus og Viborg Stifter. Byg var derimod almindeligst paa Sjælland. Vinterrug saaedes af »gode Husholdere« gemenlig ved St. Mortensdags Tid, men stundom smøledes dermed lige til Juleaften.

kunde gives, naar den holdtes indenfor visse Grænser, og desuden frygtede man for, at Kvægsygen skulde komme igen. Saa blev der da set igennem Fingre med Forbudets Overholdelse, men da der kom meget græsfattige Aar, fornyedes det i 1752, men toges atter tilbage. I 1768 begyndte Faarekrigen for Alvor, og da Borgerne trods Forbud vedblev at drive Faar ud paa Græsning, konfiskeredes der af hver Hjord 4 Faar til Fordel for Hospitalet. Imidlertid opgav Borgerne ikke Sagen og fik Markdirektionen til i 1769 at tillade, at der i Steden for 1 Hoved maatte indsættes 2 Faar til Græsning, hvad der imidlertid indbragte Direktionen en meget skarp Tilrettevisning fra Stiftamtmanden. Det var nemlig kun de avlsdrivende, som havde Interesse af at holde Faar, Byens fattigere Borgere maatte finde sig i, at Faarene aad Græsset bort for Næsen af deres Køer, og det hævdedes bestemt, at alle Byens Borgere vare lige berettigede til at nyde godt af Byens Jorder. Markdirektionens Bekendtgørelse maatte tages tilbage, idet selve det kgl. Conseil tog Parti og en kgl. Resolution udstedtes mod Faarene. Hermed endte den saakaldte Faarekrig.

Man antog, at det nævnte Antal Bæster og Kvæg var alt det, som behøvedes til Avlingernes Drift og til Indvaanernes Husholdning, men det gjaldt nu om at fordele dem paa rette Maade. Alle de store Gaarde saavelsom Magistraten og de mest skatteydende Borgere fik højst 6 Kreaturer paa Græs; de Borgere, som vare »befalede i Vognmandslavet« fik desuden 2 Heste. De skulde jo til enhver Tid være beredte til at levere Befordring til Rejsende. Saa kom de middelmaadige Gaarde, som havde Indkørsel, men hvis Beboere ikke levede alene af Avlsbrug, men som tillige drev Handel eller Haandværk, de fik 2 Køer, men ingen Heste. Smaa Vaaninger og Boder uden Indkørsel fik kun een Ko. De Borgere, som havde Gaardsavl og fornemmelig ernærede sig deraf, fik saa mange Fæhøveder, som passede til enhver Husholdning og desuden, hvis de drev 2—3 Gaardsavl 2 Heste, 4—5 Gaardsavl 3 Heste, 6—9 Gaardsavl 6 Heste. Flere kunde ingen faa Ret til at græsse. Før 1. Maj

fik nu alle Underretning om, hvor mange Kreaturer de kunde faa paa Græs, og hvor meget de skulde betale i Græsningspenge¹⁾ Ligeledes fordeltes den Læst Byg (36 Tdr.), som efter Kapitelstakst skulde betales til Domkirken som Afgift af Vorregaardsvängen, paa hver Ko, der græssedes paa Marken. Heraf er formodentlig Navnet kommet paa denne Afgift, som endnu den Dag i Dag betales af Byen til Domkirken, og som kaldes Kobygspenge.

Byen havde 2 »Hjorrer« (∴: Hyrder), hvoraf den ene i alt Fald i ældre Tid boede paa Brobjerg, og disse dreve efter 1. Maj alle Køerne i to store Hjorder ud paa Marken, idet de tilkendegav Afmarsjeringen ved at tude i et Horn paa Gaderne. Saa strømmede Dyrene ud af alle Porte. I de mindre Vaaninger laa Stalden gerne i Baggaarden, og naar Koen skulde ud af Gadedøren, maatte den først passere Køkken og Stue, hvorfor den gerne ledsagedes paa denne sin Gang af den omhyggelige Husmoder med et Trug, som skulde opfange det, hvormed Koen ellers let kunde tilsmudske de renskurede Gulve. Medens Kvæget saaledes førtes af Hyrderne, maatte Borgerne selv sørge for at faa Hestene ud og tøjre dem efter Vangvogternes Anvisning. Kreaturer, som ikke vare indbrændte til Græsning, men som desuagtet viste sig paa Byens Mark, bleve optagne og indsatte i »Folden«, som laa paa Hospitalets Grund omtr. lige for Munkegade. Markedsfolk og Bønder eller andre Rejsende, som kom for at handle, fik et Døgns fri Græsning i Forten for deres Heste. Paa Grund af Smakkefarten til Kalundborg (Færgeløbet), kom der ofte store Heste- og Kvægtransporter til Byen, og naar disse paa Grund af Vindstille eller Mangel paa Skibe ikke straks kunde befordres videre, fik Ejerne Lov til mod Betaling ligeledes at græsse dem i Forterne. Særdrift, ∴: Græsning særskilt fra Hjorden, var ikke tilladt; dog kunde Direktionen give Lov til, at syge Dyr tøjredes i Forterne, men de »skabede eller med Rotz befængte Heste eller lungesygt Kvæg« til-

¹⁾ I Reglen 1 Mk. Sølv pr. Hoved. Efter 1830 2 Rgsdl. for en Hest og 2 Mk. for en Ko.

stededes der aldeles ingen Adgang. — Naturligvis maatte intet af den Gødning, som »faldt i Byen«, føres bort andetsteds end til Byens Marker under meget haarde Bøder.

Men hvis nu Byens Borgere af en eller anden Grund trængte til at faa flere Kreaturer græssede end der tilfaldt dem, ja saa laa Oldjorden der, af hvilken efter 1751 den ene Halvdel altid laa i »Fælded«. Her og paa Gaasemaaen kunde Græsningen udlejes til Byens Indvaanere (forudsat den ikke var nødvendig til de normerede 600 Kreaturer) og saaledes »all den Misbrug og Fornærmelse, som derved af tilgrændsende Aabye og Hasle Beboere og andre Egenlyttige forhen er forøvet til Prejudice fra Byen og det Almindelige, til ævig Tid forekommes«.

Efterhaanden kom man ogsaa ind paa at bortleje store Stykker af Forterne. Allerede lidt efter Midten af 18. Aarhundrede var 11 Td. Land af Hasleforten bortlejede¹⁾. I Begyndelsen af 19. Aarhundrede bortlejedes en Del af Forten fra Munkeport til Galgebakken, 1824 bortlejedes Folddumperne til Oberst Høegh Guldberg, Teglværkspladsen ved Vesterport (nu Langballes Teglværk) indtoges 1832 fra den derværende Forte og overdroges til et Interessentskab, Vejr-mølleforten og Brændstrupforten paa Galgebakken benyttedes fra 1826 til »Havekolonier«. Selve Galgebakken henligger derimod endnu den Dag idag udyrket. I 1837 benyttedes den som Markedsplads for Heste og Kvæg (først i Fyrerne henlagdes disse Markeder til Gaderne og en Plads udenfor Porten) og til borgerlig Eksercerplads²⁾, tillige tøjredes der Kreaturer og der anvistes Plads til Møddinger (!).

Det maa nu ikke glemmes, at foruden Vangene, Ris Skov og Oldjorden, hørte til Byens Mark alle de mange tæt ved Byen liggende »Tofter eller Kornhaver«. Hvorledes det egentlig er gaaet til, at disse fra først ere indtagne til

¹⁾ I 1808 vare disse bortlejede til Købmændene Terkild Fogh og Sør. Schmidt, i 1837 til Købmændene Kirkebye og P. Sabroe.

²⁾ Rekrutterne eksercerede 1838 paa den nuværende Godsbanegaards Terræn, men benyttede mest den af Marselisborg lejede saakaldte »gamle Ridebane«, hvor nu Slagtehuset er.

Brug af enkelte Borgere, kan næppe oplyses. At de regnedes til Byens Mark fremgaar deraf, at Brugerne i Almindelighed maatte finde sig i, at de benyttedes til Eftergræsning, hvilket nødvendiggjorde, at de maatte være færdige med deres Høst paa samme Tid, som alle andre. Gamle Skøder omtaler dem dog som inddigede, og det var nødvendigt i alt Fald for de yderste, naar den tilstødende Vang laa til Sommergræsning.

I »Jordskyldbogen« fra 1562, altsaa fra en Tid, der ligger samtidig med den første Udskiftning, nævnes allerede en Mængde saadanne Kornhaver eller Tofter. Da »Jordskyldbogen« oftere vil blive nævnt, skal jeg med et Par Ord forklare, hvad hermed menes. I Byens Arkiv findes et gammelt Stykke af et Kæmnerregnskab fra 1552. Det er et langt, smalt Hefte paa 14 Blade, indbundet i et Stykke Pergament, hvorpaa findes haandskrevne Noder og latinske Kirkesange. Det var jo ikke længe efter Reformationen, og dengang var der nok at faa af slige Pergamenter. Udenpaa Heftet staar skrevet »Jordskyldt Bog mdlxij^o till Aarhus Bye som Christopher Hanssen wpbar«. Heftet er et Regnskab over alt, hvad Kæmneren har modtaget som Jordskyld af Grundene indeni og uden for Byen. Slutningen lyder »Saa bliffuer Christoff. Hanssen byen skyldigh xiiij Mk. VI $\frac{1}{2}$ β rund mønt«. Indholdet er aftrykt i Hübertz Aktstykker I, 165 ff, men desværre har Hübertz misforstaaet Inddelingen. Hvad der paa nogle Steder er Overskrifter har han henført til enkelte Poster. Overskrifterne ere nemlig følgende:

Først uden Medelgade ved Klinten.

Hos Tegelgaarden.

Uden Stuesport.

Uden Moncheport.

Uden Vesterport.

Jordskuld^t Søndhen Aaen 1562.

Jordskuld^t aff gaarde och Jorder her inde i Byen 1562.

Under disse Afdelinger omfattes hele Købstadgrundens Terræn.

Af Inddelingen ses bl. a., at »Sønden Aaen« ikke regnes med til den egentlige By, men snarere som en Art Forstad, noget som ogsaa andetsteds antydes. En anden Forstad synes »Hos Teglgarden«, det vil sige Terrænet Nord for Tværgade og omkring nuv. Knudrisgade, at have været. Da der nævnes Gader paa dette Terræn, har det vistnok dengang været mere bebygget end senere.

Først nævnes 68 »Haver« udenfor Mejlgade ved Klinten, og endel af disse betale 4 β i Skyld, hvilket tyder paa, at de høre til de større. Man maa antage, at en ikke ringe Del af Landet nu er bortskyllet; det vil ellers være hartad umuligt at faa anbragt saa mange Haver her. »Ved Teglgarden« er der 32 Haver og Grunde, »Udenfor Studsgadesport« 62, »Udenfor Munkeport« 32, »Udenfor Vesterport« 30. I alt synes der saaledes udenfor Byens Porte at have ligget omtr. 224 Haver, et Antal, der nærmer sig til det Antal Gaardsavlinger, hvori Jorden senere blev delt. Betænke vi nu, at Kirkerne og de Gejstlige ikke betalte Jordskyld af de Ejendomme, som de brugte paa Embedsvegne, og derfor ikke ere opførte i Jordskyldbogen, kan Havernes Antal komme nær op til de 270. Dette maa ikke misforstaas som, at »Haverne« i Jordskyldbogen skulde være det samme som Gaardsavlene, men deres Antal giver maaske et lille Vink om, hvem der fik Gaardsavl tildelt ved Udskiftningerne i 16. Aarh., det var de Grundejere, der havde »Toft«. I Landsbyerne hørte jo til hver Gaard en Toft, det vil sige en egen Have, foruden Andelen i den dyrkede Bymark. Det har muligvis været lignende Grundsætninger, man har fulgt ved Udskiftningen i 16. Aarh.

Udenfor Studsgades Port findes de fleste Haver, og langt senere finde vi ogsaa de største, de saakaldte »Nordre Tofter« her udenfor, det er hele Terrænet op til Galgebakken, hvorpaa nu alle de nye Gader N. for Nørre Allé ere anlagte.

At Tofterne har været indtagne til Kornavl i meget tidlig Tid følger af, at de nævnes før Udskiftningen i Gaardsavl. Det er ikke umuligt, at Udskiftningen i sidste Halvdel af 16. Aarhundrede netop er sket, fordi det viste sig nød-

vendigt at udvide det dyrkede Areal. Ved Vorrevangens Hjælp kunde dette ske, uden at Kvægbesætningerne behøvede at formindskes. Jeg antager, at Spørgsmaalet om Eftergræsningen, som nogle Toftejere ikke have villet anerkende, har givet Anledning til, at Magistraten i 1626 klager over nogle af Borgerskabet, »der paa nogle Aars Tid have understaaet sig at indtage af Byens Jorder og Forter«. Jørgen Skeel og Laur. Lindenow faa kgl. Befaling til at anstille Undersøgelse¹⁾, dens Resultat kendes ikke.

I sidste Halvdel af 17. Aarhundrede nævnes en stor Mængde Haver, hvis Plads ofte ikke mere kan angives, især da deres Navne jævnlig skiftede med Ejerne. Der anføres i 1661 over 100 Haver, hvoraf ikke mindre end 59 ligge »uden Munkeport«. I Matriklen fra 1688 nævnes »Folmer-Haven« uden Brobjerg. Til »Uden Brobjerg« regnedes alle Haverne Øst og Vest for Brobjerg Gade, ti for at komme til dem, maatte man først ud af Brobjergporten. Dette har nu dog ikke altid været Tilfældet med Folmerhaven, der sikkert før Konsumtionens Indførelse har haft en Adgang gennem Folmersgyden, en lille snever Gyde²⁾, der udgik fra Brobjergs østlige Side der, hvor nu Frederiksgade Nr. 21 er. Ifølge en Oldings Vidnesbyrd i 1725 gik der engang Vej til Marselisborg gennem Folmersgyden. Ved Vejen laa Silkjær (Godsbanegaardsterrænet), som Lensmanden Folmer Rosenkrantz havde faaet Lov til at indhegne af de Havreballejorder, som Kongen havde overladt Byen for ikke saa lang Tid siden. Muligvis er Strædet opkaldt efter ham, og den ovennævnte Folmerhave er saa igen opkaldt efter Strædet. Om Havens Skæbne og forskellige Ejere skal jeg berette i et senere Afsnit. Den var, som alle de sydlige Tofter, fri for Græsningspligt, og nævnes endnu 1728. — Udenfor Munkeport laa Kapitelshaven, som 1728 kaldes Bøddelhaven, fordi Skarpretteren her havde sin Embedsbolig. Den har efter al Rimelighed først tilhørt

¹⁾ Hüb. Aktst. II, 50.

²⁾ Vistnok Byens liderligste Stræde. (Hüb. Aktst. I, 217.)

Domkapitlet og blev senere Domkirkens. 1681 bortsolgtes den tillige med andre af Kirkens Ejendomme. — Udenfor Mindeport laa det ovenfor omtalte Silkjær (Solkjær eller Selkjær), egentlig en Eng med et lille Vandløb, som der, hvor nu Fredensgade er, søgte mod Nord ned til Aaen ¹⁾. Den østligste Del hed Polakhaven, efter Sigende, fordi de polske Hjælpetropper foretrak at skjule sig her i Stedet for at hjælpe, da Svenskerne angreb Byen. — Borgmesterhaven ved det store Hus indtog nuv. Fredenstov og Fredensgade med de tilstødende Grunde. I Christian IV.s Matrikel ansættes den til 1 Tønde Hartkorn. »Det store Hus« er Trods-Katholm, nuværende Etatsraad Rahrs Ejendom. Borgmesterhaven var ikke, som Navnet let kunde forlede en til at tro, Embedsjord. Den hed saaledes, fordi Borgmester Jørgen Juel i 1667 købte den af »Rentemester Mogens Friis efter Hs. Majestæts derpaa meddelte Skøde«. Det har altsaa været kongelig Ejendom, formodentlig den saakaldte »Kongens Humlehave«. — En Dames have nævnes i Begyndelsen af 19. Aarh. udenfor Mindeport paa den Plads, der hed Grønland. Den maa ikke forveksles med Damhaven (eller Domhaven) som laa ved Stranden nedenfor Ris Skov. — Ladehaven laa udenfor »Mejlgades Ende« og »blev ofte bortskyttet«. — Udenfor Studsgades Port laa Rytterhaven, Trilhaven, Kalshaven, Borrebækshaven og Lisbet Refshave. — Mølletofterne laa N. for Kvægtorvet og føre ogsaa dette Navn paa et Kort over Oldjorden fra 1751. Udenfor Vestergades Port laa »en Have ved Skidden Sig«. — Hvor den lille Borgmesterhave, Ibshave, Mogens Fries'es Have o. fl. a. laa, har jeg ikke kunnet opdage.

Alle Haverne Syd for Aaen have været fri for Græsningspligt. Nogle af dem vare matrikulerede som Købstadgrund og betalte Grundskat som saadan. Andre havde

¹⁾ Jeg er ikke utilbojelig til at tro, at den »underjordiske Gang«, som ifølge Avisernes Beretning i Efteraaret 1904 skal være funden paa Fredensgade, blot har været en Stenkiste.

været bebyggede før Byens store Tilbagegang i 17. Aarh. sidste Halvdel. De senere Ejere af disse Grunde saa deres Regning ved at faa dem betragtede som Købstadmarkjorder og altsaa skattefri. Hertil vil jeg i et senere Afsnit komme tilbage.

Det var et aabent Spørgsmaal, om Græsningspligten gjaldt for alle de nordre Tofter. Efterhaanden ser man dog Ejerne løskøbe sig for denne Byrde. Købmand Poul Frou-sing betalte f. Eks. 6 Skpr. Byg for at have sin Toft mellem Munke- og Studsgadesport fri. Mølletofterne synes dermod altid at have været fri.

Ved Kong Christian V.s Matrikel af 1688 bleve Byens Jorder ansatte til noget over 186 Td. Hartkorn. De egentlige Vange vare kun ansatte til 152 $\frac{1}{2}$ Td. Hartkorn, Resten falder paa Tofterne. Oldjorden, der henlaa som Forte, da Skyldsætningen fandt Sted, er ikke medregnet. Derimod ere to Grundstykker, som egentlig ikke hørte til Byens Jorder, medtagne, nemlig Bilbjerg og en Eng ved den vestre Side af Holmstrup Mark. Bilbjerg er en lille Højde, som strækker sig ind mellem Brændstrup Mark og Vesterenge. Den har vistnok i sin Tid hørt til Vorregaardsmark, men det er tvivlsomt, om den ikke ifølge Ordene i Kong Frederik II.s Gavebrev er skænket til Byen.

I Bispenses Tid har den vistnok spillet en Rolle under Markstridighederne, idet Bispens Tjenere formodentlig herfra har pløjet ind paa Byens Mark. Senere har den ligget til Aarhusgaard, men ved Matriculeringen 1688 nævnes den som tilhørende Assessor Hutfeldt. I 1718 nævnes den i Specifikation over Byens Jorder som tilhørende Grev Ulrik Christian Gyldenløve, hvem Baroniet Marselisborg var tilfaldet 1699. I en Underretning fra Aarhus Bys Magistrat 1728 regnes den til de Markjorder, som ere bortsolgte til udenbys Ejere. Ligeledes 1738, hvor der tilføjes, at den ejes af »Marselis og Constantinsborg«. — Hvad Engen ved Holmstrupgaard Mark¹⁾ angaar, saa har den før

¹⁾ Holmstrupgaard var Ladegaard under Marselisborg.

1688 været dreven af Borgmester og Raad samt Byfogden, der brugte den baade til Pløjning og Høbjærgning¹⁾. Det er ikke den samme Eng, som var given til Bispeembedet, og som ved Matrikuleringen 1688 nævnes blandt Byens Jorder, men som tilhørende Biskop Grave og 1718 Biskop Oxen. Senere findes ikke nogen Eng her omtalt blandt Magistratsjorderne, og i Komitébetænkningen af 1838 siges udtrykkelig, at hverken Engen eller Bilbjerg høre til Byens Jorder, men at en Rentekammer-Skrivelse af 1807 ($\frac{12}{9}$) siger, at ingen Skat har været oppebaaret af dette Hartkorn i de til 1804 aflagte Regnskaber. Det maa antages, at det er gaaet med disse Jordstykker paa samme Maade som med nogle af de søndre Tofter. De Øvrighedspersoner, som ejede dem 1688 sørgede for at faa dem matrikulerede som Købstadmarkjorder, for at slippe for at betale Afgift af dem.

Da de kommunale Skatter oprævedes pr. Tønde Land uden Hensyn til Godheden af Jorden, saa bleve i 19. Aarh. Tofterne mere værdifulde end Gaardsavlene, som jo vare underkastede forskellige Indskrænkninger i Brugen. I 1838 svarede der saaledes af en Tofte paa 3 Tdr. Land $20\frac{1}{2}$ Td. Byg i aarlig Leje, medens der af et Gaardsavl paa samme Størrelse kun kunde hæves en Leje af 6—8 Td. Byg aarlig. Iøvrigt er i Trediverne Tofternes Antal blevet betydeligt mindre, idet de smaa Tofter ere slaaede sammen til større. Der ligger c. 1830 mellem Studsgadesport og Munkeport kun 6 Tofter (Koppels, Ahnfeldts, L. P. Schmidts, N. Jensens, Mad. Olsens og Mad. Geertsens Tofter), mellem Munke- og Vesterport er der 5 (Simmelkjærs, Meulengrachts, F. Scheibyes, Teglværket og Hospitalspræstens Toft). Mellem Vestergades Ende og Grønnegade laa »Severins Have«, hvoraf »Hospitalets Humlehave« udgjorde en Del.

Jeg har allerede ovenfor (S. 185) gjort opmærksom paa, at efter den gamle Udskiftning i Gaardsavl fra det 16. Aarhundrede fik hvert Gaardsavl Stykker i de forskellige »Fald« i de Vange, der vare under Dyrkning. Da der var 5—6

¹⁾ Ny kgf. Saml. Fol. Nr. 413 u.

Fald i Vangene, kunde et Gaardsavl have Kornsæd paa 5—6 Steder. Efterhaanden vare Gaardsavlene blevne sammenkøbte paa enkelte Hænder. En Avlsmand, det vil sige en Mand, der selv drev sin Jord og ikke lejede den ud til andre, kunde i Almindelighed have 5—8 Avl at dyrke og kunde derved faa Kornsæd endog paa 25—48 forskellige Steder. At dette maatte forvolde ikke liden Vanskelighed er indlysende, og derfor fandt der i 1801 en ny Udskiftning Sted.

Der var dengang 60 Lodsejere, naturligvis alle indenbys Mænd. Gaardsavlenes Antal var vokset til c. 280, idet flere af dem i Tidens Løb vare delte, og enkelte havde kun et Avl i en bestemt Vang, naar denne dyrkedes, men ikke noget Avl i den anden. Købmand Hans Raae var den største Lodsejer, han havde 24 Avl. Efter ham kom Peder Willadsen med 18, Domkirken med 17, Apoteker Reddelien med 14, Peder Herschind med 13, Stiftsprøvtiet med $11\frac{1}{2}$, Jens Fugl med 11 og Christen Gyebergs Enke med 10. Der var meget faa, der kun havde 1 Avl, og 3 Mænd nøjedes med $\frac{1}{2}$ hver.

Det gjaldt nu om at finde paa en retfærdig Fordeling, saa at de forskellige Lodsejere fik deres Jord samlet saa meget som muligt. Man valgte da først at dele Lodsejerne i to Klasser. De større, som havde 4 eller flere Avl (af dem var der 24) og de mindre, som havde fra 1—3 Avl. Saa fik de mindre eet Stykke i hver Vangs midterste Del, og de større to Stykker i hver Vang, et i det ved Byen nærmest beliggende Bælte (Indlodden) og et andet i det fjerneste Bælte (Udlodden). Naturligvis maatte der forud gaa en vidtløftig Taksering af Jorderne efter deres Bonitet og Beliggenhed, og Lodderne bleve meget forskellige i Størrelse. Fordelingen fandt Sted ved Lodkastning, der bestemte i hvilken Rækkefølge de skulde udlægges hver i sit Bælte.

Saa godt som alle Lodsejerne gik med Glæde ind paa denne Ordning, uagtet den ikke var forbunden med faa Omkostninger for dem, kun Mad. Gyeberg (Chr. Gyebergs

Enke) protesterede, uvist af hvilken Grund, — maaske kun et Kvindelune — men hendes Protest blev der ikke taget noget Hensyn til. Ejeren af Aarhus Mølle, Fr. Dahl, vilde benytte Lejligheden til at redde sine »privilegerede« Jorder, 8 Gaardsavl, ud af Fællesskabet og faa dem anbragt et Sted i Møllevangens østlige Del, men heller ikke han havde Lykke med sig til at faa sat sin Krig igennem. Hvor store Arealer, der tilfaldt hver af Lodsejerne, kan ses deraf, at Hans Raae (24 Gaardsavl) fik næsten 100 Td. Land, P. Villadsen (18 G.) 81 Td., Domkirken (17 G.) næsten 76 Td., Reddelien (14 G.) 64 Td., P. Herschind (13 G.) 58½ Td. Stiftsprovstiet (11½ G.) 51½ Td., Jens Fugl (11 G.) næsten 50 Td. og Mad. Gyeberg (10 G.) 34½ Td. — De mindre Lodsejere fik mellem 5 og 15 Td. Land.

Der syns i det Hele taget sjældent at have været saa stor Enighed mellem Byens Borgere om nogen Sag, som om denne, hvilket viser, hvor nødvendig den har været. I Ledelsen af hele Udskiftningen sporer man Stiftamtmanden, Geheimeraad Ove Høegh Guldbergs dygtige administrative Blik. Han var iøvrigt selv Ejer af en Toft udenfor Studsgadesport og havde desuden 5 Gaardsavl.

De store Ejendomme, der ved Udskiftningen af Fællesskabet 1801 kom paa enkeltes Hænder, bleve snart splittede ad. I 1840 var Hans Raaes Jord delt mellem Kbm. N. Schibbye og Kbm. P. Chr. Raae. P. Villadsens, Reddeliens, Jens Fugls og Mad. Gyebergs vare delte. P. Herschinds var gaaet over til Kbm. S. Søgaard. Kun Stiftsprovstiet, Frue Sognekald og Domkirken stod endnu som Ejere af de store Arealer.

Det store Opsving, som Agerdyrkningen havde taget, gjorde nu en anden Foranstaltning nødvendig, nemlig Ophevelsen af Fællesskabet mellem Ejerne af de dyrkede Arealer og de græsningsberettigede Indvaanere i Aarhus. Saa længe denne Ret bestod, var Benyttelsen af de dyrkede Arealer paa mange Maader indskrænket og hindret i at give saa stort Udbytte, som kunde ventes, naar Indskrænkningerne bortfaldt.

Det var ogsaa efterhaanden bleven vanskeligt at tilfredsstille de græsningsberettigede Fordringer. Omendskønt Byen ikke voksede saa overmaade stærkt, synes det dog som om der, hvis der skulde tildeles enhver den Ret, han havde efter Vedtægten, vilde i Trediveerne kunne gøres Fordring paa Græs til 1627 Køer, hvilket var omtrent tre Gange saa mange, som der kunde skaffes Plads til. Ikke faa Arealer vare desuden efterhaanden unddragne Eftergræsningen. Om Tofterne Nord for Aaen havde der alt i 1791 været Strid, hvorvidt Borgerne kunde antages at have Græsningsret i disse Kornhaver. Enkelte Toftteejere løskøbte sig, og i 1821 forpligtede endel Ejere sig til at give Vejen forbi deres Jorder¹⁾ 8 Alens Bredde og tillige i 12 Aar at betale en Afgift, mod at faa Jorderne under Fred i denne Tid. I 1833 søgte de om at faa denne Overenskomst forlænget yderligere i 12 Aar²⁾.

Store Dele af Forterne vare blevne udlejede med uindskrænket Brugsret. Dette gjaldt især den 26 Td. Land store saakaldte »Kongens Forde« Øst for Vestereng. — Til Borgmesterembedet var henlagt en stor Del af Oldjorden og Gaasemaalen som Vederlag for Afstaaelsen af Kirkegaardslodden og nogle andre Embedsjorder. Ogsaa denne Jord var derved bleven græsningsfri.

I 1827 var der allerede et Forslag fremme om Fælleskabets Ophævelse, men dengang blev dette forkastet af en Raadstueforsamling. I 1836 bragte Politiassistent Nielsen paany Sagen frem, og en Kommission nedsattes, som skulde undersøge, under hvilke Betingelser en Ordning kunde finde Sted. Vi skylder denne Kommission, af hvilken bl. a. Oberst Høegh Guldberg, Peter Raae, J. P. Hammershøy, Th. Funder og Peter Herschind vare Medlemmer, en værdifuld Fremstilling af Byens Markjorders Historie³⁾. I Beretningen fremhæves

1) Nuværende Nørre Allé.

2) »Hospitalets Humlehave«, Teglgaardstøften og Mølletøfterne havde forlængst været indhegnede og fri for Eftergræsning.

3) Beretning og Betænkning fra den i Anledning af et Forslag til en

Vanskeligheden ved at beregne det indbyrdes Forhold mellem den Fordel, Gaardavlsbrugerne og de Græsningsberettigede kunde have af Jorden. Man udtaler sig med ikke ringe Forsigtighed derom, men Komiteens Flertal synes dog at mene, at naar Forholdet sættes som 2 til 1, kommer man det virkelige temmelig nær. Efter forudgaaet Taksation burde altsaa Markjorderne deles saaledes, at Gaardavlsbrugerne fik de to Tredjedele og »Græsningskommunen« den ene Tredjedel. Men hvorledes skulde denne nu komme de »Græsningsberettigede« til Gode? At Græsningsretten var knyttet til Grundbesiddelse synes Udvalget ikke at nære Tvivl om og hælder nu til den Anskuelse, at den nærmest Byen beliggende Tredjedel bør fordeles som Smaalodder knyttede til Byens Grunde.

Det er mærkeligt, at man ikke har haft Øje for, at det dog kan være et Spørgsmaal, om det ikke var med Urette, at Græsningsretten ene var tillagt Grundejerne. Dronning Margrete havde jo skænket Markjorderne, som dengang vare udyrkede, til Borgmestere, Raad og menige Almue, hvorunder dog ogsaa de næringsdrivende, ikke grundejende Borgere maa tænkes indbefattede. Vorregaardsvangen var i sin Tid skænket til dem, »der sidde for Hus og Hjem«; dette fortolkes rask væk som om det kun kunde betyde Grundejerne, men det kunde jo ogsaa være Tvivl underkastet. Hvorledes er det gaaet til, at Gaardsavlene ved Jordernes Opdyrkning kun er fordelt til Gaardene? Ogsaa her er der dog vistnok sket en Uret. — Det var sikkert heller ikke nogen heldig Tanke at dele Jorden ud i en Mængde Smaalodder, hvis Drift kunde blive yderst vanskelig for de mange smaa Grundejere, og som for mange af dem kunde blive mere til Skade end Fordel. P. Herskind, der afgav et særligt Votum, synes at have haft et friere og mere forudseende Blik, naar han fremhæver, at Kommunen ingenlunde bør give Afkald paa, som Vederlag for Græsningsretten, at faa et større, samlet Jordstykke udlagt, som i

friere Afbenyttelse af Aarhus Kjøbstads Fælledsjorder nedsatte Committee. Aarhus 1838.

Tiden kunde blive af største Betydning for den. Fremtiden har givet ham Ret. De to Tredjedele af Bymarken ere forlængst for største Delen gaaede over i udenbys Besiddelse og have ikke mere Betydning for Byen. Men heldigvis holdt Kancelliet paa, at de Græsningsberettigedes Vederlag skulde vedblive at være Byens Ejendom og Indtægterne deraf gaa i Byens Kasse og tjene til Nedsættelse i den samlede Ligning paa Grund og Næring. Aarhus By vilde have været ilde tjent med, om den i senere Tider, da de store Udvidelser kom, havde været uden Grundejendom i sin nærmeste Omegn.

Til Udskiftningen knyttede der sig endel andre Spørgsmaal, som nu kun have ringere Interesse. Den fandt Sted i Aarene 1840—42, men de nærmere Omstændigheder ligge udenfor denne Fremstillings Ramme. Det kunde dog maaske interessere at faa at vide, hvem de største Arealer tilfaldt som Ejendom. Domkirken fik 64 Td. Land i Møllevangen, Købmand P. Chr. Raae 55 Td. i Vorrevang og Møllevangen, Raadmand Søgaard 36 Td. i Skovvangen og Møllevangen, Farver Jahnsen 40 Td. og Stiftsprovsteembedet 30 Td. i Vorrevang, Agent Røgind 26 Td., Madam Guldager 24 Td., Kbm. P. Mørch 27 Td. i Møllevang, Kbm. J. J. Gieding 19 Td. i Tyvagre, Vor Frue Kirke 8 Td. i Tyvagre og ved Siden af Galgebakken, Kbm. Frausings Enke 20 Td. i Vorrevang, Syd for Eksercerpladsen, Kbm. Rs. Schandorpf 20 Td. og Kbm. C. A. Büngrer 15 Td. i Møllevangen.

Aarhus som Møntsted ¹⁾.

Som Møntsted har Aarhus ikke spillet nogen fremragende Rolle. Under Knud den Store blev Danmarks Møntvæsen bragt i en ordnet Tilstand og indrettedes i det væsentlige efter engelsk Mønster. Saa vidt man kan se, oprettede Knud faste Møntsteder i nogle af Landets Hovedbyer, Lund, Roskilde, Viborg, Ribe og Hedeby (Slesvig); men desuden foretoges der Udmøntninger i andre Byer, dog kun i kortere eller længere Perioder, et Forhold, der senere blev fortsat langt ned i Tiden. Til disse Møntsteder med en periodisk Virksomhed hører Aarhus. Der kendes hidtil dog ikke fra Kong Knud nogen Mønt, som kan henføres til denne By; først fra hans Efterfølger, Hardeknud, træffes de ældste Mønter, der vides at være prægede her. De vare af en Penniings Værdi, af ca. 0,76 Grams Vægt, og -- som den jydsk Mønt i Almindelighed -- en Del lettere end den østdanske.

Af Hardeknuds Aarhus-Mønter kendes der en Type med flere Variationer, hvoraf nogle have læselige, andre forvirrede Omskrifter. Paa Adversen ses Kongens Brystbillede med Hjelm: paa Reversen to Kors og en Ring. Paa en af de læselige Variationer findes Advers-Omskriften HARDENVT XI; de to sidste Bogstaver ere, hvad man hyppig træffer, menings-

¹⁾ Disse Undersøgelser skyldes for den allerstørste Dels Vedkommende den udmærkede danske Møntkender, Museumsdirektør P. Hauberg.

løst tilføjede. Revers-Omskriften er CIADPINE ON AROSH med den angelsachsiske Bogstavform P for W i Møntprægerens Navn, der altsaa skal læses CIADWINE. Stadens Navn AROSH skrives paa andre Variationer: AROSCI og ALOCI; det sidste skyldes dog kun en Skødesløshed. Det angelsachsiske ON istedetfor I viser, at Udmøntningen er sket ved fremmede Arbejdere. De mange Variationer tyde paa, at disse Mønter ere prægede i stort Antal.

En anden Type med forvirrede Omskrifter har som Adversfremstilling et kronet Brystbillede og paa Reversen to Kors og en Kugle. Udførelsen er meget tarvelig, hvilket ogsaa gælder for en med denne beslægtet Mønt, der ligeledes har forvirrede Omskrifter. Paa dennes Advers ses en scepterformet Figur, de sidste Rester af et Brystbillede, og paa Reversen et Midtkors med en Kugle ud for hver Arm og med et Kors i den ene Vinkel. Endelig kan endnu en Mønttype fra Hardeknud henføres til Aarhus. Ogsaa dennes Omskrifter ere forvirrede; paa Adversen fremstilles et Brystbillede med Scepter, og paa Reversen et Ankerkors.

Under Magnus den Gode fortsættes Møntstedets Virksomhed. Der kendes en Mønt herfra med denne Konges Navn; hidtil er den kun fremkommet i ganske faa Eksemplarer, saaledes at Udmøntningen maa antages at have været af ringe Omfang. Paa Adversen ses Kongens raat udførte Brystbillede med Scepter; Omskriften er MANVSXIIDE, hvis sidste fem Bogstaver ere meningsløst tilføjede. Paa Reversen findes et Kors med en Ring i Midten og med tre Kugler for Enden af hver Arm; Overskriften er LIFSIG ON AROSEL.

En anden, formentlig Aarhus tilhørende, Mønt fra Magnus den Gode har en meget tarvelig udført Fremstilling af et Brystbillede en face, omgivet af en forvirret Omskrift. Paa Reversen læses i retrograd Omskrift MAGNVSII, hvis tre Slutningsbogstaver ere vilkaarlig tilføjede. Udførelsen er i det hele for begge Mønternes Vedkommende yderst ringe, saaledes at Møntprægerne ikke synes at have været synderlig forfarne i deres Kunst.

Hermed ere utvivlsomt Udmøntningerne i Aarhus standsede for lang Tid. Der hengaar et helt Aarhundrede, førend der atter viser sig Mønter herfra. Medens Kongerne Svend, Knud og Valdemar i Aarene 1147—1157 kæmpe om Magten i Danmark, præges der en Række smaa, ensidede Mønter, de saakaldte Brakteater, udmøntede paa tyndt Sølvblik og til en betydelig ringere Værdi end de hele Penninge. En Del af disse Brakteater bære de nørrejydske Byers Navne, hvor de ere udmøntede: Hjøring, Aalborg, Randers, Aarhus og Horsens. Paa Mønterne ses Kongens kronede Hoved. Af Udmøntningen fra Aarhus kendes et Par Variationer med Omskriften ARVSIA.

I nogle af Byerne, Aalborg, Randers og Aarhus, udmøntes der i samme Periode Brakteater med et ret fint udført Kors istedetfor Kongens Hoved. Paa Mønterne fra Aarhus læses AROS eller ARAS i Korsets Vinkler; det sidste er vistnok en Fejlprægning for ARVS, ligesom man paa Randers-Brakteaterne læser dels RAND, dels RANO, og paa Aalborg-Brakteaterne ALAR istedetfor ALAB.

Atter synes Møntstedet i Aarhus at være bragt ud af Virksomhed, idet Viborg formentlig nu er Nørrejyllands eneste Møntsted gennem et Par Aarhundreder. Under Erik af Pommeren, 1396—1439, præges der Mønt i Randers; men der viser sig ikke noget Tegn paa, at Udmøntningen i Aarhus er bleven genoptaget. Først langt ind i 16. Aarhundrede dukker Staden atter frem som Møntsted, og her udfoldes nu en ret levende Virksomhed.

Under Urolighederne i Danmark efter Kong Frederik den Førstes Død, Aar 1533, kaarer Adelen hans Søn Christiern til Konge og hylder ham i Horsens den 18. August 1534. Der indrettes nu atter Møntsted i Aarhus, og i Slutningen af Aaret genoptages Udmøntningen, der i Begyndelsen under de urolige Forhold var af en temmelig primitiv Beskaffenhed. De første Mønter vare nemlig de saakaldte »Klippinge«, ensidede Møntstykker, prægede paa kantede, raat afklippede Blanketter. I Modsætning nævnes ofte »rund Mønt«.

Fra Aaret 1534 haves en Klipping, udmøntet til en Værdi af to Mark. I et kronet Skjold staar et kronet C, og ved Siderne af Skjoldet 15—34. Udmøntningen har sikkert været af ringe Betydning; der kendes kun et enkelt Eksempplar af denne Mønt.

Fra Aar 1535 haves en Tomarks Klipping af lignende Type som den foregaaende. Aarstallet 15—35 er dog her anbragt indenfor Skjoldet; udvendig ved hver Side af dette ses en Ring.

I samme Aar udmøntes der Klippinge til en Marks og til 3 Skillings Værdi. I et kronet C ses et Kløverblad, og forneden det holstenske Nældeblad, der betegner Kongens Stilling som Hertug af Slesvig og Holsten; ved Siderne staar Aarets Slutningstal 3--5.

Fremdeles præges der i dette Aar Klippinge til fire Skillings Værdi. Disse have i Modsætning til de foregaaende Klippinge Præg paa begge Sider: Paa Adversen et C, omsluttende et Kløverblad, og paa Reversen 3—5.

Paa Klippingene findes der saaledes intet, som angiver, at de ere udmøntede i Aarhus. At dette kan være Tilfældet fremgaar imidlertid af de kendte historiske Vidnesbyrd. Kløverbladet har ikke betegnet noget med Hensyn til Møntstedet, da det ogsaa findes paa samtidige Mønter fra andre Byer. Klippingene stode ikke højt i Kurs, hverken hjemme eller i Udlandet. De nævnes som »klipte møntte«, som man ikke kan bruge eller udgive i Tyskland. Kongen maatte udstede flere Paalæg om, at ingen maatte foragte hans Mønt; men at man skulde tage den »for fulde, som den er slagen for«.

Senere paa Aaret 1535 kom en meget omfattende Udmøntning i Gang i flere af Landets større Byer, nemlig i Roskilde, Aarhus og Ribe samt ved København; Hovedstaden kom ikke i Kongens Magt førend det følgende Aar. Det var nu rund, dobbeltsidet Mønt, der udgik Landet over i stor Mængde og til fire Skillings Værdi.

Disse Mønter, hvoraf der findes et stort Antal Variationer, have paa Adversen Kongens Hoftebillede i Harnisk,

holdende den højre Haand paa Brystet og omfattende Sværdfæstet med den venstre. Omskriften er CHRISTIANVS D(ei) G(ratia) ELECT(us) REX DACIE, varieret paa flere Maader. Paa Reversen ses det kronede Vaabenskjold med de tre Løver, ved Siderne 3—5 og — paa Aarhus-Mønterne — Omskriften MONETA NOVA ARHVSIIENSIS, ligeledes varieret paa forskellig Vis.

Endnu det følgende Aar præges der Mønt i Aarhus, nemlig Toskillinger. Lignende Udmøntninger foretages i København og Ribe. Paa Adversen findes Kongens kronede Hoftebillede i Harnisk, holdende Sceptret i højre Haand og omfattende Sværdfæstet med den venstre. Omskriften er: CRISTIAN. D. G. REX. DANIE ET NOR(vegiæ). Reversen optages af tre Vaabenskjolde med Dannebrogskorset, de tre Løver og den norske Løve; mellem Skjoldene staar C. R. D. (Christianus rex Daniæ). Omskriften paa Udmøntningen fra Aarhus er MONETA NOVA ARHVSIIENSIS. 36.

Samme Aar udmøntes der Skillinger i København og Ribe, men ikke i Aarhus, hvilket viser en Tilbagegang i dette Møntsteds Virksomhed.

I Aaret 1538 tog Hans van der Wiidhe Borgerskab som Møntmester i Aarhus¹⁾. Der kendes imidlertid ikke nogen Mønt herfra med dette eller senere Aarstal; enten har derfor denne Møntmester været uden Virksomhed, eller ogsaa har han muligvis præget Mønt med ældre Stempler.

Den sidste kendte Udmøntning fra Aarhus er saaledes Toskillingen fra 1536.

Under Christian den Tredie spillede Reynold Junghe en virkom Rolle som Møntmester i Danmark. I Aaret 1534 var han Møntmester i Husum, men kommer vistnok inden Aarets Udgang til Aarhus. Tomarks-Klippingen fra 1534 slutter sig i Udførelsen til det følgende Aars Klippingsmønt, der utvivlsomt er hans Arbejde. Hen paa Sommeren 1535 faar han Befaling til ufortøvet at komme til Kongen med alt Møntsølv og Møntredskab, og han er derefter en kort

¹⁾ Hübertz Aktst. I. 246.

Tid Møntmester i Roskilde. I November Maaned 1536 omtales han som Møntmester i København. Samme Aar blev han, sikkert med god Grund, fængslet for Bedrageri; han undgik dog ikke blot Straf, men fik endog Stillingen som Møntmester tilbage. Hans Virksomhed er derefter knyttet til Flensborg indtil hans Død Aar 1546 eller i Begyndelsen af 1547.

Hans Efterfølger i Aarhus synes den nævnte Hans van der Wiidhe at have været, der var Stadens Møntmester i Aaret 1538.

»Aarhusiensis Liber« og gejstlige Gaarde.

Blandt de Haandskrifter fra Middelalderen, der kunne tjene som Kildeskrifter til Oplysninger om Danmarks indre Historie, vil »Aarhusiensis liber« altid komme til at indtage en af de første Pladser. Bogen er en omhyggelig Afskrift af alle de Dokumenter af Betydning, som indeholdtes i Aarhus Domkapitels Brevkiste. Man sammenfattede i ældre Tid alle skrevne Privilegier, Skøder og andre Adkomstdokumenter under Benævnelsen »Breve«, og da der dengang ikke eksisterede Skøde- og Panteprotokoller eller lignende tilgængelige Samlinger af Statens eller Borgernes Retsdokumenter, saa vare disse Breve af den allerstørste Betydning, idet de som oftest vare de eneste Beviser for erhvervede Rettigheder. Ødelagdes de ved Ælde eller Ildebrand eller paa anden Maade, var Besidderen yderst vanskelig stillet, idet han kun ved en overmaade besværlig og langvarig Rettergang kunde hævde sine Besiddelser. Brevkamret var paa de kongelige Slotte eller i Gejstlighedens og Adelens Borge det mest beskyttede Rum, og kun faa vare de, som fik Adgang dertil. Det kunde være af Betydning at faa disse Breve kopierede, saa at man havde Reserve, i Fald de skulde blive ødelagte, og en saadan Kopiprotokol af Aarhus Domkapitels Brevkiste har vi i »Aarhusiensis liber« eller Aarhusbogen. I flere Slægtled gik den i Arv i Familien Rantzow — hvorledes den kom

derhen, vide vi ikke -- indtil Grev Christian Rantzow, Vicekonge i Norge, i Aaret 1731 overlod den til Universitetsbiblioteket i København. Hans Segl findes bag i Bogen. Det var heldigt, at denne Gave ikke blev givet nogle Aar tidligere, ti derved reddedes den fra at brænde med det øvrige Universitetsbibliotek 1728.

Peter Suhm har foranstaltet den aftrykt 1786 i »Scriptores rerum Danicarum medii ævi«, Tomus VI, og han siger udtrykkelig, at han har skyndt sig at gøre det, fordi man jo havde set, hvorledes en Ildebrand let kunde for-tære uerstattelige literære Skatte.

Bogen bestaar af 95 Folioblade, og foran findes en Indholdsfortegnelse (dog ikke fuldstændig) med Angiyelse af, paa hvilke Blade hvert Stykke findes. Det hele falder meget tydeligt i to Dele. Den første, som indtager de 47 første Blade, maa være udarbejdet efter 1312, Aarstallet for det yngste af alle Dokumenterne i denne Del. Størstedelen er skrevet af en Person med en overmaade smuk og tydelig Haandskrift. Den anden Del indeholder blandt de første Dokumenter et Privilegium af Kristoffer af Bayern fra Aaret 1440. Blandt de sidste findes nogle Skøder fra 1476 og 1477. Haandskrifterne ere i denne Del forskellige, og det maa antages, at Udarbejdelsen er begyndt tidligst efter 1440 og sluttet i den sidste Tredjedel af 15. Aarh. I denne anden Del findes ikke faa Breve fra 14. Aarh.s første Begyndelse, men en Del af dem ere tydelig nok først langt senere indkomne i Brevkisten, idet de ere Bevisligheder for, at forskellige Givere (navnlig Broder Degn) have været i retmæssig Besiddelse af de Ejendomme, som de have skænket bort.

I den første Del finder man Brevene nøjagtigt ordnede efter bestemte Principper, man fristes til at antage, at de ere indførte Skuffe for Skuffe eller Pakke for Pakke. Naturligt begyndes med Kapitlets Statuter, saaledes som de i 1312 ere bekræftede af Erkebispem og Bispem. Forskellige Tilføjelser fra 1340 og 1341 ere senere tilskrevne med en anden Haandskrift. Dernæst følge Pavebrevene, idet der tilføjes, at der er en Del Pavebreve foruden de indførte,

men da disse ofte kun have forbigaaende Betydning eller angaa enkelte Personer, nævnes kun deres Begyndelsesord eller Overskrifter. Dernæst komme Kongebrevene, et Par Breve fra Erkebisperne og endelig den lange Række af Aarhusbispernes Gavebreve. Først naturligvis Peder Vagnsens og hans Broder Skjalms. Dernæst Svend, Esger og Tyge. Saa Johannes Asgersøn og Esger.

Efter et af Kapitlet udstedt Dokument om Biskop Tyges Valg følger derpaa den lange Række af Kapitlets Skøder ordnede nogenlunde efter Tidsfølgen (1284—1306). Dernæst en Kvittering 1311 fra Kongens Ombudsmand for modtagne Plovpenge, en Fuldmagt 1311 til Erkebiskop Esger, Grundlæggelse af 2 Altare 1312 og 1313. En fremmed Haandskrift har her indføjet et Dokument om Tiender og andre Afgifter samt Bestyrelsen af Kirkerne.

Saa begynder med den gamle Haandskrift den Afdeling, der er overskrevet: »Bona mensalia Episcopi Aarhusiensis«, det vil sige: »Aarhus Biskops Jordebog«. Denne Overskrift er indføjet af Udgiverne af Scriptorer, men der er ikke Tvivl om, at det er med Urette. Den følgende Opregning af Jordejendomme er nemlig ikke Bispernes, men Kapitlets Mensalgodser. Dette ses allerede af Slutningsordene i Nr. 2: »Ogsaa disse Ejendomme skænkedes til vort Bord af Peder Vagnsøn ved dette Bords første Grundlæggelse«. Her er Tale om nogle sjællandske Ejendomme i Nærheden af Kalundborg, som ogsaa udtrykkelig nævnes i P. Vagnsøns Gavebrev til Domkirken. Nr. 4 (S. 425) nævner udtrykkelig, at Borup, som der her er Tale om, tilhører Kannikernes Fællesbord, og saa fremdeles. Hvorledes Udgiverne af Scriptorer S. 436, hvor Rækken slutter, har kunnet gentage, at det foregaaende vedrører Biskoppens Mensalgodser, forstaas ikke let. Iøvrigt er denne Række fra Nr. 4 afskrevet med en anden Haandskrift end Begyndelsen.

Den anden Del af Aarhusbogen kan ikke glæde sig ved fuldt saa god Orden som den første. Den begynder med nogle Bestemmelser 1312 af Biskop Esger om »Voks-

korn« og Tiende af Honning og Hør samt en ufuldstændig Fortegnelse over Kapitlets Kostbarheder. Dernæst Kong Kristoffers ovenomtalte Skattefriheds Privilegium af 1440. Saa Biskop Sven II's Bestemmelser om Retsforfølgning mod Gejstlige, Statuter af 1388—89 for Kapitlet og Vikarierne. Saa kommer en Pakke Dokumenter, næsten alle vedrørende Broder Degns Gaver. De ovennævnte Statuter fortsættes med de københavnske Provincialstatuter af 1425, derpaa kommer Broder Degn igen med Grundlæggelsen af Holmstrup Præbende. Dernæst alt hvad der vedrørte Overdragelsen af Bispernes Bansret til Kapitlet 1349, Biskop Ulriks Embedsed (1424), Indrettelse af en Fromesse for St. Clemens Alter (1359), om Arveret efter Kanniker (1312), om Annektion af Tved Kirke (1355), om Overdragelse til Bispebordet af nogle Ejendomme for Sjælemesser (1391)¹⁾, atter Kapitlets Statuter af 1427. Saa kommer igen en Række Overdragelser af Ejendomme til Kapitlet mellem 1303 og 1341, Grundlæggelsen af St. Laurentius Alteret i Domkirken og andre Altere, Gaver for Sjælemesser, Skøder, Efterslæt af Breve vedrørende Broder Degn, altsammen uden Ordning. Bogen slutter med Biskopperne Jens Ivarsøn Langes, Bos og Ulriks store Gaver samt Bispernes Dom i Sagen mellem Dronning Philippa og Biskop Ulrik.

Det er, som man ser, et overordentlig rigt Udvalg af Dokumenter fra Middelalderen, og det har saa meget mere Betydning, som Danmark netop ikke er rigt paa Manuskripter fra hin Tid. Aarhusbogen giver selvfølgelig gode Oplysninger om Domkapitlets Historie, den indførte Jordebog opklarer en Del jyske agrariske Forhold, og senere skal jeg i dette Værk søge at benytte disse Oplysninger paa bedste Maade. Hvad selve Aarhus Topografi angaar, er Aarhusbogen heller ikke uden Betydning, hvad jeg nu skal søge at vise.

¹⁾ Afskriveren har haft Følelsen af, at dette hørte til Biskoppens Brevkiste, idet han i Marginen har tilføjet, at »Biskoppen har faaet Brevet«.

Brødrene Peder, Skjalm, Niels og Johannes Vagnsen eller Ingridsen har vistnok ejet betydelige Ejendomme i Aarhus nærmeste Omegn. Peder Vagnsen giver som Biskop i 1203 mange Ejendomme til Aarhuskirken til Oprettelse af et Kapitel. Om disse Ejendomme siger han udtrykkelig, at de ere dels arvede, dels magelagte, dels købte. Rimeligvis ere de sjællandske Ejendomme i Holbækkanten og paa Nekselø¹⁾ arvede. Det samme er rimeligt for nogle af de nær ved Aarhus liggende, thi her ses Brødrene ogsaa at have haft Ejendomme. Peder bortskænker nede ved Norsminde: Kysing, Kipstorp, Pulstorp, Dyngby og Saksild Rude²⁾, V. og S. for Aarhus: Jorder i Aarslev, Tilst, Hasle og Holme. Da Peder gør sit Testamente, ere hans Brødre, Provst Skjalm, Niels og Johannes, udtrykkelig til Stede for i Vidners Overværelse at love, at de ville agte Testators Vilje og sørge for dens Opfyldelse. Peder kunde nemlig ikke skænke sit Arvegods bort uden sine Arvingers Indvilgelse. Da Skjalm bliver Biskop, skænker han alle de Ejendomme, han har haft eller købt eller paa anden Maade erhvervet inde i selve Byen, til »Kannikernes fælles Brug«³⁾, samt de Jorder, han har arvet efter sin Broder Johannes i Aaby og Brændstrup samt Skoven Stat (ved nuv. Konstantinsborg). Kannikebordet kommer paa denne Maade i Besiddelse af vidtstrakte Ejendomme lige fra Tilst over til Aarslev. Og hvorledes forholder det sig med den Bispegaard, Worthoc Riis, som omtales i Scriptores VI, 406? Jeg antager, at den har været Vorregaard med sin Del af Risskov (jvnfr. S. 155), og at den ogsaa har udgjort en Del af Vagnsønnernes Arv.

¹⁾ Halvdelen af Nekselø giver P. til Bispebordet. (Script. VI, 423.)

²⁾ Disse Godser bleve senere stærkt forøgede ved, at Cantor Thrugillus skænkede Gaarden Surkjær, der var 2 Mk. Guld værd. Den blev bortskiftet, men senere genkøbt af Niels Ingvarson, da han var Kapitlets Provst og Prokurator. Skjalm lægger den ind under det af ham oprettede Degne-Præbende.

³⁾ I disse gamle Gavebreve synes Ordet »habuimus« at betegne, at Giveren har ejet det omtalte som Arvegods, medens der om det øvrige bruges andre Udtryk, f. Eks. »aquisiti«, »devoluti«.

Hvad jeg her særlig vil henlede Opmærksomheden paa, er Kapitlets Erhvervelse af en stor Del Byggegrunde inde i Byen. Det maa nemlig antages, at man har trængt til passende Grund for at kunne bygge en Gaard til Kannikernes fælles Brug, og denne er bleven opført Syd for Kirken. Kapitlet siger 1286 udtrykkeligt, at Provst Johannes har opført et Stenhus ved Siden af det Stenhus, der tidligere er bygget i Kapitlets Gaard (*domus lapidea, facta prius in curia nostra, jvnfr. S. 98*). Man maa ikke glemme, at Domkirkens Opførelse medførte andre store Bygningsforetagender, saasom Indretningen af Bispegaard, Kapitelgaard og hvad dermed fulgte. Tænke vi os, at saavel den Grund, hvorpaa Kapellet ved Stranden stod, som Nabogrundene oprindeligt har været i en eller anden Stormands Besiddelse, kunde maaske et og andet af det, der foregik ved Hellig Niels' Begravelse, lettere forklares. Hvorom alting er, i Slutningen af det 13. Aarh. ligger der sikkert en Bispegaard N. for Domkirken og en Kapitelgaard samt et Hospital for Kannikerne S. derfor. Utvivlsomt har Kannikerne i Begyndelsen levet sammen i eet Hus. Det maatte være paabudt af mange Grunde, blandt andet af den, at Coelibatet jo endnu knapt var gennemført for Præsternes Vedkommende og sikkert mødte megen Modstand endnu. Midt i 14. Aarhundrede (1341) ere Kannikerne delte i »residentes« og »non residentes«, det vil sige Kanniker, der bo ved Domkirken og forrette Tjeneste der, og Kanniker, der bo andre Steder. Man vedtager nemlig som Tillæg til Statutterne bestemte Regler om, hvorledes de Kanniker, der ville »residere«, have at forholde sig. De maatte nemlig stille Borgen for, at de vilde residere, »absque fraude«, hvilket vel maa betyde: uden at vige fra Reglerne; de maatte ikke rejse bort 6 Uger uden speciel Tilladelse; naar en Kannik begyndte at residere, skulde han i det første Aar dele med Forgængerens, der saaledes fik et Slags Naadensaar. Endelig skulde »en residerende« blive »indenfor Kannikernes Gærde«, hvad enten han boede

paa egen Bekostning eller paa andres¹⁾. Den første Kannikegaard, der omtales, er Biskop Johannes ovenomtalte Stenhus, der jo ogsaa er opført lige ved eller »i Curia'en«, i Kapitelgaarden.

I Aaret 1305 søger Biskop og Kapitel Kongen om Tilladelse til at nedlægge en Gade, eller vel rettere et Stykke af en Gade, for at kunne udvide St. Clemens Kirkegaard. En saadan Nedlæggelse kunde ikke ske med mindre man først havde Sikkerhed for, at de kongelige Indtægter ikke blev forringede, og at Byens Borgere fik anden Grund i Stedet. Det hedder om denne saakaldte Torngade, »at den strækker sig fra Torvet i Aarhus langs Kirkegaarden mod Vest hen imod Nord«²⁾. At der ikke kan være Tale om en Gade, der gaar fra det nuværende Torv mod Vest og Nord er klart nok, ti en saadaa Gade kunde aldrig komme til at gaa langs Kirkegaarden.

Næsten hele den sydlige og østlige Del af nuværende Skolegade er tydelig nok opfyldt Terræn. Jeg har allerede tidligere omtalt, at man ved Udgravningerne paa Bispe-torvet til det nye Teater fandt den gamle, ret stejle Kyst. Jeg kan tilføje, at ved Udgravningerne til det nye Posthus fandtes 5 Alen høj Fyld liggende ovenpaa den gamle Strandbund. Her har altsaa i meget gammel Tid været en flad Strand og en mindre Højde indenfor. Jeg nærer ikke Tvivl om, at naar der tales om en Kirke »paa Bjerget ved Stranden«, saa er det dette Bjerg og denne Strand der menes, ti her hen søgte jo alle Skibe, der lagde til, her lossedes og her ladedes der, det var en velkendt Strand. Sandsynligvis er der ogsaa holdt Marked her paa Stranden. Sligt var jo ikke usædvanligt. Rosenørn har vistnok set rigtigt, naar han i »Grev Gert og Niels Ebbesen«, S. 294, gør opmærksom paa, at det Torv, hvorfra Torngade har strakt sig mod Vest, har ligget her nede ved

¹⁾ Scriptorum VI, 286.

²⁾ »quae a foro Arusiensi juxta cimeterium ad occidentem tendit versus aquilonem«.

Mindet¹⁾. I Hvitfeld (S. 343) omtales under Kongens Svar paa nogle norske Besværinger af 1308, at en handlende ved Overfald af den fredløse Greve Jacob af Halland havde mistet »Gryder« for 12 Mk. »ved Aarhus Kirkegaard«. Rosenørn henlægger denne Begivenhed til St. Olaimarkedet paa St. Olufs Kirkegaard, jeg anser det for naturligere at antage, at den er foregaaet her ved Mindet. Paa Bjerget ovenfor laa jo den gamle Kirke eller Kapel, og ved den var Kirkegaarden med Hellig Niels' Begravelse.

Det nuværende St. Klemenstorv, tidligere »Svinetorvet« (fordi her paa visse Dage i Ugen solgtes Svin) har kun eksisteret fra Midten af 18. Aarhundrede. Før den Tid var der Bygninger midt paa Torvet. Paa deres vestlige Side gik der ned til Aaen en smal Gyde, som kaldtes Sten-trappen, paa den østlige gik Kannikegadens Forlængelse. Det er netop denne Kannikegade, som dengang hed Torn-gade, den kom fra Torvet, gik mod Vest, drejede mod Nord og gik langs Kirkegaarden hen lige foran Domkirkens vestlige Del.

Til at undersøge Forholdene ved Gadens Nedlæggelse nedsættes der en Kommission, bestaaende af Svend Bonde og Johan Staverskov²⁾ samt Byens Raadmænd (om Borgmestre tales der ikke). Disse afgive da en Erklæring om, at Overdragelsen kan ske uden Nedgang i Kronens Indtægter og uden Skade for Byen, der paa forskellig Maade kan have Gavn deraf. Nogen Tid efter indsende Raadmænd og Borgere en ny Erklæring, hvori det fremhæves, at den Erstatning, som Biskop og Kapitel har tilbudt Byen, bestaar af en Grund, som er langt bekvemmere og bedre end Gaden. Under Ildebrand eller

1) Skolegades sydlige og østlige Del kaldtes i gamle Dage »Mindet Nord for Aaen«.

2) Formodentlig 2 Riddere, maaske kongelige Ombudsmænd. I 1318 nævnes en Johan Staverskov mellem dem, der ophidsede Bønderne i Nørrejylland til Skattenægtelse. Han dømtes 1314 paa Viborg Landsting til Livs og Gods Fortabelse, men Hvitfeld mener dog (S. 373), at han har frelst Livet ved at rømme til Svenskerne.

Fjendeoverfald vil det tillige være en Fordel for Borgerne, om de mere uhindrede kunne ty til Kirken med deres Ejendele. Kort efter indløber da fra Kongen den ønskede Tilladelse, udstedt i Slangerup 1305.

Naar Torngaden først har gaaet mod Vest og senere er drejet mod Nord, maa den have gaaet udenom noget, og dette »noget« kan ikke være andet end Kapitelgaardens Grund, en Grund, hvorpaa maaske ogsaa Kapellet og Niels' Begravelse laa indtil 1290.

Netop i de samme Aar har Kapitlet travlt med at erhverve Ejendomme her i Nærheden. I 1302 skøder Præsten i Gosmer, Andreas, en Gaard paa Torngade til Kannikerne. Da han selv er forhindret fra at komme til det gejstlige Ting, hvor Skødningen skal foregaa, giver han Præsten Niels Bosen (jvnfr. S. 129) Fuldmagt til at udføre denne foran Allehelgens Alteret i Domkirken. Samme Aar skøder Erkedegne Magnus til Kapitlet 4 Boder »paa Torvet«. Aar 1300 sælger Dominikanernes Prior, Helmerik, til Magnus en Del af en Bod paa Torvet, som Katerina, Robekins Enke, har testamenteret Klosteret. 1299 overlader Albert Albertsen til Magnus en Gaard, der ligger Syd for Niels Elmsøns Gaard, saa vel som Halvdelen af en Bod, som han ejer sammen med Kristina, Magister Vilgrippus Søster. Begge disse Salg angaa formodentlig de ovennævnte 4 Boder ¹⁾.

* Saavel Gadens Nedlæggelse som disse Køb paa Torngaden og Torvet samt Hellig Niels' Optagelse vidne om, at Kapitlet i 14. Aarhundredes første Aar har været travlt beskæftiget med Byggeforetagender i denne Del af Byen. Rimeligvis har man begyndt paa Opførelsen af de saakaldte »Kannikegaarde«. Det var Gaarde, hvori de Kanniker kunde bo, som ikke ønskede at tage Del i Fællesbordet. Det synes ikke, som ethvert Præbende, det vil sige Jordegods, der var henlagt til bestemte Med-

¹⁾ En Del Aar senere 1352 skænker Præsten Aage til Kannikerne for Sjølemesser de Huse, som han ejede paa Torvet.

lemmer af Kapitlet, har haft en »Residens« eller Kannikegaard, i Begyndelsen har der vist kun været faa, men efterhaanden er deres Antal forøget. I Begyndelsen, da alle Kanniker boede i een Gaard, havde dog hver af dem sin Tjener, somme havde to, senere er vel nok Tjenertallet blevet forøget. Desuden var der til Præbendet knyttet Vikarer og Undervikarer samt lavere Gejstlige, der vistnok ofte har fundet Ly i Kannikegaarden. Derfor vare disse ogsaa hyppigt store og betydelige Gaarde, de fleste vistnok grundmurede, med høje, hvælvede Kældere. Naturligvis vare de opførte af Mursten og ofte ledsagede af smaa Blomsterhaver. Humlehaver nævnes jævnlig som tilhørende Præsterne. Iøvrigt høre vi længe ikke noget om disse Kannikegaarde, først et Par Hundrede Aar efter nævnes nogle af dem i et Forlig mellem Kapitlet og Øvrigheden.

I dette Forlig, der afsluttedes 22. Febr. 1496, hedder det¹⁾: Om den Jordskyld, som plejer at udredes af Raadhuset til St. Clemens Domkirkes Bygning aarlig, da ere vi blevne endelig forligte saaledes, at Raadhuset med sin Grund og hele Markedet (∴ Torvet) skal tilhøre Byen kvit og frit uden nogen Jordskyld til evig Tid. Derfor skal Domkirken have til Vederlag til sin Bygning Jordskylden af disse følgende Grunde og Gaarde, den Jordskyld som og Forskud, som Byen haver haft Rettighed til, nemlig først 3 β gl. Jordskyld af »Hellig Kors Gaard«, item 15 β Jordskyld af Hr. Peder Sludhers Jord, item af den Grund, Hr. Mester Palne tidligere boede paa, 8 β Forskud, item af den Jord nærmest Øst for, som Hr. Mester Henrich Davidsen tidligere boede paa, 8 β Forskud. Disse fire Jorder og Gaarde ligge lige Syd for St. Clemens Kirkegaard. Item af Thundboes Jord, som Niels Pedersen sidst boede paa, 8 β Forskud. Item af den Gaard ved søndre Port, som Hr. Peder Katt beboer, 8 β Forskud. Item af den Gaard lige Nord derfor, som Hr. Peder Jepsen haver i Værge, 8 β Forskud. Item af den Gaard lige Nord

¹⁾ Hübertz. I, 81.

for Sacristi-Gaard, som Lasse Skrædder beboede, 8 β Forskud. Af disse Jorder og Gaarde skal St. Clemens Domkirke nyde og beholde til sin Bygning fornævnte Jordskyld og Forskud fra nu af til evig Tid o. s. v.«

Heraf ser vi for det første, at den Grund, hvorpaa Raadhuset laa (udenfor Domkirkens vestre Indgang) samt en Del af Store Torvs Grund rimeligvis har været henlagt til Domkirkens særlige Bygningsfond. Herom findes ingen Oplysninger i Aarhusbogen, som jo ogsaa kun vedrører Kapitlet, de vedrørende Dokumenter har været i Bispenses Brevkiste ¹⁾. For det andet fremgaar af Forliget, at de Grunde, som ovennævnte Gaarde ere byggede paa, har betalt Afgift til Byen og ikke været fritagne for Skatter, saaledes som visse andre gejstlige Ejendomme i Henhold til de af Kongerne givne Privilegier. Grunden hertil fremgaar af det følgende.

Det er ikke vanskeligt at finde, hvor de omtalte Grunde og Bygninger laa. Hellig Kors Gaarden laa paa Hjørnet af nuv. Klemenstov og Kannikegade. De følgende tre Gaarde laa fra Clemenstovets Hjørne ned til den gamle Kapitelgaard (senere de lutherske Bispers Residens). Den østligste af dem, Mester Henrich Davidsens Gaard, er nu nedreven og lagt til Torvet. De øvrige Gaarde laa næsten alle langs Skolegades østlige Side. I et følgende Kapitel skal jeg vise, at »Søndre Port« har ligget i Skolegade. Thundboes Gaard har maaske ligget paa Vestsiden, men Peder Kats, Peder Jeppesens, Sacristigaard og Lars Skrædders Gaarde har ligget paa Rad paa Østsiden. Sacristigaardens Beliggenhed kender vi, det var den Gaard, som siden blev Sognepræstebolig til Domkirken og som er omtalt i det foregaaende.

I 1461 bestemmes ved et Forlig ²⁾, at en hel Del Gaarde, som Kirken, Præsterne og Klerkerne have i Værge, skulle vedblive at give Forskud til Byen, »uden at de kunne

¹⁾ I 1484 var der allerede Uenighed om de 6 Mark. Borgerne betalte af deres Raadhus. Kongen vil afgøre Sagen, naar han kommer til Aarhus. (Hübertz, I, 42.) Det varede altsaa 12 Aar.

²⁾ Hübertz, I, 22.

fri sig med Lov, Ret eller Kirkens Frihed og Privilegier«. Disse Gaarde vare nemlig Borgergaarde, som efterhaanden vare købte eller lejede af Præster, der stundom drev Næring der ligesom Byens andre Borgere, men nægtede at betale Skatter. Disse Gaarde nævnes, og blandt dem træffes Thundboes Gaard og Peter Sludhers Gaard. Her har vi altsaa Forklaringen. De 4 Gaarde ved Domkirken har været byggede paa Borgergaards Grund, formodentlig ved den gamle Torngade. Gaardene paa Skolegadens Østside, vare vel oprindelig byggede paa den opfyldte Jord ved Stranden. Efter at disse Gaarde ere blevne Kannikegaarde og altsaa paa anden Maade knyttede til Kapitlet end saa længe de ejedes eller lejedes af Præster, der stod udenfor dette, er der følt Trang til at ordne Sagen om Forskuddet ved mindeligt Forlig.

Det maa bemærkes, at Sacristi-Gaarden paa Skolegade ikke nævnes som betalende Forskud, den havde altsaa formodentlig fra meget gammel Tid tilhørt Domkirken eller Kapitlet.

Er nu alle de 9 Gaarde, som nævnes S. 218, Kannikegaarde? Der var ogsaa rundt om i Byen de saakaldte Vicariegaarde, som beboedes paa Embeds Vegne af Alterpræsterne, de saakaldte Vicarer. Medens Kannikegaardene i Reglen synes at være bleven kaldte efter deres Beboere¹⁾ — det var i ældre Tid altid Brugeren, der betalte Grundskatterne, og ikke Ejeren — saa opkaldtes Vicariegaardene ofte efter de Altere, ved hvilke Vicaren gjorde Tjeneste. I en Liste over Kannike- og Vicariegaarde fra 1552²⁾ nævnes blandt de sidste »Helligkors Jord, som ligger bag Mester Nielses Gaard«, den har altsaa ikke været Kannikegaard. Sacristi-Gaarden³⁾ har derimod hørt til et bestemt Præbende og altsaa været Kannikegaard. Alt i alt kan vi altsaa ikke antage, at der ovenfor nævnes mere end 8 Kannikegaarde. Listen af 1552

1) En Undtagelse er den saakaldte »Graa Kannikegaard«.

2) Hübertz, I, 142.

3) »Sacrista« kaldtes den Kannik, under hvem Sognealteret i Domkirken sorterede. Han var ogsaa en af Kirkeværgerne.

nævner 11. Hvor de tre, som ikke nævnes 1496, har ligget, kan jeg ikke angive, det er muligt, at de ikke have været opførte dengang, eller de kan have ligget fjernere fra selve Kapitelgaarden. Den »Mester Matzes Gaard« (Se S. 222), som nævnes 1552, bringer Tanken hen paa den lutherske Bispegaard, ti 1552 levede endnu Mads Lang, den første Superintendent i Aarhus Stift. Det er imidlertid ikke sikkert, at Mads Lang har boet i Bispegaarden. Ved Kong Christian III's Brev af 1558 indrømmes der Superintendent Laurids Bertelsen for sig og Efterkommere den Gaard, han da iboede, tilligemed den Stald og Kaalgaard, som Kapitlet havde udlagt, til Residensgaard. Laurids Bertelsen var 1552 bleven Sognepræst ved Vor Frue Kirke, og naar der i Listen fra 1552 nævnes »Mester Lauridses Gaard« menes der hermed maaske Stenhuset paa Hjørnet af Skolegade, som i alt Fald senere var Residens for Sognepræsten ved Vor Frue Kirke. Det stiller sig for mig tvivlsomt, om ikke den lutherske Bispegaard er vedbleven at være Kapitelgaard efter Reformationen, indtil den i 1558 eller maaske noget før »udlagdes« af Kapitlet til Bispegaard. Mads Lang ejede ganske vist den gamle Helligaandsgrund i Immervad, men dels er det tvivlsomt, om der laa Bygning paa den, og dels var det hans private Ejendom og altsaa ingen Kannikegaard. — I en Retssag fra Begyndelsen af det 17. Aarh. omtales flere Gange »den graa Gaard paa Torvet«, det er muligt, at det har været »den graa Kannikegaard«, maaske Store Torv Nr. 3, som med sine store, hvælvede Kældere nok kan se ud til at være af meget gammel Oprindelse.

Kapitlet i Aarhus havde i Begyndelsen kun 10 Præbender, i det 14. Aarh. bleve de ganske vist noget forøgede, men det kan næppe tænkes, at der nogensinde har været ret meget mere end 11 Kannikegaarde, og man maa vogte sig for at tro, at de Levninger af grundmurede Huse fra Reformations-tiden, som hist og her træffes i Aarhus, alle har været gamle Kannikegaarde. Jeg antager, at Stenhuse, opførte af fremmede Adelsmænd eller store Købmænd, ikke have været saa overmaade sjældne. Nogle af Vicariegaardene har vel

ogsaa været Stenhuse. »Skolen og Skolegaarden« nævnes f. Eks. blandt Vicariegaardene og vare Stenhuse. Badstuen paa Hjørnet af Lille Torv og Badstuestræde var af gode Grunde bygget af Sten.

Antallet af Kanniker, der blot nød Præbenderne uden at residere i Aarhus og gøre Tjeneste ved Kirken, steg. Kannikegaardene udlejedes for billigt Køb og forfaldt, fordi Præbendenyderne ikke kunde have Tilsyn med dem. De Kanniker, der residerede i Aarhus, flyttede ind i Gaardene og boede der, indtil Gaarden af Mangel paa Reparation blev ubeboelig, saa flyttede de hen i en anden. Dette var ikke noget, der blot skete her i Aarhus, der klages over det samme fra andre Stiftsbyer. Kongen lod sig da sætte ind i Sagen, formodentlig har Biskoppen gjort ham opmærksom derpaa. Allerede fra tidligere Tid var der indsendt den Concept, som findes i Rigsarkivet og hedder »Register paa alle Kannike og Vicariegaarde, som her er udi Aarhus«. Den meddeles i Hübertz Aktstykker I, 142. Hübertz ansætter den til »ca. 1550«, af forskellige Grunde tror jeg, den er fra 1552¹⁾, men det er temmelig ligeegyldigt. Den ledsages af en Fortegnelse over de Kannikedømmer og Vicariedømmer, »som Peder Ebbesens Børn haver«.

I denne Liste nævnes: Mester Jespers Gaard (∴ Erke-
deggen, Vicekansler Jesper Brokmans Gaard), Mester Madses
Gaard, som Mester Jørgen (∴ Kantoren Jørgen Petersen)
udi boede, Mester Hanses Gaard (Mag. Hans Olsens Gaard),
Mester Tamesis Gaard (Thomas Ribers Gaard), Mester Philips
Gaard (Philippus de Prato²⁾), Mester Laurids Gaard (Rektor,
senere Biskop L. Bertelsens Gaard), Mester Niels Gaard
(form. Niels Thomsen), Mester Søren's Gaard (Søren Kallisen),

¹⁾ Der nævnes i Registret en Vicariegaard, »som Kongen har givet Peder Skrivers«. Dette skete dog først 1552. Concepten er tydelig nok indsendt i Anledning af, at man efter Peder Ebbesens Død maatte have noget Rede paa. hvorledes det stod sig med hans Arvingers Forleninger.

²⁾ Han var født i Rouen i Frankrig, kom til Danmark med Christiern II's Dronning. Isabella. Blev Kannik i Aarhus og døde her 102 Aar gammel. Fader til Rektor Johannes Pratensis, Tyge Brahes Samtidige.

Mester Anders Glads Gaard. (Kolkotte Præbende), Sacristi-Gaarden (Kanniken Iver Lykke har Renten.) Den graa Kannikegaard.

Om disse 11 Gaarde hedder det nu, at de er »vel bygt«, »vel ved Magt«, »passelig bygt«, undtagen den graa Kannikegaard, der er saa godt som ganske forfalden. Med Vicarie-Gaardene forholder det sig derimod anderledes.

Hellig Kors Grund (paa Hjørnet af nuv. Klemens-torv og Kannikegade) var helt øde. Vikariatet var inddraget af Kongen, som havde lagt Godset til Silkeborg. 1555 sælges Grunden med 12 β Jordskyld »til Hørernes Underholdning«. Johannes Evangelistens Alters Gaard ved Mindet er næsten ganske forfalden. Vikariatet var Hr. Peder Vinthers. Gaarden laa paa Skolegades Østside ¹⁾ mellem Jørgen Bagges og Hr. Simon Christensens Gaarde. 1573 er den saa forfalden, at det vil være umuligt for den, der har Altergodset, at lade den genopbygge. Kongen skænker den derfor bort til Rektor Laur. Nielsen ²⁾. Den har vistnok ligget der, hvor nu Nr. 17—19 er. Lige Nord for den kommer Hr. Simon Christiansen Vroldes Gaard. S. Vrolde var Sognepræst til Vejlbjby og Rektor ved Latinskolen. Gaarden var »ved Magt«, men Hr. Simon beboede en anden Vikariegaard paa Kannikegade ³⁾, som var »passelig bygt«. Desuden havde han en »Have paa Søndervold ved Aaen«, hvoraf han i 1562 betalte 5 β i Jordskyld. Nord for S. Vroldes Gaard laa paa Skolegades Østside 3 Kannikegaarde, som ere omtalte ovenfor. Lægges vi nu hertil St. Peders Altars Gaard, som beboedes af Præsten Peter Abildgaard, faar vi altsaa Skolegades Østside lige fra Søndre Port til Skolen fyldt med en Række gejstlige Gaarde. »Skolen og Skolegaarden« regnes til Vikariegaardene og ere vel i Stand. Paa Mejlgade S. for Olai Kirkegaard laa St. Margareta Altars Gaard, vel i Stand, og ved Kirkegaarden St. Karens Altars Gaard. Det var den, som Kongen havde skænket Borg-

¹⁾ Denne Del af Skolegade kaldtes ofte »Mindet norden Aaen«.

²⁾ Hübertz, I, 194.

³⁾ Hertel, 2. Del, S. 602.

mester Peder Skriver, som havde ladet den ganske forfalde. St. Mortens Altars Gaard har været ganske øde. En Borger har faaet Lov til at bygge den op mod at give 1 Mk. Jordskyld til Hospitalet. Maaske er det den »Christen Kedelførers Gaard paa Mejlgade«, som sal. Mester Paaske i 1651 siges at have betalt 1 Mk. af til Hospitalet. Flere Vikariegaarde nævnes som brændte og ikke genopførte, blandt disse laa St. Anna Altars Gaard vistnok paa Graven og St. Jerusalem Altars Gaard sikkert paa Hjørnet af Snevringen og Studsgade. St. Sebastians Altars Gaard, der ogsaa laa paa Graven og var skænket 1541 af Peder Krabbe synes derimod at have undgaaet den store Ildebrand 1541. Fremdeles er St. Antonii og St. Maria Magdalenas Residenser afbrændte. De har vistnok ligget i Nærheden. Der nævnes endnu en Del Gaarde: Vor Frue Bebudelses Altars Gaard (maaske paa Store Torv), Alle Helgens Alters Gaard (skænket til Philip de Prato), St. Nicolai Altars Gaard (vel i Stand, beboet af Hr. Rasmus Skriver), Vor Frue Undfangelses Gaard, St. Hans Altars Gaard (»den har Hr. Peder Prip«), Hr. Niels Thomsens Gaard (vel i Stand), Hr. Laurids Olsens Gaard (ilde bygt), Vor Frue Besøgelses Altars Gaard (ganske øde). Hvor disse har ligget, savner jeg Oplysninger om, men de har næppe ligget langt fra de øvrige.

Der havde altsaa i 1552 været ikke mindre end 24 Gaarde rundt om i Byen, som havde tilhørt de forskellige Altere. De har næppe været grundmurede Stenhuse allesammen, men om en stor Del gælder det, at der paa deres Plads er fundet eller endnu findes store Kældere med tykke Mure, som vidner om, at de har været meget solidt opførte. Det er udenfor al Tvivl, at saa mange større Bygninger maa have givet Byen et meget anseligt Præg i 15. og 16. Aarhundrede.

Da Kapitlerne vare blevne ganske ophævede i Midten af det 17. Aarh. (1666), bortsolgte 1679 de enkelte Gaarde her i Aarhus, som endnu var i Kapitlernes Besiddelse.

